ڏوري ڏوري ڏٺم

تنوير عباسي

donated from
Suleman A. Memon's
personal library

ماڻ ڪاھوڙي اڏيا ڏوري ڏوري ڏيھ
تنـي پيريـن ڪيھ ڪه چاڙھا ڪنھن پار جي

— شاھ لطيف

ڏوري ڏوري ڏيهه

(سفرنامو)

تنوير عباسي

سُهڻي پبليڪيشنس
حيدرآباد، سنڌ
١٩٨٤ع

ڇپائيندڙ :- سهڻي پبليڪيشنس ، حيدرآباد سنڌ
ڇپيندڙ :- سهڻي پرنٽرز ، الهندو ڪچو
حيدرآباد سنڌ

ڇپجڻ جو مهينو : جون (١٩٨٤)

ٽائيٽل تي تصوير : اٿينس جا قديم آثار (Acropolis)

قيمت : ٢٠-٠٠

(ليکڪ جا حق ۽ واسطا قائم)

پاران ايم ايچ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.
Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

انتساب

لکيءَ ۽ ڪيس ڊي گروٽ
جي نالي

To
Loockie and Cese de Groote

ليکڪ جا ٻيا ڪتاب

رڳون ٿيون رباب
(شعر جو مجموعو)

شعر
(شعر جو مجموعو)

جي ماريا نہ موت
(ترجمو)

ٻاراڻا ٻول
(چونڊ ۽ ترتيب)

شاهہ لطيف جي شاعري
(تنقيد ۽ تحقيق)

سچ ترِيءَ هيٺان
(شعر جو مجموعو)

جديد سنڌي شاعري
(چونڊ ۽ ترتيب)

خيرمحمد هيسباڻيءَ جو ڪلام
(تحقيق ۽ ترتيب)

نانڪ يوسف جو ڪلام
(تحقيق ۽ ترتيب)

پنھنجي طرفان...

تنوير عباسيءَ جو شمار اڄ جي، سنڌيءَ جي وڏن شاعرن ۾ ٿئي ٿو. تنوير شعرن کان علاوه ڪيترائي مضمون به لکيا آهن، ۽ ثابت ڪيو اٿس ته هو هڪ سٺو مضمون لکندڙ به آهي. هڪ ڪهاڻي 'لوڻي' لکيائين، جنھن جو شمار سنڌيءَ جي بھترين ڪهاڻين ۾ ٿئي ٿو. ۽ هاڻ تنوير لکيو آهي — سفرنامو.

ڪنھن زماني ۾، سنڌيءَ ۾ سفرنامن جي وڏي کوٽ هئي، الله ڀلو ڪري الطاف شيخ جو، جنھن سفرنامن ۾ سنڌي ادب کي 'خود ڪفيل' بڻائي ڇڏيو. ۽ پڙهندڙن سفرنامن ۾ جيڪا دلچسپي ڏيکاري، انھيءَ الطاف شيخ کي سنڌيءَ جي مشهور ليکڪن جي لسٽ ۾ آڻي بيھاريو. جيڪڏهن الطاف شيخ سفرنامن جو ميدان نه وسائي ها ته سنڌيءَ ادب ۾ اها کوٽ ڪڏهن به پوري نه ٿي سگهي ها.

الطاف شيخ کانپوءِ ته ڪيترن ئي ليکڪن سفرناما لکيا، خاص طور تي- ماهتاب محبوب، فهميده حسين، سليم قريشي، عمرقاضي، محمد خان سيال، الهورايو آدامي ۽ عبدالحئي پليجو.

ماهتاب محبوب (جيڪا ڪهاڻين ۽ ناولن جي ڪري اڳ ۾ ئي مشهور هئي) کانسواءِ باقي سڀئي رڳو پنھنجي سفرنامن جي ڪري ڄاتا سڃاتا وڃن ٿا. تنوير پنھنجي شعرن/ مضمونن ڪري سنڌي ادب ۾ اڳي ئي مٿاهون درجو رکي ٿو پر گهڻا پڙهندڙ هاڻ کيس سچ پچ هن سفرنامي جي ڪري سڃاڻيندا.

سفرناما، الطاف شيخ جي سفرنامن کان اڳ به سنڌي ليکڪن لکيا هئا (ڪريم ڏنو راڄپر، قاضي عابد وغيره)، پر الطاف جي لکڻيءَ جي نئين رنگ ڍنگ 'سفرنامي' کي سنڌيءَ جي مقبول ترين صنف بڻائي ڇڏيو.

پر چوندا آهن ته شهرت حاصل ڪرڻ ڏکيو ڪم ۽ قائم رکڻ تنھنکان ڏکيو ڪم، سو الطاف به شهرت جي هيمان ڊپجي، هاڻ سفرنامي جي بدران رڳو 'ٽوئر گائيڊ بڪ' ڀيو لکي.

اڳ ۾ مهتاب محبوب هڪ سٺو سفرنامو لکيو، پوءِ عبدالحئي پليجي به 'گائيڊ بڪ' کان نڪري ڪجهه سياسي حالتن تي لکيو.

۽ سفرنامو ڇا آهي ۽ ڪيئن لکجي، اهو تنوير جي هن سفرنامي پڙهڻ کانپوءِ خبر پوي ٿي. مان نٿو سمجهان ته سنڌيءَ ۾ انهي کان سٺو سفرنامو اڄ تائين ڪنهن لکيو آهي. تنوير هڪ شاعر آهي، ۽ سندس شاعريءَ سفرنامي ۾ پورو پورو فائدو ڏنو آهي. هن سفرنامي جي ٻولي (خاص ڪري ڪٿي ڪٿي) نثر ۾ ڪيل شاعري آهي. ۽ تنوير هڪ هڪ جاءِ، هڪ هڪ تصوير، هڪ هڪ پورٽريٽ، هڪ هڪ مجسمي جو ذڪر اهڙو سهڻو، ايترو واضح ڪيو آهي، ايڏي گهرائيءَ سان ڏنو آهي، ۽ لکيو آهي جو پڙهندي ائين ٿو محسوس ٿئي ته اسين اهو سڀ اکين سان ڏسون پيا، جيڪو تنوير ڏٺو آهي.

مونکي ذاتي طور تي ڄاڻ آهي ته جن سنڌي ليکڪن جو مطالعو تمام گهڻو ۽ اونهو آهي، تنوير انهن مان هڪ آهي، تنوير جي سفرنامي ۾ انهيءَ جو پورو پورو ثبوت ملي ٿو. هو جڏهن ڪا تصوير، ڪو مجسمو، ڪو محل، ڪا ريسٽورانٽ، ڪا گهٽي، ڪو گهر ڏسي ٿو ته فقط پڙهندڙ کي ٻڌائي/ ڏيکاري ڪونه ٿو، پر پوري ڄاڻ به ڏي ٿو. پوري تاريخ به ٻڌائي ٿو.

انهيءَ سفرنامي کي پڙهڻ کانپوءِ افسوس رڳو اهو ٿو رهي ته، ڪاش تنوير يورپ ۾ ايترو مختصر عرصو نه رهي ها، ۽ اسانکي هتي جي هر آها شيءِ ڏيکاري/ ٻڌائي ها، جيڪا ذڪر جي قابل آهي. پئرس ۽ ايٿنس جو ذڪر ايڏو گهٽ نه ڪري ها.

الطاف شيخ جو پهريون سفرنامو به مون ئي ڇپيو هو. ۽ مونکي خوشي آهي ته هيءُ بهترين سفرنامو به مون ڇپيو آهي. مونکي يقين آهي ته تنوير جي سفرنامي کانپوءِ، هاڻ جيڪي به ٻاهر ڏسندا ۽ لکندا، آهي تنوير جي سفرنامي جي خوبين کي ضرور آڏو رکندا.

— طارق اشرف

ايئر فرانس جو هوائي جهاز مٿي چڙهيو، ته مون قمر کي ٻانهن کان جهلي زور ڏنو. هون ته قمر کي سخت (Travel Sicknees) ٿيندي آهي، پر هن دفعي شايد يورپ جي شوق ۾ تمام معمولي تڪليف ٿيس. نو آبجيڪشن سرٽيفڪيٽ لاءِ، ڪم ڪاريون، گهر ٻار ڇڏي، ڪراچيءَ ۾ پندرهن ڏينهن سيڪريٽريٽ ۾ پريڊ ڪيم. سيني دوستن چيو ته ڪهڙيءَ ڪٺيءَ ڪنيو هيئه جو ڊاڪٽر جي نالي پاسپورٽ نهرايئه. تنگ اچي مون به دل ۾ سوچيو ته ايم‌بي‌بي‌ايس جي ڊگري واپس ڪري، قسم‌نامو لکي ڏيان ته مان ڪو ٻيو ڌنڌو روزگار ڪندس. اسانجي ملڪ ۾ ينگي به چاهي ته، ملڪ مان ٻاهر وڃي سگهي ٿو، پر ڊاڪٽر نٿو وڃي سگهي. پندرهن ڏينهن جي پريڊ ڪانپوءِ مس مس وڃي اهو سرٽيفڪيٽ مليو.

نو آبجيڪشن سرٽيفڪيٽ مليو، ته وري جهاز جي مسلئي منهن ڪڍيو. اسان جون سيٽون ڊي-سي-١٠ (D.C-10) ۾ هيون. ٿورا ڏينهن اڳ هڪ ڊي-سي-١٠ جو حادثو ٿيو هيو، ان ڪري سڄيءَ دنيا ۾ ڊي-سي-١٠ جي اڏام تي بندش وجهي ڇڏي هائون. شوڪت جي دوست اياز (ايئر فلپين واري) جي واقفيت ڪم آئي، ان جي آفيس جي هڪ ڇوڪريءَ ايئرفرانس ۾، سيٽون وٺي ڏنيون. اياز جي آفيس مان ئي قمر کي فون ڪيم. اهو ڏينهن ١٣- جون ١٩٧٩ع جو هيو. ١٣- جون قمر جو جنم ڏينهن آهي. هٿپي برٿ

ڏي‌ري ڏوري ڏيهه....

ٻئي چيئي ڏکيتن ملڻ جي خوشخبري ٻڌائي ماٺس. رات جو قمر، مارئيءَ ۽ سرمد سميت ڪراچيءَ پهچي وئي، پارس گهر ۾ رهڻ پسند ڪيو. ٻئي ڏينهن صبوح جو معمولي شاپنگ ڪري، رات جو ساڍي ڏهين وڳي ايئرپورٽ ڏانهن آڏاٺاسين.

گهر جا سڀ ڀاتي، ۽ ڪجهه دوست ڇڏڻ آيا هئا. ننڍڙن ٻارن، خاص ڪري سرمد، مارئيءَ ۽ پيناڻيءَ، هر هر پنهنجي فرمائشون ڪيون. سرمد ته ايئرپورٽ ايندي، ڪار ۾ ڪاوڙجي به ويو هيو. ڇميون ڏيئي پرچايوماٺس. ان ڏينهن ڪراچيءَ ۾، شاپنگ ڪندي برساتيون ورتيم، ته شفيق الرحمان جو مشهور رپورتاژ 'برساتي' دل تي تري آيو. هر دوست صلاح ڏني ته يورپ ۾ ڪڏهن به، ۽ ڪٿي به مينهن پئجي سگهي ٿو، ان ڪري برساتيون هجڻ ضروري آهن.

ان ڏينهن ڪراچيءَ ۾ ڦهر جي گرمي هئي. ڪراچي ايئرپورٽ جي انٽرنيشنل لائونج ۾، ايئرڪنڊيشنڊ هوندي به پگهر پئي نڪتو. گهڙي نه گذري ته لائونج ۾ پنڪا، گوڏيون، حتا ۽ شٽل ڪاڪ برقعا يلغار ڪري آيا. ان وقت اهو انٽرنيشنل لائونج پنهنجا اسٽيشن جي ٿرڊ ڪلاس ويٽنگ روم وانگر پئي لڳو. پڇا ڪان پوءِ معلوم ٿيو ته اها يلغار ٻي آءاي جي دبئي واريءَ فلائيٽ تي هئي.

جهاز ايئر فرانس جو هو، ۽ مون کي فرينچ سکندي ڪجهه مهينا ٿيا هئا. اڌ اکري فرينچ ڳالهائڻ جهڙو ٿي ويو هوس. جهاز ۾ گهڙڻ واري هر مسافر جو فرينچ ايئرهوسٽيس مرڪي، انگريزيءَ ۾ آڌرڀاءُ ٿي ڪيو. مون ان جي جواب ۾ "بان

سوا — مادام“ (Bon Soir Madame) چيو ته ، سندس مرڪ وڌيڪ ڦهلجي ويئي.
سيٽن تي ويهي، مسافرن جو جائزو ورتوسين. قمر جي بلڪل پٺيان هڪ ٻڍڙي اطالوي مئڊم هئي. اسان جي پرسان هڪ پاڪستاني هو، ڪي مسافر فرينچ، ڪي آمريڪي ۽ ڪي انگريز هئا. قمر کي ننڊ اچڻ لڳي ته هن پنهنجي ڪرسيءَ ليٽائي. اوچتو پٺيان واري ٻڍڙي عورت دانهن ڪئي. اسان چرڪ پري پوئتي ڏٺو، قمر جي ڪرسيءَ جي پٺ اطالوي عورت جي گوڏن کي چيپاڻي رهي هئي. مون يڪدم قمر کي ڪرسي ڪڙي ڪرڻ لاءِ چيو. قمر لاچار پنهنجي ڪرسي کي ڪڙو ڪيو، ۽ چوڻ لڳي، ”جي هن مائيءَ جون ٽنگون ڏکيون آهن ته ان ۾ منهنجو ڪهڙو ڏوهه.“ سڄي رات قمر ڪڙيءَ ڪرسيءَ تي، اڌ ننڊ اڌ جاڳ ۾ گذاري. جي قمر پل ۾ ڪرسي ليٽائي ٿي، ته ان اطالوي مئڊم جي رڙين تي ڪڙي ڪرڻي ٿي پيس. مطلب ته ان مائيءَ جي ڏکين ٽنگن قمر کي سڄي رات ننڊ ڪرڻ نه ڏني.
وڏو آسر هو جو نيرن ڪئي آياه مون ته الطاف جي وچڻ واري ڏينهن ڪان ٿي نيرن ڇڏي آهي. پنهنجي نيرن به قمر جي حوالي ڪيم. قمر ننڊ جا ساڙ نيرن مان ڪڍيا. نيرن پوري ٿي ته اعلان ٿيو ته اٿينس جي ايئرپورٽ تي لهڻ وارا آهيون. ڊي-سي-١٠ جي بند ٿيڻ ڪري سڌي فلائيٽ ۾ سيٽ ملڻ ناممڪن هئي. ان ڪري اسان کي اڻ سڌي سفر موجب، اٿينس ۾ جهاز مٽائڻو هو. اسان حفاظتي پٽا ٻڌڻ شروع ڪيا.

ڏوري ڏوري ڏيهه ...

اٿينس سان چار چشمي

اٿينس ـ ! جيءَ ۾ ڇڻ ڪتڪتائي ٿي. سقراط جي اٿينس ـ هومر جي اٿينس ـ افلاطون جي اٿينس ـ بقراط جي اٿينس ـ ارسطو جي اٿينس ـ سوفوڪليس جي اٿينس ـ سيفو جي اٿينس ـ اهو شهر، جتي هر گهٽيءَ ۾ وينس جهڙيون جٺريون جاڳنديون سونهن جو ديويون گهمنديون هونديون. جتي هر چونڪ تي (Discus Thrower) جهڙا متناسب عضون وارا جوان بيٺا نظر ايندا. جتي هر گهٽيءَ ۾ هومر وانگر شاعر شعر پڙهائيندا. جتي مارڪيٽ چونڪ ۾ سقراط، سوال جواب ڪندو هوندو.

مون هوائي جهاز جي دريءَ مان ٻاهر ڏٺو، سرمائي سمنڊ جي پير ۾ جهرمر جهرمر ٻتيون ٿي ٻريون، ڄڻ خواب هجي، ڄڻ ڪلپنا هجي ڪنهن شاعر جي، ڄڻ ڪنهن سودائيءَ جي سوچ هجي.

اها اٿينس، جتان فلسفي، سنگتراشي، طب، نرت ڪلا ـــ ڊراما، شاعري، جنگ جو فن، عمارتسازي، جاميٽري، رياضي، نباتات ـــ هر علم ـ ۽ هر فن جي شروعات ٿي.

جهاز هيٺ لهندو ويو. اٿينس اسان کي ويجهي پوندي ويئي. سرمائي سمنڊ ۽ جهرمر ٻرندڙ ٻتين جون روشنيون اسان جي ويجهو اينديون ويون. تان جو جهاز جي ڦيٿن ان جي مقدس سرزمين کي ڇهيو.

منهن اونداهيءَ ۾ ٽرانزٽ لائونج ۾ پهتاسين، ايئرپورٽ جو چڪر هنيوسين، قمر باوجود ڊبل نيرن جي، ڪجهہ کائڻ گهريو. مان ريسٽوران مان قمر لاءِ ڪجهہ سئنڊوچ ورتا، ۽ سقراط جي سرزمين تي، سقراط جي نالي، مون زندگيءَ ۾ پهرين صبوحي سلامي ڏني. هونءَ ته سال ٿي ويا آهن، ياد نہ آهي تہ سج ايرڻ کان اڳ جاڳيو هجان.

سڄي ڏينهن جي شاپنگ، سفر ۽ رات جي اوجاڳي جو ٿڪ قمر کي ورائي ويو. هوءَ لائونج جي صوفي تي ئي سمهي رهي، ۽ مان جاڳندو رهيس. باٿ روم ۾ وڃي شيو ڪيم، ۽ پوءِ هڪ چڪر ڊيوٽي فري شاپنگ جو ڪيم.

هڪ يوناني حسينہ جي دڪان تي هڪ Bust (بت) پيو هيو. مون سڃاتو تہ اهو بقراط (Hippocratus) جو بت هو. بقراط، جنهن کي 'طب جو ابو' چيو ويندو آهي. بقراط پهريون طبيب هو جنهن چيو تہ: بيماريون گناهن جي سزا طور نہ ٿيون ٿين، پر انهن جا ڪي مادي سبب آهن، ۽ انهن جو علاج پوڄا، تعويذ، ڦيٽي بدران انهن مادي سببن کي دور ڪرڻ ۾ آهي.

مون اُن بت ڏي اشارو ڪري يوناني حسينہ کان پڇيو، "هپوڪريٽس؟" (اهو بقراط جو انگريزي نالو آهي) هن اڻ ڄاڻائي جو اظهار ڪيو. مون چيو "بقراط؟" — هن ڪنڌ لوڏي چيو، "بقراط."

انهي مون سوچيو تہ، انگريزي جي ذريعي جيڪي لفظ اسان تائين پهچن ٿا، اهي ڪيترا نہ بگڙيل آهن. مون پڇيومانس،

”اوهان ٻہ ٻقراط چوندا آهيو؟“
هن چيو، ”ها.“
هر ٻولي لفظن کي پنهنجي لهجي موجب بدلائي ٿي. سنڌي ۾ ’يوسف‘ ’جوسب‘ ۽ انگريزيءَ ۾ ’جوزف‘ ـ ’ابراهيم‘ ’براهم‘ ته انگريزيءَ ۾ ’ابراهم‘.
دل چيو ته اهو ٻقراط جو بت خريد ڪري، پنهنجي بتخاني ۾ اضافو ڪريان. پر موٽندي ائينس اچڻو هو سوچيم ته نازڪ شيءِ آهي، متان سفر ۾ ڀڄي پوي، ان ڪري موٽندي ائينس مان وٺندس.
اڄ صبح جو T. W. A. جو جهاز آيو. جنهن ۾ اسان کي روم وڃڻو هو. هيءَ آمريڪن جهاز وڏ يڪ آرام ده هو. جهاز مٿي چڙهيو ته، مون وري هيٺ ائينس ڏي ڏٺو. صبح جي روشنيءَ ۾ ٻنين جي جهرمر جهڪي ٿي ويئي هئي. سمنڊ جو رنگ سرمائيءَ مان ڦري هلڪو نيرو ٿي ويو هو. ائينس سان اٿين ملاقات ٿي، جيئن ڪو اڻ واقف محبوب راهه ويندي سامهون اچي، اکيون چار ٿين، ۽ پوءِ ٻئي ڀيري ملڻ جي آس ڪٺي اڳتي وڌي وڃجي.
هن جهاز ۾ ٻہ ناشتو ڪٺي آيا. ائينس ۾ لهڻ سان وقت پوڻني ٿي ويو، ۽ هن جهاز ۾ چڙهڻ سان ٻيهر ناشتي جو وقت ٿيو. هيءَ ناشتو مون ٻہ ڪاڏو. صبوح جو نوين وڳي ڌاران روم جي زمين تي ٻيهر رکياسين. ●

روم شهر ۾

روم —

روما —

All Roads lead to Rome!

Rome was not built in a day!

Do in Rome as Romans do!

Rome was burning, Nero was Fiddeling!

اهي سڀ چوڻيون ياد آيون.

اڄ صبح ٽيو. سڄ اڀريو ته، اسان جو جهاز روم تي لٿو. ٽڪيٽ موجب اسان کي روم ۾ ٻه ڏينهن رهڻو هو. لهڻ سان دل چيو ته هن تاريخي شهر لاءِ ٻه ڏينهن ڪافي نه آهن. ٻاهر نڪرڻ مهل، ايئرپورٽ تي ئي هڪ ڏينهن وڌايو سين. ان ۾ ٻه منٽ لڳا. ڪائونٽر واري مرڪندي چيو، ”ڪمپيوٽر کان پڇي ٻڌايان ٿو ته ٻئي ڏينهن جهاز ۾ ڪا جاءِ خالي آهي يا نه.“ — هاڪاري جواب ملڻ تي، يڪدم ٽڪيٽن تي تاريخ مٽائي ڏنائين.

ايئرپورٽ کان ٻاهر نڪري، مان بئنڪ ۾ پئسا مٽائڻ ويس، ته قمر کي چيم ته: انفرميشن جي ڪائونٽر تان هوٽل، ۽ شهر ڏانهن پهچڻ جي باري ۾ معلومات وٺي. پئسا مٽايم ته دل بهار ٿي ويئي. شفيق الرحمان وانگر عمر ۾ پهريون دفعو لکاپتي ٿي ويس. ڊالر ۾ سادا اٺ سؤ کن ليرا ٿين. لڪين

اهڙا ملي ويا. خوشيءَ مان قمر وٽ پهتس، ڪيس چيم ته:
”هاڻي مون سان سنڀالي ڳالهاءِ. مان لڪاپٽي تي ويو آهيان، منهنجي ڪيسي ۾ لکين ليرا آهن!“
هوءَ ڪاوڙ ڀيڻي هئي. انفرميشن جي ڪائونٽر تي ڪوبه موجود ڪين هو. ٽئڪسين وارا، ۽ هوٽلن جا ايجنٽ ڪيس ائين ورائي ويا هئا، جيئن حيدرآباد جي ريلوي اسٽيشن تي ماڻهن کي ’هند ڪٽولي‘ وارا ڦريو اچن، يا مارڪيٽ ۾ ٽانگي وارا.
اسان اڌ ڪلاڪ ان حالت ۾ گذاريو. اڌ ڪلاڪ کان پوءِ انفرميشن ڪائونٽر تي هڪ ڊيندو، ٿلهو، گنجو، ۽ ٺينڍو اطالوي ظاهر ٿيو.
قمر ان تي ڏاڪا ڀڏي چڙهي ويئي. چي: ”هيتري دير تون ڪٿي هئين؟“
هن چيو، ”منهنجي ڊيوٽيءَ جو وقت هاڻي کان شروع ٿيو آهي.“
قمر پڇيس، ”تنهنجي ڊيوٽي ڪائين وڳي کان شروع ٿي ٿئي ؟“
”ڏائين وڳي کان.“ هن چيو.
ان وقت ساڍا نو ٿيا هئا. مون قمر کي ٺڏو ڪيو ۽ چيم، ”پرديس آهي، ان ڪري خيال سان جهيڙو ڪر.“
انفرميشن واري همراهه ٻڌايو ته اڌ ڪلاڪ کان پوءِ شهر ڏانهن بس ويندي، جيڪا پندرهن سؤ ليرا وٺندي. هوٽل ان بس مان لهڻ واريءَ جاءِ تي رزرو ڪرائي سگهو ٿا. باقي

سھانگيون ھوٽلون ڇئو تہ ھنان ٿي بڪ ڪري ڏيانو . اتي
خبر پئي تہ مار، ٽئڪسيءَ واري، جنھن ھر ھر پئي چيو تہ
بس جي ڏي ڪرايي ۾ شھر تائين وٺي ھلندو، تنھن تہ ڏھوڻو
ڪرايو پئي وصول ڪيو.

بس ۾ سامان رکيوسين، برساتيون بغل ٿيلھين ۾ ھيون، ان
ڪري، جو دوستن جي مشوري موجب ڪنھن بہ وقت
مينھن وسي پئي سگھيو، ۽ اسان برساتين پائڻ جي 'عيش'
ڪرڻ لاءِ اھي ھردم ھٿيڪيون بغل ٿيلھين ۾ وجھي، ڪلھن
تي لڙڪائي رکندا رھياسين.

بس، ساوڪ وارا ميدان لتاڙيندي، اڌ مني ڪلاڪ ۾ اچي
روم شھر ۾ پھتي. روم- تاريخ جو شھر- تمدن جو شھر-
سنگتراشيءَ جو شھر-! مون کي اسداد جون سٿون ياد آيون.

روم شھر ۾-

روم شھر ۾!

روم شھر ۾ گھڙڻ سان عجيب احساس ٿيو. اھو احساس تہ
ھتي حال ۽ ماضي، ٻئي ھڪ ٻئي کي ڀاڪر پائي بيٺا آھن.
بس ھلندي ھلندي ھڪ سنگمرمر جي ونگ ھيٺان لنگھي،
جيڪو ھزارين سال پراڻو پئي لڳو. وري سامھون ڏسو تہ
Fully Glazed شيشن سان جھنجھيل جديد گھڻماڙ عمارت!

شھر واري ايئر ٽرمينل تي لٿاسين تہ وري ھوٽلن وارا وڪوڙي
ويا. مون قمر کي چيو تہ: تون اندران ھوٽل بڪنگ تان
اگھن جي خبرچار وٺي اچ تہ مان ھنن سان منھن ڏيان.
قمر اندران اگھہ پڇي آئي تہ اھو ساڳيوئي ھو جنھن جي ھن
ڏوري ٿوري ڏيھو....

ايجنٽ مون کي آچ ڪئي هئي. مون ان کي ٽي هڪ ڊبل ڪمرو بڪ ڪرڻ لاءِ چيو. هن يڪدم هوٽل تي فون ڪئي، ۽ ٽئڪسي ببهاري، اسان جو سامان ان ۾ رکيو. مون پڇيس ته، "ٽئڪسيءَ واري کي گهڻا پئسا ڏيون؟" هن يڪدم چيو، "پنجويهه سؤ ليرا."

هوٽل جو نالو هو 'هوٽل جبرائيل'- چڱو ٿيو جو جبرائيل سان واسطو پيو، ڪنهن عزرائيل سان پلئه نه اٽڪيو.

ڪمري ۾ سامان رکيوسين. ڪشادو ۽ آرامده ڪمرو هو- هڪ دري رستي ڏي ٿي کلي، پرسان ڪاٺي جو ڪمرو ۽ لائونج، جنهن ۾ ڪلر ٽي-وي هئي.

ٿڪل ڏاڍا هئاسين، سڄي رات نه ننڊ نه جاڳ. ائٿنس تي وقت پوئٽي ڪيوسين ته رات ٽهائين ڏگهي ٿي پيئي. آرام ڪرڻ جو سوچيوسين، پر مون خيال ڪيو ته اڳي ٽوئرسٽ انفرميشن وڃي، هتي جا ڏينهن Plan ڪيون، ۽ پوءِ آرام سان سمهون.

هوٽل جي ڪائونٽر تان ٽوئرسٽ انفرميشن گهريم. ان کي پڙهي ائين لڳو ته اٽليءَ ۾ ٽيڏينهن ته ڇا، ٽي هفتا به ٿورا آهن. قمر سان صلاح ڪيم ته، "هڪ ڏينهن اڃا به وڌيڪ رهجي." قمر چيو، "اڃا هاڻي ايئرپورٽ تي ته وڙايو اٿو. گهڙيءَ گهڙيءَ ٿورو ئي وڙائيندا."

مون چيو، "ڪوشش ڪرڻ ۾ ڪهڙو هرج آهي."

هوٽل جي ڪائونٽر تان "الاتاليا" کي فون ڪيم ته، "اسان جي سيٽ اڃا هڪ ڏينهن پوئٽي واريءَ فلائيٽ ۾ رکو."

ڏوري ڏوري ڏيهه......

سا ڳيو جواب مليو، ”ڏهن منٽن ۾ ڪمپيوٽر ڪانَ پڇي ٻڌايون ٿا.“
ڏهن منٽن کان پوءِ اڳ فون آئي، ”توهان جي سيٽ هڪ ڏينهن پوئتي، فلاڻيءَ فلائيٽ ۾ بڪ آهي.“
مون چيو، ”چڱا، مان اوهان جي آفيس اچي ٽڪيٽ تي اها درستي ڪرايان.“
جواب ڏنائون، ”ان تڪليف ڪرڻ جي ڪابه ضرورت ناهي اوهان ايئرپورٽ تي اها تصحيح ڪرائجو.“
آئي مون کي پنهنجو ملڪ ياد آيو، جتي هڪ دفعو ڪنفرم ٿيل سيٽ به نه ملي هئي، ۽ ايئرپورٽ تان واپس ڪيو هيائون.
ڪمري ۾ اچي سمهي پيس. شام جو هوٽل مان ٽي ٽوئر بڪ ڪرايو هيوسين، پر صبح جو وقت هو، ننڊ ئي نه آئي. رڳو بستري تي ليٽي ڪجهه آرام ڪيوسين.
ٺيڪ وقت تي در تي ڪڙڪو ٿيو، ٽوئر ڪمپني جي ڇوڪري اسان کي وٺڻ آئي هئي. اسان به تيار هئاسين. هيٺ سندن گاڏي بيٺل هئي، جنهن ۾ ٻيا به ٽوئرسٽ ويٺا هيا. اتان شهر جي هڪ وڏي چوڪ تي آندائون، جتي سندن ڪمپني جون ڪيترريون ئي بسون بيٺيون هيون. هر ڪنهن کان پڇيائون ته: انگريزي، فرينچ، جرمن، ڪهڙي ٻولي سمجهو ٿا. ڌار ڌار ٻولين وارن کي ڌار ڌار بسن ۾ وهاريائون. اسان جنهن بس ۾ ويٺاسين، ان ۾ انگريزي ۽ فرينچ ڳالهائڻ واري گائيڊ هئي. بس ايئرڪنڊيشنڊ هئي، ٻنهي پاسن کان گوڏن تائين شيشا هئا. ڇت جو به گهڻو حصو شيشي جو هو، جيئن زمين ۽ آسمان جو نظارو سٺو ٿي سگهي. هيءُ سفر شهر جو

طاڪُرائڻ سفر هوءِ شهر جا مشهور رستا ۽ مقام ڏيکارياٺون، ۽ هڪ ٻن جاين تي بس مان لاهي گهماياٺون.

”هيءُ 'ول بورجس' آهي— يعني سدا بهار باغ.“ گائيڊ، جيڪا ڊرائيور جي ڀرسان، اسان ڏي منهن ڪري ويٺي هئي، تنهن چيو، ”هن باغ ۾ اهڙا وڻ ۽ گل آهن، جي هر موسم ۾ تازا رهندا آهن.“

مون سوچيو: ان باغ جي ٻاهران جيڪر بورڊ هڻي ڇڏجي 'سرءُ جي مند کي اندر اچڻ جي منع آهي!—'

ان ڪانپوءِ آرچين ديوار آئي، جيڪا ۳ صدي عيسويءَ ۾ ٺهي هئي. ان وقت روم جي آدم شماري ڏهه لک هئي.

بس هڪ ويڪري، صاف سٿري ۽ فيشنبل رستي تان لنگهي. گائيڊ ٻڌايو، ”هيءَ 'وايا وينتو' (Via Vento) آهي، روم جي مهانگي ۾ مهانگي گهٽي.“

ٻنهي پاسي، فٽ پاٿن تي ڪرسيون ميزون پيون هيون. ڪرسين جو منهن ٽرئفڪ ڏانهن هيو. ماڻهو اتي ڪافي ۽ بيئر ۾ مشغول هئا. ڪليل هوا ۾ ويهي، ٽرئفڪ جو نظارو ڪندي، مشروب ۽ کاڌي جا چسڪا وٺڻ، ۽ ان سان گڏ ڀرسان ويٺل دوست سان ڳالهيون ڪرڻ جي آئيڊيا مون کي ڏاڍي رومانٽڪ نظر آئي.

ان رومانٽڪ سوچ تي پائيپ ياد آيو. تماڪ ڀري، پائيپ دکائي، اڃا ٻه ڪش مس هنيم تہ پٺيان سيٽ تي ويٺل هڪ ڪراڙيءَ دانهن ڪئي:

"Ne fumez Pas" يعني پائيپ نہ ڇڪ.

فرينچ سکي ٿا ان ڏينهن لاءِ هيٺ، ته روم شهر ۾، ان بدمزاج بوڙهيءَ جا اهي لفظ سمجهان. قمر جو پڻ ان ڪراڙيءَ جي دانهن تي ڇرڪ نڪري ويو، ۽ مون کان پڇيائين، ”هيءَ ڇو ٿي رڙيون ڪري؟“

پڌايومانس ته، ”منهنجي پائيپ پيئڻ تي اعتراض اٿس.“ مون چوڌاري نهاريو. متان بس ۾ ڪو بورڊ هجي ته ’سگريٽ پيئڻ منع آهي.‘ پر مون کي نظر نه آيو. ڪيترائي ٽوئرسٽ بس ۾ ويٺي سگريٽن ۽ پائيپن مان دونهان ڪڍي رهيا هئا. پر تڏهن به مون اشرافت جو مظاهرو ڪندي پائيپ ڇڪڻ بند ڪيو ۽ قمر کي چيم، ”هن مصيبت مان ڦاٿس.“

بس بئنڪ آف اٽليءَ جي عمارت وٽان لنگهي، جيڪا جديد فن تعمير جو نادر نمونو آهي، ۽ وري گهڙيءَ کان پوءِ سنگمرمر جي هڪ دقيانوسي ونگ هيٺان لنگهي. اتي مون کي چوڻي ياد آئي: Rome was not built in a day (روم هڪ ڏينهن ۾ نه نهي آهي.) روم جي تعمير صدين جو سفر آهي روم قديم به آهي، ته جديد به— روم وقت سان گڏ اڳتي وڌي آهي. موهن جي دڙي وانگر وقت سان قدم نه ملائي سگهڻ جي ڪري رڳو تاريخ ۽ ميوزم جي زينت نه ٿي آهي، پر ڪڏهن ڪڏهن ته وقت کان اڳتي وڌي، وقت جي رهنمائي پڻ ڪئي اٿائين.

گائيڊ پڌايو، ”هي سنگمرمر جا ونگ، قديم دور جي شهر پناهه ديوار ۾ هئا جن کي اڄا ٿائين محفوظ رکيو ويو آهي. ڪاڏي ويا شڪارپور جا لکي در— هزاري در— هاٿي در— ڏوري ڏوري ڏيهه....

واڳڻا در— ؟ رڳو انهن جا نالا ڪن پاڙن تي پيل آهن!
بس هلندي اچي مسوليني جي هيڊ ڪوارٽر تي پهتي. اتي اسان کي بس مان لاٿو ويو. ڪير جهڙي اچي سنگمرمر جي تمام وڏي Huge مرقعي جي آڏو اچي بيٺاسين. اچي، بنا ريک سنگمرمر کي ڏسي ائين ٿو محسوس ٿئي، ڄڻ ڪير کي ڪنهن قالب ۾ ڍاليءِ، برف ڪيو ويو آهي (ان سنگمرمر کي، جنهن ۾ ڪا ڪاري ڳاڙهي ليڪ نه هجي، انگريزيءَ ۾ Alabostre چوندا آهن) اها جاءِ هئي، جتان فاشزم جو خالق، مسوليني بيهي تقريرون ڪندو هو (مسوليني مري ويو. اڄ به ان جي ملڪ جا ماڻهو ڪانئس نفرت ٿا ڪن. پر هي فن جو معرڪو اڃا زنده آهي. اڃا به ماڻهو ان ڪير جي برف کي پيار ٿا ڪن) اهو سنگتراشيءَ جو ڪمال آهي. ان جي هڪ هڪ انچ تي سنگتراشي جي فن جو مرقعو آهي. مڪلي ۾ ڇاهي؟ ليڪون سڌيون اڏيون— عمودي، ليڪون— اڌ گول، گول— پر ليڪن لهوارن، اوڀارن، هيناهين مٿاهين مان 'زندگي' وري تخليق ڪرڻ Re-create ڪرڻ، مسلمانن جو ڪم ناهي. هن فن جي مرقعي ۾ 'هڪ دل هزار داستان' وانگر ڪئي گهوڙا، ڪئي سپاهي، ڪئي جرنل، هر انچ فن جو مرقعو. ان کي تفصيل ۾ ڏسڻ ۽ جاچڻ لاءِ ڪلاڪ نه پر ڏينهن کپن. پر اهو به ڪافي هو جو ان تي ڏهه پندرهن منٽ طائرانه نظر وڌيسين.
ان جاءِ تي بيهي، مسوليني تقريرون ڪندو هو. مسوليني— ٻيءَ مها ڀاري لڙائيءَ دوران اٽليءَ جو ڊڪٽيٽر. فاشزم جو خالق. هٽلر جو همنوا. اٽليءَ ۾ هٽلر جو نعم البدل. جنگ

۾ اٽليءَ جي تباهيءَ جو ڪارڻ. هٽلر جرمن قوم کي چيو، ”ڪنتم خير امة“ (”اوهان سڀ کان پلاري قوم آهيو-“) ۽ جرمني تباهه ٿي. ساڳيءَ ڳالهه مسوليني اٽليءَ وارن کي چئي؛ اٽلي تباهه ٿي. شهيد ۽ مجاهد ٿيڻ جي لالچ ۾ قتل ۽ خون لاءِ اڪسائڻ وارن جو انت اهو ٿيو. ڪابه قوم مٿاهين ناهي، ڪابه قوم گهٽ ناهي. جن قومن مٿاهين هجڻ جي دعويٰ ڪئي آهي، هن صديءَ ۾ ان جون عورتون بيوهه، مائرون بي اولاد، ۽ ڌيئون چڪلي جي زينت ٿيون آهن. اها سزا آهي قومي احساس برتريءَ جي، جيڪا هن صديءَ ۾ دنيا جي انهن قومن کي ملي، جن جو ماضي عظيم هو ۽ جن جي ثقافتي ورثي کي دنيا تسليم ڪيو آهي.

ڪابه قوم گهٽ ناهي، ڪابه قوم وڏ ناهي. ڪابه قوم برهمڻ ناهي، ڪابه قوم شودر ناهي. ماضيءَ جي عظمت جواز ناهي حال ۾ استحصال ڪرڻ جو. عظيم ثقافت سبب نه هئڻ گهرجي ٻين ثقافتن کي نحس نحس ڪرڻ جو. هيءَ صدي فيصلي جي صدي آهي. هيءَ صدي يوم الحساب آهي. هيءَ صدي اوچ نيچ قومن جي وچوٽيءَ کي ختم ڪرڻ جي صدي آهي. هيءَ صدي تعصب جي قاتل صدي آهي.

يورپ جي سڀني ملڪن ۾، ماڻهو جنگ جي نالي کان ڏڪي پئي ويا. چياڻون پئي، ”جنگ - ڇا لاءِ؟“ مون اٽليءَ ۾ انگريز ۽ فرينچ ٽوئرسٽ آرام سان گهمندي ڏٺا، جيڪي ٻيءَ مها ياري لڙائيءَ ۾ اٽليءَ جا دشمن هئا.

روم شهر جي هر ننڍي وڏي چونڪ تي، ڪونه ڪو پتلو

ڏوري ڏوري ڏيهه....

(Sclupture) نصب ٿيل آهي. اهو سوين سال قديم به آهي، تہ فن جو عظيم مرقعو پڻ. اسان بت شڪن مذهب جا ماڻهو آهيون، پر آتي قدم قدم تي بت پرستي لاءِ دل پئي چيو. هر بت، فنڪار جي ذهن جي موسيقيءَ جي جميل برف هئي.
مترجم ۽ روان ليڪون. متوازن عضوا، وٺندڙ نقش، چپ ڳٽن کان وڌيڪ حسين تہ، ڳٽا چپن کان وڌيڪ متناسب. ڳٽا ۽ چپ، نهيل تہ سخت سنگمرمر جا، پر ائين پيا لڳن، جو پائنجي، تہ جي انهن تي آڱر رکبي تہ، انهن ۾ کپ پئجي ويندو. وار پٿر جا، پر ائين پيو پائنجي، چڻ هوا لڳڻ سان لهرائي رهيا آهن.
بس ۾ ويهڻ جو وقت آيو تہ، مون قمر کي چيو تہ: مان ان بدمزاج ڪراڙي فرينچ جي اڳيان ڪونہ ويهندس. مون هڪ اهڙي ماڻهوءَ سان سيٽ مٽائي، جيڪو 'اڻ چيڪو' (Non Smoker) هو. ۽ پوءِ مزي سان پائيپ مان دونهان ڪيندو رهيس.
اتي ئي 'اڻ ڄاتي' سپاهي جو مزار هو. يورپ ۾ ڀين هنڌن تي بہ 'اڻڄاتي سپاهي' (Un known Soldier) جا مزار آهن. پئرس ۾، اٿينس ۾. يورپ ۾ تازو 'سورمي پرستي' (Hero Worship) جي خلاف رجحان پيدا ٿيو آهي، ان ڪري ئي هنن اڻ ڄاتن سپاهين، بي‌نام ۽ گمنام سورمن کي اهميت ڏيڻ شروع ڪئي آهي. انهن اڻ ڄاتن سورمن جي مزار تي چوويهہ ئي ڪلاڪ بتي ٻرندي رهي. ڌاريا سفير حاضري ڏين، قومي ڏينهن تي انهن مزارن تي عام ماڻهو جلوس ورتيو اچي سوين گلن جون

چادرون چاڙهين.
يورپ وارن جي خيال ۾ ’سورمي پرستي‘ سڄي* قوم کي
هڪ شخصيت جي پنيان هلڻ تي مجبور ٿي ڪري ۽ سڄي
قوم جي سوچ ان هڪ سورمي جي شخصيت جي چوديواريءَ
۾ قيد ٿيو وڃي. قوم کي اڳتي وڌڻ گهرجي، پر سورمي
پرستي قوم کي ان سورمي سان جڪڙي، اڳتي وڌڻ کان
روڪي ٿي. ان ڪري گمنام ۽ بي‌نام سورما بهتر آهن*
اڳتي هلي، وڪٽر بادشاهه جو بت ڏٺوسين. مشهور فئشنبل
بزار، وايا وينٽو مان ٿيندا، قديم آثارن تي پهتاسين، جتي
هڪ طرف محلات هئي، ته ٻئي طرف عبادت‌گاهه. هيءَ جاءِ
حضرت عيسيٰ کان اٺ صديون اڳ جي هئي. ان‌جي سامهون
ٿي رستو هو، جتان جلوس لنگهندا هئا. ان رستي تي ٿي
’فتح جو ونگ‘ (Arch of Triumph) هو، (اهڙا ونگ پوءِ پئرس
۾ به ناهيا ويا) اهو عوامي فتح جو يادگار هو. گائيڊ اسان
کي اهو ٻڌائيندي چيو ته روم جي هڪ بادشاهه چيو ته:

Remember- you are only human beings—

ياد رکو، توهان رڳو انسان آهيو.

رڳو انسان آهيو
حيوان ناهيو
۽ فرشتا پڻ نه آهيو—
فرشتا جي هجو پڻ ها— ته معصوم!

---

* هي خيال منهنجي پياري دوست ڪيس ـ ڊي گروٽ جا آهن.

هجو ها جي اوهان حيوان ـــ ته خود غرض
اوهان ناهيو فرشتا ـ
۽ نڪي حيوان
توهان آهيو رڳو انسان
توهان آهيو رڳو انسان ـ (تنوير)

گائيڊ ٻڌايو ته اڳي واپاري طبقو مذهبي نه هو، پر پوءِ، اهو به وقت جي ضرورت کي سمجهي، مذهبي ٿي ويو ۽ پوپ کي خدا ۽ انسان جي وچ ۾ 'پل' سڏيو ويو (عجيب پيا ٿيءَ ڦوٽي.)
گائيڊ ٻڌايو ته حضرت عيسيٰ کان به صديون اڳ، عورتون ڪنواريڻ جي زندگي گذارڻ جو قسم کڻنديون هيون، پر ان تي قائم رهي نه سگهنديون هيون (ته اها ڳالهه صديون پراڻي آهي، جو ڪنواريڻ جو ڍونگ رچائي، پوءِ مجبور ٿي، نارمل حياتي گذارجي. ساڳي ڳالهه آهي قرآن بخشائڻ جي .)
وري وايا وينتو مان ٿيندي بس اچي ڪولوزم وٽ بيٺي. ايئرپورٽ مان شهر ايندي بس ڪولوزم (Gollosum) وٽان لنگهي هئي ته، مان سمجهي ويو هوس ته هيءُ ڪنهن اهم عمارت جا آثار آهن.
ڪولوزم هڪ گول عمارت آهي، جنهن جي چوڌاري دروازا آهن، جيڪي رستي جي ليول (Level) تي آهن. اها عمارت گليڊيئيٽرس ۽ شينهن جي مقابلي ڏسڻ لاءِ ٺاهي وئي هئي.

رستني جي ليول تي شينهن جا پڃرا آهن ۽ آڏو ايرينا ۾ بيوس انسان انهن جو کاڄ ٿيندا هئا. پڃرن جا در کلندا هئا، ته بکايل شينهن ايرينا ۾ پيل بدبخت ماڻهن کي چيري ڦاڙي سندن جسم کي رڙڪيندا هئا. اهو 'تماشو' وقت جا باد شاهه ۽ اڌ لک ماڻهو ڏسندا هئا (ان عمارت ۾ اڌ لک ماڻهن جي وهڻ جو بندوبست آهي.) ڪولوزم، حضرت عيسيٰ کان به ٧٢-٨٠ سال اڳ ٺهيو. ان وقت جو انسان به وحشي هو، اڄ جو انسان به گهٽ وحشي ڪونهي، ڇونڪ ۾ پڻي ۽ اگهاڙن ماڻهن تي ڇهبڪن جا وسڪارا ٿا ٿين ته، ماڻهو تاڙيون ٿا وڄائن ۽ نعرا ٿا هڻن.
ڪولوزم کي ايترا ته دروازا آهن جو ان 'تماشي' ختم ٿيڻ کان پوءِ اها عمارت ڏهن منٽن ۾ خالي ٿي ويندي هئي (اتي تهذيب جو ڪيترو نه خيال رکيو اٿائون، جيئن رش ۾ ماڻهو هڪ ٻئي کي چيپاٽي نه رکن.)
گائيڊ ٻڌايو ته رومن لوڪ، ڪرسچن کي شينهن آڏو ڦٽي نه ڪندا هئا (ته ڪنهن کي، ۽ ڇو ڦٽي ڪندا هئا؟) حالانڪ فلمن، توڙي ٻين ذريعن مان اهو ئي معلوم ٿئي ٿو ته قديم روم ۾ ڪرسچن ٿيڻ جي سزا هئي ايرينا ۾ شينهن جو کاڄ ٿيڻ.
اسانجي بس هڪ اهڙيءَ جاءِ تي بيٺي، جتي حضرت عيسيٰ کان ٨ صديون اڳ جي تعمير ٿيل عمارت، 'روم جي عوام جي سينيٽ' آهي. اها ان وقت کان شروع ٿي ۽ اڄ تائين هلندي اچي (ٿي سگهي ٿو ته اهو دنيا جو قديم ترين جمهوري

ڏوري ڏوري ڏٺم....

ادارو هجي، جيڪو اڄ تائين زنده آهي.)
اتي بس مان لهي، قديم آثارن کي ڏٺوسين. گائيڊ ٻڌايو ته قديم رومن تهذيب جا ٽي اهڃاڻ آهن. ڊاک جي ول، زيتون ۽ انجير. مون ڪائنس پڇيو ته ”اهي ڇا جون علامتون آهن؟“ هن جواب ڏنو ته ”اهي انسان جون اهم ضرورتون آهن.“ ۽ وڌيڪ سمجهائي نه سگهيو.
مون سوچيو: زيتون معنيٰ 'امن' (گڏيل قومن جي نشان ۾ به کبيري جي چنهنب ۾ زيتون جي ٽاري هوندي آهي) انجير معنيٰ سيڪس، ۽ ڊاک معنيٰ شراب ـ ٿي سگهي ٿو ته منهنجي سوچ غلط هجي، پر گائيڊ کان وڌيڪ پڇڻ جو وقت ئي نه مليو.
روم شهر جي چوڌاري شهر پناهه پٽ حضرت عيسيٰ کان ٤٠٠ سال اڳ جي نهيل، اڃا به موجود آهي، ۽ ان جي دروازن ۾ سنگمرمر جا ونگ آهن. روم جو پهريون پهريون مقبرو ١٢ ق.م ۾ تعمير ٿيو. اهو سفيد سنگمرمر جو هڪ مخروط (Pyramid) آهي.
گائيڊ ٻڌايو ته، هڪو زمانو اهڙو هو، جو رومن ماڻهوءَ کي مرڻ کان پوءِ شهر پناهه اندر دفن ٿيڻ نه ڏيندا هئا ۽ چيو ويندو هو ته:

Romans could only be buried outside the wall.

بس ور وڪڙ کائيندي، ٽائبا نديءَ جي پلين تان لنگهندي، اڳتي وڌندي رهي. روم شهر جي سونهن، سنگتراشيءَ جي عظيم ڪارنامن ڪري آهي ته ٽائبا نديءَ جي ڪري به.

قدرت جي مهر ٻه آهيءَ، انسان جو هٿ ٻه. پاڻهي ايندو هوت ٻر تون اکيري ٿيءُ. تو شب آفريدي، چراغ آفريم، سفال آفريدي، اياغ آفريم.

ٻس هلندي هلندي اچي سينٽ پال جي گرجا وٽ بيٺي. اسان ٻس مان لٿاسين، ۽ ان گرجا کي ڏسڻ لاءِ وڌياسين.

روم ۾، بي‌انداز ٽوئرسٽ ٿا اچن. سينٽ پال ۾ هزارين ٽوئرسٽ هئا. سوين ٽوئرسٽ بسيون هيون. اتي مسئلو هيو- پنهنجي بس جي ٽولي ۽ گائيڊ کي ويجهو رهڻ. هر ڪنڊ ۾، هر موڙ تي، ڪونه ڪو گائيڊ، لوڌ ٽوئرسٽ جي ساڻ ڪنيو نظر ايندو. ڪيئن خبر پوي ته پاڻ وارو گائيڊ ڪاڏي ويو. ان ڪري مون قمر کي چيو ته پاڻ واري گائيڊ تي، ۽ پنهنجي بئچ جي همراهن تي نظر رک. جي اهي گم ٿيا، ته واپس هوٽل ۾ هلڻو پوندو، ۽ ٽوئر اتي ۾ ختم.

قمر سنو طريقو ڪڍيو. چيائين، ”هيءَ جيڪا ٿلهي ماڌي ڳاڙهي چولي واري آهي، ان تي نظر رک ۽ ڏس گائيڊ ڪجهه ڪجهه ربانيءَ جي مهانڊي آهي.“

مون غور سان گائيڊ ڏي ڏٺو. واقعي سندس مهانڊا ربانيءَ سان ملندڙ جلندڙ هئا. ڊگهو وريل نڪ، اکيني نڪتل ڪاڏي، سنها چپ، وڏو وات ۽ پوءِ جي گائيڊ نظر کان ٽڙڪي تي ويو ته مون قمر کان پڇيو ٿي، ”اهو ربانيءَ مُنهون ڪاڏي ويو؟“

۽ قمر اشاري سان ٿي ٻڌايو، ”هتي بيٺو آهي.“ ۽ اسان ڊوڙي وڃي ٿي سندس ڀر ورتي.

ڏوري ڏوري ڏيهه.....

گاڏيڊ بہ ڪمال جا آهن. هزارن ماڻهن ۾ سڄاڻي وٺڻ تہ هي ٽوئرسٽ اسانجي بس جو آهي. جي ڪنهن ٽوئرسٽ کي واٽڙو ڏسڻ تہ اشارو ڪري سڏين. جي بس ۾ ڪو اوپرو ماڻهو اچي وڃي تہ سمجهي وڃن تہ هيءُ اسان سان ناهي. جي ڪو ماڻهو ڪٿل هجي تہ بہ تاڙي وڃن تہ ڪو نہ ڪو همراهہ ڪٿل آهي. تيسين بس هلڻ نہ ڏين جيسين ان کي ڳولهي ڦولهي هٿ نہ ڪن. هنن جو واسطو روز سوين 'نون چهرن' سان ٿو پوي. روز روز اهي 'نون چهرا' ياد رکڻ ۽ انهن سان منهن ڏيڻ ـــ واقعي وڏو ڪمال آهي.

سينٽ پال جي گرجا ٣ صدي عيسويءَ ۾ ٺهي. ١٨٢٦ع ۾ باهہ لڳڻ سبب سڙي ويئي. چو تہ ان جي ڇت بہ ڪاٺ جي هئي. ان جي ٻيهر مرمت ڪرائي ويئي. ان گرجا ۾ ٢٦٦ پوپن جون تصويرون آهن. ان گرجا جو هڪ دروازو مقدس در (Holy Door) اهي، جيڪو هر پنجويهين سال کلندو آهي. هاڻي اهو در سنہ ٢٠٠٠ع ۾ کلندو. نيپولئن جي دور ۾ چرچن کي اونداهو ڪيو ويو. ان ڪري هن گرجا جي هڪ چڏي ٻي دري بند ڪئي ويئي. اهو ان ڪري ڪيو ويو، جيئن ماڻهن کي مذهبي عمارت ۾ گهڙڻ سان خوف ۽ هيبت جو احساس ٿئي. اتي مون کي سمجهہ ۾ آيو تہ سنڌ ۾ اڪثر پيرن جون درگاهون اونداهيون ڇو هونديون آهن. ائين ٿو لڳي تہ ماڻهن تي مذهب جي هيبت وجهڻ وارو فن مشرق توڙي مغرب ۾ ساڳيو آهي.

ان ڪان پوءِ نيروُ (Nero) جو سونو گهر ڏٺوسين. نيرو ـــ قديم

روم جو بادشاهه، جنهن جو ڪردار انگريزي فلم Quo Vadis
۾ چٽو پيش ڪيو ويو هو. هن فقط برندڙ شهر جو منظر
ڏسڻ لاءِ روم کي باهه ڏياري، ۽ ان نظاري جو لطف وٺندو
رهيو، ۽ بنسري وڄائيندو رهيو. چوڻي آهي ته:

Rome was burring and Nero was fiddeling.

(روم پريو پئي، ۽ نيرو بنسري پئي وڄائي.)

بس ڦرندي ڦرندي اچي هڪ گرجا وٽ بيٺي، جتي ماڻهو
ته ٺهيو، ٽوئرسٽ بسين جو هجوم هو. اتي دنيا جي عظيم
بت تراش، مائيڪل اينجلو جو جڳ مشهور فن پارو 'موسيٰ'
(Moses) رکيل آهي. اهو مجسمو، حقيقت پسندي (Realism)
جو اهڙو ته نمونو آهي، جنهن کي اڄ تائين ڪو شهه نه ڏيئي
سگهيو آهي- (لفظن جا اچار ملڪ ملڪ ۾ پيا بدلجن-مائيڪل
(Micheal)، عربيءَ ۾ ميڪائيل، اطالوي چون ميڪئيل-
ته فرينچ مشي).

هي سنگمرمر جو اڇو پٿر، مائيڪل اينجلو جي ڇيڻيءَ جي
نوڪ، ۽ مترڪن جي ضربن سان جيئرو جاڳندو ٿو لڳي-
عجب اهو ٿو لڳي ته هو ساهه ڇو نه ٿو کڻي. مشهور آهي
ته ان کي مڪمل ڪرڻ بعد مائيڪل اينجلو خود ان کي
چيو هو ته: "هاڻ ڳالهاءِ ـــ ڳالهائين ڇو نه ٿو."

جنهن جلال ۽ غصي مان، ڪرسيءَ تان اٿڻ جي پوز ۾ اهو
بت ٺهيل آهي، ان کي، اهو انتظار ٿو رهي، ته اجهو چاڻ
اٿيو. هيءُ بت انسان جي سائيز کان به وڏو آهي. ان جو
ڏاڻو اهو آهي، جڏهن حضرت موسيٰ کي پڌايو ويو ته،

سندس قوم وري گابي جي پوچ¹ شروع ڪئي آهي، ته هو ڪاوڙ ۾ اٿيو.

ڏند پيڪوڙيل، جاڙين جون مشڪون آئيل، ڏکهي، شانائتي ۽ گهنڊيدار سونهاري، هڪ پير اڳتي ته هڪ پير پوئتي، پانهن جون رڳون ٻه جوش کان ڦنڊيل- هڪ هڪ مشڪ متناسب، خوبصورت ۽ طاقتور- هڪ هڪ عضوي ۾ رعب،شان ۽ تقدس. ائين ٿو لڳي ته ان مجسمي ۾ اٿاهه طاقت ڀريل آهي. منهن ۾ ڪاوڙ، جوش، دٻدٻي ۽ معصوميت جي امتزاج جو تاثر.

مائيڪل اينجلو وٽ حقيقت پسندي اوج تي پهتي. هن گهڻي حياتي غربت ۽ ياج ۾ گذاري. اناٽاميءَ جي ڄاڻ لاءِ هن هڪ رحمدل پادريءَ سان رستو رکيو، جيڪو کيس تازن پوريل مردن کي چيرڻ جي اجازت ڏيندو هو. اڌ رات کان اسر تائين ان ڪم لاءِ گهران چوريءَ نڪري اچڻو پوندو هوس، مائٽن کي سندس لباس ۽ جسم مان مردن جي ڌپ اچڻ لڳي ته ان کي لڪائڻ لاءِ هن موٽندي وقت ڪپڙن تي شراب ڇڙڪائڻ شروع ڪيو، جيئن مائٽ کيس شرابي سمجهن، ۽ سندس مردن چيرڻ وارو راز رازئي رهي. سندس همعصر ۽ عظيم جڳ مشهور فنڪار، 'مونالزا' جو خالق، ليوناردو ڊاونچي کيس گهٽ سمجهندو هو ۽ چوندو هو ته: "چيٽي ۽ مترڪي سان ته مزدور ڪم ڪندا آهن. فنڪار جو شان ته رنگ ۽ برش آهن." پر مائيڪل اينجلو کي سنگتراشي وڏيڪ وڻندي هئي، چو ته ان ۾ ٽمي پاسا (Three dimensions) پڌرا ٿيندا هئا.

هائي ويٽيڪن شهر جو وارو هو. ويٽيڪن شهر- پوپ جو شهر - اصل ۾ روم شهر جو هڪ حصو آهي. اهو رومن ڪئٿلڪ فرقي جي عيسائين جو مقدس شهر آهي. هيءَ دنيا جي ننڍي ۾ ننڍي مملڪت آهي، جتي دنيا جي هر ملڪ جو سفير رهي ٿو. ان ملڪ کي پنهنجو سڪو، ۽ پنهنجي ٽپال جي ٽڪلي آهي. هن ملڪ کي پنهنجي فوج به آهي. پر اها رڳو علامتي فوج آهي. هڪ سو سئٽزرلئنڊ جا سپاهي ئي سندن سموري فوج آهي. انهن سپاهين کي، قديم روم جي سپاهين جهڙو تاريخي، خوبصورت ۽ شاندار يونيفارم آهي. اهڙو يونيفارم، قديم تصويرن، ۽ روم جي تاريخ متعلق ٺهيل فلمن ۾ نظر ايندو آهي.

ويٽيڪن شهر، ١١- فبروري ١٩٢٩ع ۾ آزاد ٿيو. روم جو پوپ، سڄيءَ دنيا جي رومن ڪئٿلڪ فرقي جي عيسائين جو مذهبي اڳواڻ آهي. اهو هن شهر ۾ ئي هڪ قلعي نما عمارت ۾ رهي ٿو، جتان هر آچر تي، هو دريءَ مان ديدار ڪرائيندو آهي، ۽ خطبو ڏيندو آهي.

ويٽيڪن شهر ۾ اسان جي اچڻ جو وڏو سبب 'سسٽين شئپل' (Cistine Chaple) جي اها تاريخي عمارت آهي، جنهن ۾ ڪيترائي پوپ رهيا، پر ان ڳالهه کان به وڌيڪ اهميت سندس ڇت تي مائيڪل اينجلو جي لافاني تصويرن جي ڪري آهي.

سسٽين شئپل جي اڳڻ ۾ پهچڻ سان ئي هلڪي بوند وسڻ لڳي. مون کي خوشي ٿي ته برساتين پاڻيءَ جي عيش ڪرڻ

ڏوزي ڏوزي ڏيهه....

جو سونهري موقعو مليو آهي. دوستن جي هدايتن جو قدر ٿيو، ته 'برساتيون ضروري آهن، يورپ ۾ ڪنهن به وقت برسات پئجي سگهي ٿي' مون دل ئي دل ۾ سندن ٿورا مڃيا ۽ سندن همدردانه روش تي فخر محسوس ڪيم. قمر ڪي چيم، "ڪٿي اها برساتي، جيڪا ڏينهن رات ٿيلهي ۾ وجهي، ڪلهن تي لڙڪائي، ڪلهائي سڪائي چڙيا اٿائون." اڃا ٿيلهن مان برساتيون ڪڍي پائڻ جي تياري پئي ڪئي سين ته گائيڊ سسٽين شئپل جي باري ۾ ٻڌائڻ شروع ڪيو. ٻوڙي سندس ويجهو پهتاسين، اڃا هن به لفظ مس ڪڍيا ته بارش بند. برساتي پائڻ جي عيش ڪرڻ جي حسرت دل ۾ رهجي وئي. سوچيم: اڃا گهڻا ڏينهن يورپ ۾ آهيون، برساتي ۽ پائڻ جا گهڻا ئي موقعا ملندا، ۽ ڊائري ڪڍي نوٽس وٺڻ شروع ڪيم.

"٦٦ع ۾ سينٽ پيٽر (سنت پطرس) فوت ٿيو. هي ۽ سندس ئي گرجا آهي. موجوده گرجا سنه ١٤٨١-٨٣ع ۾ ٺهي. اها ڇهين پوپ نهرائي، ان ڪري ئي ان تي Cistine-(ڇهين جي) گرجا جو نالو پيو.

ان کان پوءِ گرجا ۾ اندر وياسين. گرجا جي وڪڙ ڪاٺي مٿي ويندڙ ڏاڪڻ به فن جو مرقعو آهي. جيئن جيئن مٿي چڙهبو ويندو، تيئن تيئن گهيرو وڪرو ٿيندو ويندو. ڏاڪڻ جي ريلنگ، لسي، گول ۽ آسماني رنگ جي، مٿان ٻيهي ڏسو ته ريلنگ ناهي ٻر چڻ ڪو ڪوڏ آهي.

ٻهرڻ ۽ گئلري ۽ ڪي 'ڪئنڊيلا برا' سڏبو ويندو آهي، جو

ته ان ۾ وڏين وڏين ميڻ بتين کي ٻاريو ويندو هو. انهن ميڻ بتين جا استئنڊ اڃا اتي پيا آهن، انهن مان هڪڙو نيپولين بونا پارٽ جي استعمال ۾ رهي چڪو آهي. ان گئلريءَ ۾ گهڻو ڪري يوناني سنگتراشيءَ جا نقل (Replica) رکيل آهن. يوناني سنگتراشي ــ جميل موسيقي (Solid Music)-- متناسب ۽ مترنم ليڪون، لاهيون، چاڙهيون. انساني جسم جي توازن ۽ ترنم جا شاهڪار. پهرين سڀ مجسما اگهاڙا هئا، پر پوءِ انهن جي اوگهڙ انجير جي پنن سان ڍڪي ويئي. پوپ جو اهو حڪم هو، پر اهي انجير جا پن انهن جسمن مٿان اوپرا ٿا لڳن. انهن ۾ اها نفاست ۽ خوبصورتي ناهي، جو اصلي مجسمن سان Match ڪن.

سستين شئپل جو ٻيو حصو 'ٽئپسٽري گئلري' (Tapestery Gallery) آهي . ان گئلريءَ ۾ اٺيل تصويرون آهن . اهي تصويرون پندرهن ڪن فٽ ويڪريون آهن. پر تصوير جي هر انچ جو رنگ مختلف آهي . انهن تي ، سنهي ۽ رنگين ڌاڳي سان، پرت وانگر اٽت ڪيل آهي . رنگ، انهن جا شيڊ ــ ايترو باريڪ ڪم ، ايڏيءَ فنڪاريءَ سان ڪيل آهي، جو ان جو مثال دنيا ۾ مشڪل ملي. رنگن، برشن سان ته فن جو ڪمال ڏيکاريو ويو آهي ، پر رنگين ڌاڳي سان اهڙيون تصويرون ناهڻ هڪ اعتبار ۾ نه اڻڄ جهڙو ڪارنامو آهي . هر تصوير جي ڪنڊ ۾ ڏي ماڪيءَ جون مکيون ڌهيل آهن . اهو نشان آهي 'باربيني خاندان' جو ــ جنهن سترهين صديءَ عيسويءَ ۾ ان فن جو پايو وڌو ۽

ڏوري ڏوري ڏيهه ...

ان کي همٿايو. انهن تصويرن ۾ ڪٿي ڪٿي سون ۽ چانديءَ جون تارون پڻ ڪتب آنديون ويون آهن. چون ٿا ته ان باريڪ ۽ نازڪ ڪم جي هڪ چورس ميٽر تي سڄو سال لڳي ويندو هو. انهن مان ڪي تصويرون مشهور فنڪار رئفيل (Rapheal) جي ڪارٽونن(١) تي ناهيون ويون آهن. انهن تصويرن جو مجموعي تاثر ۽ معيار، جڳ مشهور فنڪارن جي تصويرن جهڙو ئي آهي.

اڃا تائين ڪجهه نرسون موجود آهن، جيڪي اهو فن ڄاڻن ٿيون، ۽ انهن تصويرن جي مرمت جو ڪم ڪن ٿيون.

سسٽين شئپل جي ٽين گئلري، 'جاگرافيءَ جي نقشن جي گئلري' آهي. ان ۾ سڄيءَ دنيا جي ملڪن جا نقشا آهن، جن ۾ جبل مٿي اڀريل آهن، ۽ سمنڊن، درياهن، ۽ رڻ پٽن لاءِ مختلف رنگ ڪتب آندا ويا آهن. هيءَ گئلري جاگرافي جي شاگردن لاءِ ڏاڍي ڪارآمد آهي، پر نقش ڪڍڻ جو اهو نمونو، واقعي انوکو آهي.

سسٽين شئپل جي هڪ ٻيءَ گئلريءَ کي سينگارڻ لاءِ چئن جڳ مشهور فنڪارن کي ڪم تي لڳايو ويو، جن نومبر کان مارچ تائين ڪم ڪيو، پر ختم نه ڪري سگهيا. ان کان پوءِ ٻين فنڪارن جي ٽيم آئي، جن ۾ بوٽيچلي ۽ گرانڊيلانڊيو به هئا. انهن اهو ڪم سن ١٤٨٣ع ۾ پورو ڪيو. ان گئلريءَ جي هڪ پٽ تي حضرت عيسيٰ جي تصوير آهي

(١) اسڪيچ، آئوٽ لائين، يا خاڪي کي يورپ ۾ ڪارٽون ٿي چيائون. اسان وٽ ڪارٽون معنيٰ مزاحيه اسڪيچ.

تہ، ٻيءَ تي حضرت موسيٰ جي. يورپ جي فنڪارن، انجيل ۽ توريت جي هڪ هڪ ماڳ ۽ هڪ هڪ ڳالهه تي لافاني شاهڪار تخليق ڪري، ان کي هميشه لاءِ زندهہ شاهڪار ڪري ڇڏيو آهي. ڇو تہ هنن وٽ مصوري ۽ سنگتراشيءَ ۾ ’زندگي‘ شجر ممنوع نہ آهي.

اسان وٽ مڪليءَ تي ڊزائينون، مقبرن تي خطاطي، ڪاشي جا ليپائيندڙ رنگ، سڀ عظيم فن آهن، پر انهن ۾ ’زندگي‘ ناهي. ڪا جيئري جاڳندي شيءِ، انسان، پکي، جانور، اسان جي فن ۾ ممنوع آهن. اسان جي آرٽ ۾ ’زندگي‘ ممنوع آهي.

ان گئلريءَ جي هڪ تصوير ۾، ڪانسٽنٽائين(١) جو ونگ ان وقت ۾ ڏيکاريو ويو آهي، جنهن وقت اهو موجود نہ هيو. اها هڪ عظيم تاريخي غلطي آهي.

سسٽين شئپل ٻهرين پوپ جو ذاتي گهر هيو، پر هاڻي پوپ ان جي هڪ محدود حصي کي رهائش لاءِ استعمال ڪندو آهي، ۽ اتان هر آچر تي دريءَ مان ديدار ڪرائيندو آهي.

ان کان پوءِ اسان ان ڇت هيٺان پهتاسين، جنهن هيٺان مون زندگيءَ جون بهترين گهڙيون گذاريون. اهو ٿورو وقت، منهنجي حياتيءَ جو خوبصورت ترين وقت هو. منهنجي اکين پنجيتاليهہ سال گهڻو ڪجهہ ڏٺو هو، گهڻي سونهن ڏٺي هئي، پر اهڙي سونهن ڪڏهن بہ نہ ڏٺي، جيڪا مائيڪل اينجلو جي ناهيل سسٽين شئپل جي ڇت تي ڏٺي.

---

(١) جنهن جي نالي شهر قسطنطنيہ (Constantanople) آهي.

مائيڪل اينجلو جي هٿن ۾ نور هو، جنهن جي ڇهاءَ سان بيجان پٿر سونهن جا معجزا، ۽ ڪينواس معجزن کان به وڌيڪ ٿي پيا هئا.

جڏهن پوپ جوليئس ٻئي کيس ان ڇت تي چترڪاري ڪرڻ لاءِ چيو ته هن انڪار ڪيو ۽ چيائين:

No painter I- This place is wrong

”مان پينٽر ناهيان. هيءَ جاءِ غلط آهي.“

مائيڪل اينجلو بنيادي طرح سنگتراش هو، پينٽر نه هو. پر پوءِ هن کي راضي ڪري ورتائون(۱).

جيئن ته هو عمارت ساز(Architect) به هو، ان ڪري ان نقاشي ۾ گهڻو عمارت سازيءَ (Architecture) جو اثر به آهي. هن ڇت تي ٽنيا ڇتي، انهن کي ٽڪنڊن، چورسن، ۽ ونگن ۾ ورهايو ۽ انهن ۾ پنهنجون تصويرون ٺاهيائين.

ٽڪنڊن ۾ هن حضرت عيسيٰ جا ابا ڏاڏا ناهيا، سي به اهڙيءَ طرح جو انهن جا خاڪا به ٽڪنڊن جهڙا آهن. ڇت جي وچ ۾ نو مستطيل آهن، جن مان پهرين ٽن ۾ تصويرن جي سائيز ننڍي آهي ۽ ٻين ۾ سائيز وڏائي ويئي آهي. انهن ۾ پراڻي عهد نامي جي شروعاتي باب پئدائش (Genesis) تي تصويرون آهن. پهرينءَ تصوير ۾ خدا روشنيءَ کي اونداهي کان ڌار ٿو ڪري. ٻيءَ ۾ روشني ۽ سج تخليق ٿو ڪري، ٽينءَ ۾ پاڻيءَ ۽ زمين کي ڌار ٿو ڪري. چوٿينءَ ۾ انسان

---

(۱) مائيڪل اينجلو جي زندگيءَ تي ناول **Agony in ectacy** اروِنگ اسٽون جو لکيل آهي.

(آدم) کي تخليق ٿو ڪري. پنجين ۾، ڏاڍي آدم جي پاسريءَ مان بيبي حوا ٿي نڪري، ڇهينءَ ۾ شيطان کين برغلائي ٿو، ۽ ستينءَ ۾ آدم ۽ حوا بهشت مان ڪڍيا وڃن ٿا. سڀ تصويرون فن جو معراج آهن. هڪ هڪ چهرو، ۽ ان تي تاثر، 'پئدائش' جي باب کي زندگي ٿو ڏئي. پر سڀني کان موهيندڙ تصوير اها آهي، جنهن ۾ الله سائين آدم ۾ ساهه ٿو وجهي. اهو مقام، قرآن مجيد ۾ 'و نفخت فيه من روحي' جي لفظن ۾ بيان ٿيل آهي. ساڳئي موقعي لاءِ خير محمد هيسباڻيءَ هينءَ چيو آهي:

ٻوٽي دي وچ پوڻ ڦوڪيندي
ٿي پئدا او ساز سرود
جوڙ مصور صورت ڪون
مٽ خاڪ وچون ڪيتا موجود

مائيڪل اينجلو جي ان تصوير ۾ ايڏي زندگي، ايڏي موسيقي، ۽ ايڏي نفاست آهي، ڄڻ الله ۽ آدم ۾ ڪو ويڇو ناهي- جتي ٻنهي جا هٿ هڪ ٻئي کي ڇهن ٿا، ته ائين ٿو لڳي، ڄڻ ڪا بجليءَ جي لهر آهي، ڄڻ ڪا موسيقيءَ جي مڌر تان آهي، ڄڻ ڪو اڻ ڏٺو روح آهي، جيڪو هڪ هٿ مان ٻئي هٿ ڏي وهي رهيو آهي.

ان ڇت ڏي نهارڻ مهل، سڄي دنيا وسري ويئي، ڪٿي رهيو گائيڊ، ڪٿي هئي قمر، ڪلهي ڪس کان وڏيڪ رش هئي، ڌڪم ڌڪا هئي. انهن ڌڪن موٽائي هن جهان ۾ آندو. ميڙ هوڏي ٻوڙي، قمر کي تلاش ڪيم. اها پاڻ هڪ ڪنڊ

ڏوري ڏوري ڏيهه

۾ ، دنيا کان بي خبر، اکيون ڇت ۾ اٽڪائي بيٺي هئي • مون يڪدم ڪيس ٻانهن کان ورتو، ۽ ٻوءِ انسانن جي انهيءَ جهنگل ۾ گائيڊ کي ڳولڻ لڳاسين ، جنهن اسان کي اڌ ڪلاڪ کان پوءِ هڪ در وٽ گڏ ٿيڻ لاءِ چيو هو. نيٺ گائيڊ مليو، وڃڻ جو وقت ٿيو، پر اکيون هرهر ڇت ۾ وڃي ٿي اٽڪيون•

مائيڪل اينجلو، هن ڇت تي چار سال ڪم ڪيو• اهي چار سال، هن ڪوازن تي ٻٽيءَ پر ليٽي تصويرون ڪڍيون• رات جو سمهندو به انهن ڪوازن تي هو• رنگ ناهڻ ، گهوٽڻ، چاڙهڻ ۽ ملائڻ جو ڪم به پاڻ ڪندو هو (ان زماني ۾ پيا فنڪار به اهو ڪم پاڻ ڪندا هئا).

ان ڇت کان پوءِ، هڪ ڪمري جي هڪ پٽ ڏٺي سين ، جنهن تي ساڳئي ئي مصور تصويرون ڇٽيون آهن• اهي تصويرون پنجويهه سال بعد جون آهن• انهن تصويرن ۾ مائيڪل اينجلو هڪ نئين ٽيڪنيڪ فريسڪو (Fresco) استعمال ڪئي• تازيءَ ۽ آليءَ پلستر ٿيل پٽ تي رنگن سان تصويرون ڪڍندو هو• ان ۾ ڊاهه ڊوهه يا ردوبدل جي گنجائش نه هئي، ڇو ته آلي پلستر تي لڳل رنگ جي سڪي ويندو ته، پئي دير سان لڳل رنگ سان بلڪل مٺڄ نه ڪندو•

انهن تصويرن ۾ 'آخري فتويٰ' (Last Judgement) ۽ 'مردن جو جيئرو ٿيڻ' (Resurrection of Dead) اهم آهن• ان تصوير ۾ مائيڪل اينجلو پنهنجي تصوير، کل لٿل ماڻهوءَ جي روپ ۾ ناهي آهي• مصور اهو تصور ڪري ته، سندس کل لاٿي

وجهي ته، هو ڪيئن نظر ايندو ۽ پوءِ پاڻ ڪي ان حالت ۾ پينٽ ڪري، اهو واقعي ڪمال آهي. پنهنجي هڪ هڪ مشڪ (Muscle)، ۽ ان جي ٻيهڪ خاص پوز ۾ تصور ڪرڻ، ۽ اهڙيءَ طرح ٺي پينٽ ڪرڻ، اناٽاميءَ جي فن تي وڏي عبور هجڻ، ۽ پينٽنگ ۾ مهارت هجڻ، بنهي ڪان سواءِ ناممڪن آهي.

مائيڪل اينجلو سسٽين شئپل ۾ بلڪل اگهاڙيون تصويرون ناهيون، جن کي پوءِ انجير جي پنن سان ڍڪيو ويو. جڏهن انهن تصويرن تي اعتراض ٿيو ته، عبادت گاهه ۾ اگهاڙيون تصويرون مذهب جي خلاف آهن، ته مائيڪل اينجلو انجيل جو حوالو ڏنو ته قيامت ۾ خدا سڀني کي اگهاڙو اٿاريندو. هن چيو ته جي خدا جي اڳيان سڀ اگهاڙا هوندا سين ته، خدا جي گهر ۾ اگهاڙيون تصويرن جي هجڻ ۾ ڪهڙو ڏوهه آهي.

مائيڪل اينجلو، مرڻ ڪان اڳ، پنهنجون جيڪي به تصويرون وٽس موجود هيون، اهي ساڙي ڇڏيون. هن جون فقط اهي تصويرون بچيون، جيڪي ڪن ٻين ماڻهن وٽ، گرجائن، يا ميوزمن ۾ محفوظ هيون، اسان پاڻيون ٿا ته اسان وٽ آرٽ جو قدر ڪونهي، ۽ اسانجا آرٽسٽ ڏکي زندگي ٿا گذارين، پر يورپ جي مائيڪل اينجلو، وان گوگ، پال گاگين، ۽ ٻين فنڪارن جي ڏکدائڪ زندگي، ۽ سندن ڏنل قربانيون ڏسي خبر ٿي پوي ته فن جي عظمت لاءِ فنڪار کي ڪيڏيون نه اذيتون سهڻيون ٿيون پون، ۽ قربانيون ڏيڻيون ٿيون پون.

سسٽين شئپل جي هڪ ڪمري ۾ مشهور مصور رافئل (Raphcal) جون تصويرون آهن. رافئل هڪ نوجوان فنڪار هو جيڪو مائيڪل اينجلو کان ڏاڍو متاثر هو. سندس ائٿنا ڪامي ۽ جي ايپامن ڪي تصويرون ۾ ڪتب آڻڻ جي فن مان لڳي ٿو ته، ان ڳالهه ۾ هن مائيڪل اينجلو جو اثر قبول ڪيو آهي. ' سنت پطرس جو ڇڄي وڃڻ' سندس بهترين تصوير آهي. ان تصوير ۾ مصوري ۽ جي تاريخ ۾ پهريون دفعو چانڊوڪي ۽ جو نظارو پيش ڪيو ويو آهي.

هڪ هنڌ، سندس ٽي شاهڪار تصويرون، 'مذهب جي فتح' 'شاعري ۽ جي فتح' ۽ 'فلسفي جي فتح' لڳل آهن. هڪ تصوير ۾ اپولو ديوتا کي وائلن وڄائيندي ڏيکاريو ويو آهي. ان مان ظاهر ٿو ٿئي ته اها تصوير لامذهبيت (Paganism) ۽ ڪرسچنٽي ۽ جو ميلاپ آهي. 'شاعري ۽ جي فتح' ۾ هومر، 'فلسفي جي فتح' ۾ افلاطون، ارسطو ۽ فيثاغورث ڏيکاريل آهن. ان کان سواءِ رافئل جو هڪ سليف پورٽريٽ پڻ آهي.

سسٽين شئپل جي تصويرن ۾ هڪ ڳالهه عجيب هئي. وقت جي پوپ کي تصوير ۾ ضرور ڏيکاريو ويندو هو. پوءِ پهرين ته تصوير يروشلم جي هجي، جتي ڪڏهن پوپ ويو ئي نه هو، ۽ پهرين ان تصوير جو ڊاٿو (Situation) پوپ کان سوين ورهيه اڳ جو هجي.

سسٽين شئپل ۾ هڪ شعبو تحفن جو آهي، جنهن ۾ پوپن کي مليل تحفا محفوظ ٿيل آهن. ان ۾ گهڻو حصو سون ۽ چانديءَ جي شين جو آهي، جيڪي بادشاهن ۽ اميرن طرفان

ڏنل آهن. انهن تي تيل ڪم ۽ جڙت ڏاڍي نازڪ آهي. تحفن جي گئلري ۾ هڪ شيءِ مونکي ڏاڍي عجيب لڳي. اها آهي Tear Pot سنڌيءَ ۾ ان کي 'لڙڪ دائي' چئي سگهجي ٿو. جيئن سرميدائي، چاءِ داني وغيره. ان تحفي ڏيڻ جو مطلب اهو آهي ته، جي پوپ کي روئڻ اچي ته، هو پنهنجا ڳوڙها ان 'لڙڪ دائيءَ' ۾ ڳاڙهي!

اتي وري مونکي فلم Quo - Vadis ياد آئي، جتي روم جي بادشاه نيرو کي روئڻ آيو ته چيائين، "Where is my tear Pot?" (منهنجي لڙڪ دائي ڪٿي آهي؟).

۽ پوءِ يڪدم هڪ نوڪر ٽيئرپاٽ ڪڍي ڏنس، ۽ ان ۾ ڳوڙها ڳاڙيائين. شايد 'لڙڪ دائي' (Tear pot) قديم رومن تهذيب جو هڪ حصو آهي.

هوٽل تي پهچي، ڪجهه آرام ڪري، پوءِ قمر کي چيم ته، "هل ته ڪٿي منجهند جي ماني به کائون، ۽ چڪر به هڻي اچون."

هوٽل کان لهي، هڪ گهٽي مڙياسين ته، هڪ ريسٽورانٽ نظر آئي. فٽ پاٿ تي ڪرسيون پيون هجن، ۽ ماڻهو اتي کائي پي رهيا هئا. مون قمر کي چيو، "Do in Rome as Romans do" (روم ۾ ائين ڪيو جيئن رومي ڪن) ۽ ڪيس ڇڪي، مان ان ريسٽورانٽ ۾ وٺي آيس. اندر، ڪائونٽر پرسان شوڪيس ۾، ڪيترائي سنيڪس پيا هئا. مالڪ انگريزي سمجهي ڪي ته. مون اشارن ۾ پڇڻ جي ڪوشش ڪئي، پر هيءُ همراهه رڳو اطالوي پيو ڳالهائي. اهو تماشو ڏسي، باهر فٽ پاٿ

ڏوري ڏوري ڏيهه....

ٽي ويٺل هڪ ڪاري عورت اسان ڏانهن متوجه ٿي، جيڪا مزي سان ٻيئر مان سرڪيون ڀري رهي هئي. هوءَ اٿي اسان وٽ آئي، ۽ ترجمان جو ڪم ڪيائين. اهڙيءَ ريت اسان جي مشڪل آسان ٿي ويئي. مان ۽ قمر پسند جا سنئڪ ۽ مشروب وٺي اچي ٻاهر فٽ پاٿ تي ويٺاسين. رستي تي ويهي کائڻ پيئڻ جو مزو پنهنجو آهي. جي حيدرآباد، ڪراچيءَ يا خيرپور ۾ اهڙين رستي تي ڪرسيون رکي يا اهڙيءَ ڪنهن هوٽل تي کاڌون پيئون ها ته، گهڻا ماڻهو منهن ٻجڙو ڪن ها. گهڻا لاحول پڙهن ها. وڏن کان پڇ ٿئي ها، ۽ ننڍن کان ندامت.

اسان ويٺاسين ته، ترجمان ڇوڪري به اسانجي پر واريءَ پنهنجي ٽيبل وٽ اچي ويٺي. مون سندس جائزو ورتو. ٿلهي دنبي، قمر کان ٻيڻي. ڏگهي- ڪاري. اکين تي ڪارو چشمو چڙهيل، منهن تي ۽ اکين وٽ زخمن جا نشان، جيڪي تازا هئا. پر سيڪي ڳالهين جي باوجود به سندس منهن ۾ نمڪ هو، هڪ ڪشش هئي. مون کيس سگريٽ آڇيو، جيڪو هن 'مهرباني' چئي قبول ڪيو. کيس پنهنجي ٽيبل تي اچڻ جي دعوت ڏنم، هوءَ بنا هٻڪ هلي آئي. (اسانجي ملڪ ۾ جي اٿين ڪنهن عورت کي دعوت ڏجي ته يڪدم الزام هڻي ته 'بي حرمتي' ٿو ڪري. جي الزام نه هڻي ته گهٽ ۾ گهٽ دل ۾ اٿين سمجهي منهن ٻجڙو ضرور ڪري، ۽ جي اها عورت ڪنهن نام نهاد وڏي گهراڻي جي هجي ته، ڪاري ڪاريءَ تي به نوبت پهچي سگهي ٿي.)

مان هن لاءِ بيئر جي هڪ بوتل وٺي آيس. هوءَ اڳيئي ڪجهه لٽ ۾ هئي (Tipsy) منهنجي بيئر سو ن ٽي سها ڳي جو ڪم ڪيو ۽ هوءَ ڪلي پيئي.

سندس نالو زهرا آهي. هوءَ ٻاهران ڪوجهي، پر اندر جي اجري آهي. سوماليہ جي رهندڙ آهي، ۽ روم ۾ سوماليا جي اڳوڻي سفير جي ڌيءُ آهي. هاڻي روم يونيورسٽيءَ ۾ پڙهندي آهي. هن منهن جا زخم ڏيکاريندي چيو ته، هن پيٽل هجڻ جي حالت ۾ ڪار جو ائڪسيڊنٽ ڪيو، اهي انهن زخمن جا نشان آهن. مون ۽ قمر پنهنجي واقفيت ڏنس. اڄا اسان ڳالهيون شروع مس ڪيون ته، رستي تان ڪو شيدي، بي پرواهہ. مست. وڏي آواز ۾ ڳائيندو ٿي ويو. هن زهرا کي ڏٺو ته ڪيس "هيلو هيلو" ڪيائين زهرا ڪيس سڏي اسان سان ملايو، ۽ اسانجي واقفيت ڪرايائين. هو سوماليا جي ٽي ويءَ جو مشهور فنڪار محمدسليمان هو. محمدسليمان اسانکي پنهنجي هوٽل جي ڪمري تي هلڻ جي دعوت ڏني، ۽ چيائين، "منهنجي زال اوهان کي ڏسي ڏاڍي خوش ٿيندي."

مان، ان ريسٽوران جو الائي ڪيترن هزارن ليرن جو بل پري يو، ۽ زهرا ۽ قمر سان گڏ محمد سليمان جي هوٽل ۾ ويس.

محمد سليمان جي زال، هئي ته شيدياڻي، پر سونهن جو شاهڪار هئي. ڪيس ڏسي، مون سوچيو ته، يورپ ۽ يونان جي بت تراشن کي رڳو يورپ جا ماڊل مليا. ۽ 'ڪارن' جي ملڪن کي بت تراش نه مليا. جي هن عورت پارو شيدي ڏوري ڏوري ڏيهه....

ماڊل، مائيڪل اينجلو يا ليونارڊو ڊاونچيءَ کي ملي ها ته، سنڌن فن، ۽ هي نقش نگار ۽ خدوخال زندهه جاويد ٿي وڃن ها. جي هندستان ۾ پيدا ٿئي ها ته، اجنتا ۾ سنڌ مس سونهن محفوظ ٿي وڃي ها.

قد جي پوري پني، رنگ ڪڻڪائون، نڪ ويڻل، پر متناسب. اکيون نه ننڍيون، نه وڏيون، پر خماري. ڪلها پريل، ڇاتيون ننڍيون، پر آپريل، چيلهه سنهي، ڪمر جو وڪڙ ڪُهندڙ، ۽ ان هيٺان وارو حصو هندائي جان گول ۽ آپريل، پوشاڪ روايتي سوماليا واري، مٿئين جسم تي چادر، جيڪا هڪ ٻانهن جي ڪڇ مان ورائي، ٻئي پاسي ڪلهي مٿان ورائي وبئي هئي. جيئن موهن جي دڙي واري 'ڪنگ پريسٽ' کي آهي. هڪ ڪلهو اگهاڙو- آپريل- متناسب مترنم- هيٺ گوڏ وانگر ڪپڙو ٻڌل، ڳتا نرم، لسا، پريل- گول- چپ ٿلها، نرم، ٿورو اڳتي وڌيل- مون سوچيو ته سنڌي ۽ هندي جي سينگار واري شاعريءَ، ۽ فارسي جي سراپا واريءَ شاعريءَ تي نظرثاني ڪرڻ گهرجي. هوءَ نه رڳو مهذب ۽ ڪلچرڊ هئي، پر قربانتي پڻ.

محمد سليمان ٽيپ رڪارڊر ڪڍيو ۽ پنهنجو ڪئسيٽ ٻڌائڻ گهريو. مون کيس چيو ته: ”الله تو کي جيترو جاڳندو اسان سان ملايو آهي، ته پوءِ ڪئسيٽ ڇو ٻڌون.“

هن ڳائڻ شروع ڪيو، مٿئين سر ۾ ڇڙ تار سبتڪ ۾ ڳائيندو هجي، گرجدار آواز، سر مٿي وڃي، يڪدم لهي اچن. ڇڙ پينگهه جا جهوٽا، هندوري جا لوڏا. مون بولي نه سمجهي،

پر دل پڇي پيئي، موسيقي، مصوري، سنگتراشي، ۽ عمارت سازي اهي فن آهن، جيڪي زبان جا محتاج ناهن. اهي ئي صحيح معنيٰ ۾ بين الاقوامي فنونِ لطيف آهن. رڳو مون وارو شاعريءَ جو فن ئي محدود آهي.

هن ڳالهه بس ڪيو ته مونکي سائين اختر حسين ياد آيو. علڻ فقير ياد آيو. عابده پروين ياد آئي. مون کيس ٻڌايو ته مونوٽ منهنجي ملڪ جي موسيقيءَ جا ڪئسيٽ آهن، اهي آڻيان ٿو. جهٽ پنهنجي هوٽل مان علڻ فقير ۽ عابده پروين جا ڪئسيٽ کڻي آيس ۽ لڳايم.

علڻ فقير جي "الله هو" تي محمد سليمان پهرين جهوميو. پوءِ اُٿي نچڻ لڳو، ۽ آخر ۾ ان سان سر ملائي "الله هو" چوڻ لڳو، "الا هُوهُو". عابده پروين جي آواز تي هو چپ ٿي ويو. سندس هٿ، اکيون، پيرون ان جي سرن جي لاهن چاڙهن سان هلندا رهيا. هن مون کان اهي ڪئسيٽ گهريا. مون کيس ٻڌايو ته اهي ڪئسيٽ مون پنهنجي پياري دوست نور سومري لاءِ آندا آهن. وطن واپس پهچي کيس اهي ڪئسيٽ ضرور موڪليندس. هن پنهنجو پريل ڪئسيٽ آٽوگراف سان مونکي ڏنو، جيڪو منهنجي آواز جي لئبرريءَ جو اهم حصو آهي ۽ هميشه لاءِ سانڍيندو ايندس.

محمد سليمان کان موڪلائي نڪتاسين ته قمرکي جين وڻ جو شوق ٿيو. مون به سوچيو ته سياڻي سچو ڏينهن نيپلس ۽ ڪئپريءَ جي چڪر ۾ گذري ويندو انڪري اڄ ڪو بزار جو چڪر هڻجي. زهرا کان اڳ ۾ ئي ڏس پڇيو هيوسين.

هن ٻڌايو هو ته هو ٽِل واري گهٽي سڌي وڃو ، جتي اها ختم ٿئي ته ساڄي پاسي مڙو. اسان مشڪل سان چار پنج منٽ پنڌ ڪيو ته گهٽي ختم ٿي. اڃا ساڄي لڙيا سين ته انهيءَ ساڳيءَ جاءِ تي پهتاسين جتي ايئرپورٽ واريءَ بس ڇڏيو هو، ۽ اتان ٽئڪسيءَ واري، هوٽل ڏانئين، فقط پنجن منٽن جي پنڌ جا ۲۵۰۰ ليرا ورتا هئا. مون قمر کي چيو ته، ”هي ماڻهو ٺڳ آهن.“ هن چيو، “Do in Rome as Romans do” هتي اسان به ٺڳي ڪريون ڇا؟“

اتي ڏي پرسان ريلوي اسٽيشن هئي، ۽ ان جي پرسان شاپنگ سينٽر هو. قمر جين ڪيرائڊ ۽ ماپڻ ۾ مشغول ٿي ويئي ، ۽ مان ٻيون شيون ڏسڻ لڳس. اٽليءَ جا سهڻا ڪپڙا ، ۽ نهيل بوٽ سڄيءَ دنيا ۾ مشهور آهن. ڏاڍيءَ خوبصورت فتنگ وارا آهن. قيمت پڙهي دل ٻڏي ٿي ويئي، اسي هزارن کان لکن ليرن ۾ ڳالهه هئي. حساب ڪيوسين ته لکين ليرا رکيو چانهه پاڻيءَ ۽ ٽوڊر ڪمپنين جي بلي خرچ ٿي ويا هئا. اهو حساب لڳائي قمر چيو: ”تو ٿي چيو ته لکاپتي جهٽ پٽ ٿي وياسين، پر سچا به ته جلدي ٿي ويا آهيون.“

هڪ دڪان کان پوءِ ٻيو دڪان، رُلي رُلي ٿڪجي پياسين، پر قمر جي سائيز جي جين نه ملي. جي ڪمر ۾ پوري، ته قد ۾ ڊگهي، جي قد ۾ پوري، ته چيلهه ۾ سوڙهي.

رات جو ٿڪجي ، ناڪام هوٽل موٽياسين ته منهنجي دل تي هڪ شعر تري آيو:

ڙوڙ شهر ۾
رلندي رلندي
ٿڪي ٿڪي
ٿڪجي پياسين
ڪين ملي ڪا
جين قمر جي!

نيپلس ۽ ڪئپري

رات جو، هوٽل واريءَ ٻي ڊالرن جا ليرا مٽائي ڏنا، ۽ اڳهه ۾ بئنڪ کان بهتر ڏنائين. ان مان خبر پيئي ته هتي به اسان جي ملڪ وانگر ڊالر جو چڱو مان آهي.

صبح جو ساڍي ستين وڳي، ٽوئر ڪمپنيءَ جي ڇوڪريءَ در کڙڪايو. مان به تيار هوس، قمر به ساڙهي پائي تيار بيٺي هئي. رات جو دير تائين ٻاهر رهڻو هو، ان ڪري هڪ ننڍي ٿيلهي ۾ ضروري سامان ۽ برساتيون کنيون هئيسين.

بس ۾ وڻ وڻ جي ڪاني هئي. عرب، انگريز، فرينچ، آفريڪي، آمريڪي، آسٽريلوي ۽ اسان.

بس شهر ڇڏيو. حد نظر تائين ساوڪ هئي. زمين ڪٿي سنئين ته ڪٿي هيٺ مٿي. ڪٿي اتاهيون ٽڪريون. ڀر جبل ۽ ٽڪريون، ٻٽ- سڀ سبزه ان ساوڪ جي آسمان ۾ ڪٿي ڳڀلا، ڪٿي واڱڻائي ته، ڪٿي ڳاڙها گل، تارن وانگر جهرمر لڳايو بيٺا هئا. ڪٿي ڪٿي ڳوٺ، جن ۾ گول گنبذ سان روايتي رومن گرجائون. مون کي ننڍپڻ ياد اچي ويو جڏهن مان ستن سالن جي عمر جو هوس، ۽ ڪراچيءَ ۾ برنس روڊ تي هيرانند اڪيڊميءَ جي پرائمري اسڪول ويندو هوس. ته اهڙيءَ ئي گنبذ واريءَ گرجا وٽان لنگهڻ ٿيندو هو.

هڪ جاءِ تي مخروطي گنبذ نظر آيو، جنهن جي ديگهه ان جي ويڪر کان وڌيڪ هئي.

ٻس هلندي رهي – قمر کي اتي Motion Sickness جو اثر شروع ٿيو، ۽ هوءَ سيٽ تي اکيون ٻوٽي ليٽي پيئي. مونکي ڏاڍو ڏک ٿيو ته هوءَ اهڙن حسين نظارن ڏسڻ کان محروم رهي.

ٻس ٽن ڪلاڪن بعد اچي نيپلس پهتي. اٽليءَ جو حسين ساحلي شهر آهي. سمنڊ جي ڪناري تي، خوبصورت جاين ۽ باغن وارو شهر. هيءُ شهر اصل رومن ماڻهو ٻڌو، ۽ ان جو نالو Neopolis رکيائون (نئون =Neo=New شهر =Polis=City) يعني نئون شهر، جيڪو بدلجي نيپلس ٿي ويو.

نيپلس مان اسانکي هڪ وڏيءَ لانچ ۾ چاڙهيائون، جيڪا ڪئپري ٻيٽ ڏي وڃي ٿي هئي.

لانچ ۾ قمر کي هڪ ٻه الٽيون ٿيون. اهو سڀ Motious Sickness جو اثر هو. گائيڊ ۽ ٻين ماڻهن ڏاڍي همدردي ڪئي، ۽ چيائون ته: ڪئپريءَ ۾ دڪان تي دوا ملندي، اها وٺي کيس کارائجانءِ.

لانچ سمنڊ ۾ لڏندي لمندي هلندي رهي هئي. ڪئپريءَ جو ٻيٽ ويجهو آيو ته ڪيمرائي ٽوئرسٽ ان جو نظارو ڪرڻ لاءِ ڪئبن کان ٻاهر تي بيٺا. مان به آيس.

ڪئپري ـــ نيري سمنڊ. ۽ نيري آسمان جي وچ ۾ ساڌو پهاڙي ٻيٽ. پري کان ان جو خاڪو متناسب ۽ سهڻو ٿي لڳو، پر جيئن جيئن ويجهو ٿيندو ٿي ويو، ته ان جي سونهن ڏوري ڏوري ڏيهه....

وڏ يڪ نيڪرنديءَ تي ويئي. اٿين لڳو، جيئن پري کان ڪنهن حسين جو رڳو خاڪو (Figure) نظر اچي، ۽ جيئن جيئن ويجهو اچي، ته ان جا خدو خال ۽ نقش نگار ظاهر ٿيندا وڃن. اکيون، نڪ، چپ، ڀرون. هر انگ جي سونهن ڏکرندي وڃي. ڪئپري زمين تي جنت آهي، هتي دنيا جا وڏا وڏا سياست دان، فنڪار، ائڪٽر، رانديگر ۽ سرمايه‌دار موڪلون ملهائڻ لاءِ ايندا آهن.

لانچ ڪئپريءَ جي ڪناري کي ڇهيو ته مسافر تڪڙ ۾ لهڻ لڳا. مون قمر کي آهستي آهستي لاٿو. گائيڊ ويجهو آيو، ۽ هڪ دڪان ڏي اشارو ڪري چيائين: ”دوا هت ملندي.“ مان ٻه وڙي وڃي Drammamine ٽڪيون وٺي آيس. پندرهن منٽن کان پوءِ مس قمر سامت ۾ آئي. چڪرن ۽ دل ڦيرڻ کان جند ڇٽس. چوڌاري نهاري، بهاريءَ ۾ اچي ويئي.
گائيڊ ٻڌائڻ لڳو:
”ڪئپريءَ جو شهر ۰۰۷ سال قبل مسيح يونانين آباد ڪيو. ٻه صديون پوءِ ان تي رومن لوڪن قبضو ڪيو. پهريون شهنشاهه، جيڪو هن ٻيٽ تي آيو، اهو سيزر هو، ان کي ڪئپريءَ ۾ پنهنجو محل هو. اڄڪلهه ڪئپري هن ٻيٽ جي سڀ کان اتاهين چوٽي آهي. اها سمنڊ جي سطح کان ۹۰۰ فٽ مٿي آهي....“
مون سوچيو: تاريخ ڇا ٿي هجي. هيءُ شهر ڪنهن به ٻڌايو هجي، هن تي ڪهڙن به بادشاهن قبضو ڪيو هجي، اهو سڀ سچ آهي، پر ان کان، ۽ سڀ کان وڏو سچ آهي

ڏوري ڏوري ڏيهه....

ڪئپريءَ جو حسن. ان حسن کي رهڻ ڏيو، ان حسن کي تباهه نه ڪيو، ڌرتيءَ تي سونهن کي برقرار رکو، انسان کي اکيون ٺارڻ ڏيو. ڪئپري — چڻ خوابن جو ٻيٽ، جتي دل جا سڀ وهم وسريو وڃن. اهو به وسري ويو ته ٽوئرسٽ مان ڪهڙا عرب آهن، ڪهڙا فرانسيسي. ڪير ڳورا آهن ڪهڙا ڪارا، يهودي ڪير، ڪير مسلمان آهن. سڀني جون دليون، سڀني جون سوچون، سڀني جون نظرون، پنهنجي ۽ ٻين جي قوميت، مذهب، رنگ، نسل ۽ طبقي کان هٽي، هن ننڍڙي ٻيٽ جي سونهن تي کُپي ويون. ڪئپري سونهن آهي، ڪئپري پيار آهي، فن به ته سونهن آهي، فن به ته پيار آهي، پوءِ سڀ لطيف فن، شاعري، موسيقي، مصوري سنگتراشي، ۽ نرت ڪلا، دنيا مان ويڇا، نفرتون، جنگيون، بک، بيماري، غربت ڇو نه ختم ڪري سگهيا آهن؟

ڪئپري حسن آهي. ڪئپري پيار آهي.

ٿوريءَ دير ۾ اسان کي وئگنن تي چاڙهي اٿنا ڪئپريءَ ڏي نيو ويو. وئگن، اسڪروءَ وانگر ويڙهجندڙ رستي تي، ٩٠٠ فٽن جي اتاهينءَ تي چڙهندي رهي. ان ور وڪڙ رستي تي، ساڳئي نظاري کي، مختلف اوچائين کان، ۽ مختلف زاوين تان ڏسڻ جو موقعو پئي مليو. مصورن ۽ فوٽوگرافن کي خبر هوندي ته، ڪو به هڪ نظارو، رڳو هڪ خاص زاويي، ۽ هڪ خاص مفاصلي کان حسين لڳندو آهي، جي زاويو مٽائبو آهي ته، ان جي سونهن ۾ فرق اچي ويندو آهي- ۽ جي مفاصلو گهٽ يا وڌ ڪبو آهي، ته به نظاري ڏوري ڏوري ڏيهه....

جي تاثر ۾ تبديلي اچي ويندي آهي. پر هيءَ ڪمپري ڇا آهي؟ عجيب ماجرا آهي. ساڳيو منظر هر زاويي کان حسين. هر مفاصلي کان سو هيندڙ، سامهون ڏسو. پاسيرو ڏسو - اڏ پاسيرو ڏسو. پنجن فوٽن جي مفاصلي تان ڏسو. ٩٠٠ فٽن جي اوچائيءَ تان ڏسو، هر طريقي سان حسين. هر دفعي حسن، پر حسن جو نئون زاويو. هر زاويي تان اڳ کان مختلف، پر حسين. هر مفاصلي کان اڳ کان وڌيڪ وڻندڙ، ڄڻ ڪو روايتي شاعريءَ جو محبوب آهي، جنهن جي جسم جو هڪ هڪ انگ متناسب آهي. ڄڻ وينس جو بت آهي. جنهن جي ننهن کان وٺي چوٽيءَ تائين سونهن ئي سونهن آهي. دنيا ۾ لکين ٽڪريون هونديون، جيڪي سمنڊ ۾ هونديون، جيڪي سايون هونديون. پر اتليءَ جي هن پيٽ کي قدرت شرف بخشيو آهي. جنهنجو موت کان پوءِ حياتيءَ ۾ يقين هجي، ۽ قيامت تي اعتبار هجي ته، پاڻ کي اتي دفن ڪرڻ جي وصيت ڪري، تڏي تي خودڪشي ڪري ڇڏي، جيئن قيامت تائين، اهڙي حسين پيٽ ۾ رهي.

ائنا ڪمپريءَ تي پهتاسين. اتي هڪ ننڍي بزار هئي. قمر جو شاپنگ جو شوق ڪُر کڻي اٿيو، اسان مارئيءَ لاءِ هڪ خوبصورت، اڇو، سهڻي ڳاڙهي گل سان سينگاريل، ٽوپلو ورتو. ٽوپلو ايڏو ته وڏو هو جو اسانجي بئگ ۾ ماپڻ مشڪل هو. پر قمر کي الائي ڪهڙا ڏانو آهن، هن چيو، ”تون ان جو فڪر نه ڪر.“

اهو ٽوپلو اهڙي متيريل جو ٺهيل هيو، جو ويڙهي سيڙهي

ٻنگ ۾ وڌائين ۽ پوءِ جو ڪٿي ڪڍيائين ته اهڙي جو اهڙو.
اسان پنڌ ڪندا، ڳاڙهن پنن وارن وڻن کي ڏسندا ۽ انهن تي عجب ڪائيندا، اڳتي وڌندي هڪ اهڙي جاءِ تي پهتاسين، جتي هڪ باغ نظر آيو. هونءَ ته ڪئپريءَ جي سڄي سونهن قدرتي سونهن آهي، جنهن ۾ انساني هٿ جو دخل گهٽ آهي. (سواءِ رستن ڏاڪڻين ۽ عمارتن جي). سڄي ڪئپري اهڙين آهي، جيئن فطرت ناهي آهي. پر هن باغ ۾ اسان کي انساني هٿ جو دخل نظر آيو. ڳاڙها، گلابي، قرمزي، نيرا، پيلا ۽ واڱڻائي گل، اهڙي ترتيب سان پوکيل هئا، جو اها ترتيب انساني هٿ کان سواءِ ناممڪن هئي.
جڏهن ان جاءِ کي ويجهو پهتاسين ته، خبر پئي ته اهو قبرستان هو. اسان جي قبرستانن ۾ ته ڪنڊا، ڪرڙ، ڪانڊيرا، ڇاريون، ڏائڻيون، جن، ڀوت، ۽ ڇپرا هوندا آهن. قبرستان ڏسي مرڻ تان روح ڪڇي ويندو آهي. پنهنجو مرڻ ته پري رهيو، پنهنجي ڪنهن ويجهي کي اتي دفن ڪرڻ وقت به دل گهٻرائيندي آهي ته، هيءَ پيارو ڪهڙي نه ڀيانڪ، پراسرار ۽ خطرناڪ ماحول ۾ ڇڏي ٿا وڃون.
ڪئپريءَ جي قبرستان جو ماحول ايترو رومانٽڪ هو، جو مون کي ٿڌي تي مرڻ جي خواهش ٿي.
قمر کي چيم: ”مرجي ته هھڙيءَ جاءِ تي.“
ٿوريءَ دير جي پنڌ ڪرڻ کان پوءِ، منجهند جي مانيءَ جو وقت ٿيو. اسانجي ماني اٿنا ڪئپريءَ ۾ ٺهي هوٽل پئراڊايزو (Hotel Paradiso) ۾ هئي، جيڪا يورپ جي مهانگين ۾

مهانگين هوٽلن مان آهي. مانيءَ جا پئسا ٽوئر ڪمپنيءَ ڪي ڏنل هئا، باقي مشروبن تي خرچ پنهنجو ڪرڻو هو.
هوٽل ۾ پهچي، ائين لڳو ته، مالڪن تڪلف ڪري ان جو نالو هوٽل پئراڊائيزو رکيو هو. هونءَ به ائنا ڪئپريءَ ۾، جيڪو به ماڻهو ان هوٽل ۾ اچي ها، ان ڪي جنت (Paradise) ئي سڏي ها. چپر تي ڪرسيون رکيل هيون. اسان جي گروپ جا ٽوئر سٽ اتي ويهجي ويا. سڀني لباس وارن، ۽ مهذب ٻئرن ڪاڏو ڏيڻ شروع ڪيو. گهڻن ٽوئرسٽن اٽليءَ جو روايتي شراب 'ٽبري' (Tibres) گهرايو. جيڪو انگوري شراب آهي، ۽ اٽليءَ جي هڪ بادشاهه جي نالي پٺيان سڏيو ويندو آهي.
اها منهنجي ۽ قمر جي، زندگيءَ ۾ حسين ترين جاءِ تي حسين ترين لنچ هئي. حسين ترين سان گڏوگڏ لذيذ ترين پڻ.
اٽليءَ وارا ڪاڏي جا شوقين آهن ته، ڪاڏي پچائڻ جا به ماهر آهن. سڄي يورپ ۾ سندن Pizza (ريسٽوران) مشهور آهن. آئيس ڪريم وارا به سڄي يورپ ۾ اطالوي نظر آيا.
ماني کائي، باٿ روم ۾ هٿ منهن ڌوئڻ ويس. باٿ روم ٻاهران اسان وٽ 'مردانو' ۽ 'زنانو' لکيل هوندو آهي. هتي (Adam) ۽ حوا (Eve) اطالوين پنهنجي ٻوليءَ ۾ جنس جي اصليت کي برقرار رکيو آهي.
ماني کائي، ٿورو وقت ان سرسبز ۽ گلن سان جهنجهيل ٽڪريءَ جي چوٽيءَ تي گهمياسين. پوءِ وئگن اسان کي ڪٽي ائنا ڪئپريءَ جي اڏ تي ڇڏيو. هيٺ لهندي به نظر

ٽريءَ مان انهن نظارن تي هئي، جن کي اُنا ڪڻپريءَ ڏي چڙهندي وقت ڏٺو هيوسين. هن دفعي انهن نظارن جو لطف ئي نئون هو. صبح جي روشني ۽ شام جي روشني ساڳين نظارن کي مختلف زاوين کان مختلف حسن ٿي ڏئي.

اڌ تي هڪ سهڻي، ننڍڙي بزار هئي، پر ان ۾ ايڏي ته رش هئي، جو ڪلهي ڳس لڳي پئي هئي. ڪڻپري ته اهڙو شهر آهي، جتي شهر جي رهاڪن کان وڌيڪ گائيڊ ۽ ٽوئرسٽ هوندا آهن. ڳم ٿيڻ جو وڏو خطرو هو، انڪري مون قمر کي چيو ته: ”گائيڊ ۽ پنهنجي گروپ وارن ٽوئرسٽن تي ئي نظر رکڻ.“

قمر چيو: ”تون هن ماڻيءَ تي نظر رکج، جنهن کي ڳاڙها ڪپڙا آهن.“

مون چيو، ”ان ماڻيءَ جي پنيان لڳان ۽ ڪاوڙجي پوي ته پوءِ؟“

ان تي قمر يڪدم چيو، ”هو ٽوپلي وارو سڄاڻي ڇڏ. اهو اسان جي گروپ جو آهي.“

مون چيو، ”هتي ٽوپلو ته هر ٽئين ماڻهوءَ کي آهي، ۽ جي هو ماڻهو ٽوپلو لاهي ڇڏي ته پوءِ؟“

تڏهن به قمر جي زناني حِس اسان کي ڳم ٿيڻ نه ڏنو. عورتون لباس، رنگ، مهاندن ۽ قد بت، کي ايترو جلد جهٽيون وٺن، جو عجب لڳيو وڃي. ڪو ماڻهو سڪند لاءِ سامهون آئيو، ۽ پوءِ لڪائي ڇڏيو. ڏهه ڦهه سندس شڪل شبيهه، قد بت، وارن ۽ اکين جي رنگ، لباس ۽ ان جي ڏوري ڏوري ڏيهه...

رنگ جي باري ۾ هر شيءِ پڌائي ويندي. ۽ هر ۾ ته اهو هيس، تهان ئي وڌيڪ آهي.

بزار جو چڪر هڻي، اسان هڪ ننڍڙي ميدان تي آياسين، جنهن جي ڪناري تان سمنڊ نظر اچي رهيو هو. ڪرسيون ميزون رکيل هيون. اهو ريسٽوران جو حصو هو. اسان ٽڪ پيڻ لاءِ چانهه گهرائي. ڪن پل ۾ اطالوي لوڪ ڳائڻا، سازن سان پهچي ويا. هو ڳائڻ، وڄائڻ ۽ نچڻ شروع ٿي ويا. ماڻهو، ميڙاڪا ڪري انهن جي چوڌاري جمع ٿي ويا. تاڙيون وڄائيندي، تال تي قدم کڻندي، ان راڳ ۽ ناچ ۾ شامل ٿي ويا. نه ڳڻتي، نه فڪر. هڪ موج، هڪ مستي، بلڪ هڪ سرمستي اها به المستي، فارغ البالي. راڳ روايتي اطالوي پئي لڳا. مجموعي جي ساٿين جو تاڙيون وڄائڻ ۽ قدم کڻڻ، ائين پئي محسوس ٿيو ته ڄڻ پڌڻ ۽ ڏسندڙ، ۽ ڳائيندڙ نچندڙ ملي هڪ ٿي ويا آهن. انهن ۾ ڪو به ويڇو ڪونهي. انهن جي وچواري وڇوٽي ختم ٿي ويئي آهي. 'ڏاتار' ۽ 'منگڻي' جي وچ ۾ ڪو به 'وسيلو' نه آهي. تندن جي 'تار' به اها آهي، جيڪو 'چارڻ-چٽ' ۾ آهي.

اتي مون کي پنهنجي، ۽ مغربي موسيقيءَ جي وچ ۾ فرق جو احساس ٿيو. اسان جي موسيقي جي ڪيفيت گهڻو ڪري Solo يا اڪيلائيءَ جي ڪيفيت جي آهي. جڻ ڪو اڪيلو-اداس-مايوس-غمگين ۽ وڇڙيل پيو وايون ڪري. بنسري، بينون (جوڙو هوندي) ۽ مرلي—ڪوهياري، راڻو، سورٺ، جوڳي، مانجهه ۽ لوڙائو، سڀ تنهائيءَ جون تنواريون آهن.

جي ٻه ٽي ساز سات نا ڏين (دلو- يڪتارو- باجو- طنبورو- يا گهڙو) ته به اهو مجموعي ميڙ، يا اجتماعيت جو تاثر نه ٿو ايري. جي ڪورس جو رنگ به آهي، (جيئن لطيف جي روايتي راڳ، يا سچل سرمست جي رندي انداز ۾) ته به ان ۾ رڳو مرد شامل آهن. ان ڪري ان جو مجموعي تاثر وري به تنهائيءَ، ۽ قنوطيت وارو ظاهر ٿئي. پر مغربي موسيقي جي رفتار لئه، وچت، مزاج، سُر، ۽ گائيڪيءَ جو انداز اجتماعي آهي. سازن وارن جو هجوم آهي (آرڪيسٽرا ۾ سوين شامل هوندا آهن.) جن جي ذهن ۾، هڪ ئي لئه، هڪ ئي ڌن ـ هڪ ئي سوچ آهي. ۽ ان جو نتيجو هڪ ئي عمل آهي، جيڪو اجتماعي آهي.

اسان وٽ سماجي تبديليون آهستي اچن، تاريخ آهستي هلي، ان ڪري، موسيقيءَ ۽ ٻين فنن ۾ تبديليون به دير دير سان ٿين. پر يورپ ۾ سماجي، توڙي ثقافتي تبديليون جلدي جلدي اچن. ان جو سبب يورپ وارن جي اجتماعيت آهي. هنن وٽ جمهوريت جي سببان اجتماعيت جو شعور آهي ۽ اسان وٽ ڪٿو ڪٿي ڪان ڏار.

اهو ڏينهن، ٽيهريءَ ٽائين، اسان ان جنت جهڙيءَ جاءِ ۾ گذاريو. قمر پنهنجي گروپ وارن کي سجائڻ جي فن کي استعمال ڪندي، هڪ تمام ڏگهي ۽ تمام ٿلهيءَ عورت کي چونديو، جيڪا ميڙ ۾ پري پري کان نظر پئي آئي، ان ڪري، اسان انسانن جي ان جهنگل ۾ گم نه ٿياسين.

ان مائيءَ جو ننگون پڃيل وٽان ڏي ايتريون تہ ٿڏيون هيون،
جو ان جو گهيرو هڪ فٽ تہ واهہ جو ٿيندو. ان مان اندازو
لڳائي سگهجي ٿو تہ اها مائي اصل ۾ ڇا هوندي ــ ڪهڙي
بلا هوندي؟

اسان کي 'ڪيبل ٽرين' جي ذريعي لاهي، سمنڊ جي ڪناري
تي آندو ويو. ڪيبل ٽرين، تمام اتاهين چاڙهين ۽ لاهين
تان، انجڻ جي ذريعي نہ، پر لوهي رسن جي ذريعي چڙهندي
۽ لهندي آهي. اهي لوهي رسا، بجليءَ جي طاقت سان ويڙهيا
يا کُلندا آهن ۽ ڪيبل ٽرين پٽن (Rails) تي لهندي يا
چڙهندي آهي. اهڙين اتاهين ۽ لاهين تي انجڻ ڪم نہ ڪري
سگهندي آهي.

هيٺ ڪناري تي پهچي، اسان کي هڪ ننڍي ساموندي جهاز
۾ چاڙهيو ويو، جنهن ذريعي اسان کي هڪ ساحلي شهر
'سورئينٽو' وٺي هلڻو هو.

جهاز جي ڇت تي ٻہ ٻنچون پيل هيون. مون ۽ عمر نظارن
ڏسڻ جي خيال کان ڪئبن ۾ وهڻ بدران ڇت تي رهڻ
پسند ڪيو.

جهاز لنگر کنيو، مون پوئتي نهاريو، نيري اجها ڳ سمنڊ
جي وچ ۾ ڳاڙهن، پيلن، واڱڻائي ۽ ناسي گلن سان جهنجهل
سائو پيٽ آهستي آهستي پري ٿيندو ويو. ان نظاري ۾ ...
محبوبائڻو انداز هو. جڻ ڪو سهڻو، من موهڻو محبوب موڪلائي
آهستي آهستي، لڏندو لمندو، نظرن کان پري ٿيندو ويندو
آهي ۽ دل نہ رهندي آهي. ورِي ورِي ڪنڌ ورائي ان کي

... ڏوري ڏوري ڏٺم....

ڏسبو آهي، ايئن هو ڪئمپري پيٽ ۽ اسان جي جدائي.
مان اچا ان محبوب پيٽ جي جدائيءَ تي اداس هوس ته ڀڪايڪ تاڙين جو آواز آيو. مون ڪئمپريءَ تي چميل نظرون ورائي ڏٺو ته اسڪول جون نياڻيون (Teen age girls)، ڳائي به رهيون هيون، ۽ تاڙيون به پئي وڄايائون. مون قمر ڏي ڏٺو. هوءَ اڳي ئي سندن سر ۽ تال ۾ محو هئي، مون قمر کي چيو، "اسپيني ٿيون لڳن. شايد موڪلون ملهائڻ آيون آهن."
مون سندن لهجي، پوشاڪ ۽ مهانڊن (ڪارين اکين ۽ ڪارن وارن) مان سمجهي ورتو هو ته هو اسپين جون آهن. ساڻن گڏ ڪجهه ڪراڙيون ۽ اڌ ڙوٽ پڻ هيون، جيڪي سندن استاد هيون.
موسيقيءَ جي تال ۽ لئه تي اسانجي رڳ به ڦڙڪي اٿي. پهرين مان ۽ قمر ساڻن شامل ٿياسين، پوءِ جهاز جي ڇت تي ويٺل ٻيا مسافر به ساڻن شامل ٿي ويا. مرد توڙي عورتون، ٻهرياڏين سان رڳو تاڙين ۾ هو، پوءِ سندن راڳ ۾ به شامل ٿي وياسين. ان راڳ جي اجتماعي تاثر ۾ اسان پاڻ کي وساري ڇڏيو. اهو ياد نه رهيو ته اسان ڪير آهيون، ڪٿان جا آهيون. نه تنوير هيو، نه قمر. نه اسپيني ڇوڪريون هيون نه سندن استاد عورتون. ۽ نڪو ڪي وري انگريز، جرمن، فرينچ، اطالوي، آمريڪي يا عرب ٽوئرسٽ. رڳو سُر هئا، رڳو ٻول هئا، ايئن پئي لڳو ته، انهن معصوم نياڻين سان سڄي انسانيت ـــ سڄي ڪائنات سُر ملائي ڳائي رهي آهي:
ڏوري ڏوري ڏيهه.....

ٻورو —— ووو —— ٻورو ٻوٻو ——

ٻورو —— ووو —— ٻورو ٻوٻو ——

اتي مون کان ڪئپريءَ جي محبوب ٻيٽ جي جدائي وسري ويئي. اڃا هاڻي روئڻهارڪو ٿي هن محبوب ٻيٽ کان جدا ٿيئي ٿيس، ۽ هاڻي ٺي تاڙيون وڄائي، اسپيني ڇوڪرين سان گڏ ملائي ڳايان پيو. هيءَ ڪهڙي ماجرا آهي، هيءَ يورپ ڪهڙي شيءِ آهي. هنن جي ڊڪشنريءَ ۾ ’ڳڻتيءَ‘ جو لفظ ئي نه آهي. هنن وٽ هر ڳڻتيءَ جو علاج آهي، اهو آهي زندهه دلي. مائٽ لعل (لعل محمد جو ٽيجو) ٻڌايو هيو ته ”انگريز جي بڪ مرندا، يا اسپتال ۾ داخل ڪئنسر جا مريض هوندا ۽ مرندا — ته به کلندا ۽ کلائيندا رهندا. هن پاڻ سان گڏ اسپتال ۾ داخل مريضن جا اهڙا ڪيترائي واقعا ٻڌايا.

جهاز اسانکي سورئينتو ۾ ڇڏيو. سورئينتو هڪ اپيٽ آهي، سهڻو شهر آهي. ٽن پاسن کان سمنڊ جي زد ۾، ته هڪ پاسي کان ڏرتيءَ سان ڳنڍيل. ان شهر ۾ هڪ خوبصورت بزار آهي، جتي ٿوري دير چڪر هڻي، قمر جي شاپنگ جي ذوق جي تسڪين ڪري اڳتي وڌياسين.

بس هلي، ته گائيڊ چيو ته: ”هيءَ بس واقعي انٽرنيشنل بس آهي. ڇو ته ان ۾ دنيا جي گهڻن ئي ملڪن جا ٽوئرسٽ آهن. عرب، آفريڪي، اسپيني، آمريڪي، انگريز- جرمن، هندستاني، فرانسيسي. واقعي اسانجو گروپ انٽرنئشنل هو. گائيڊ چيو ته: هيءَ بس گڏيل قومن (U N.O) جي مثال

آهي .

واقعي اسانجو گروپ انٽرنئشنل هو . جيئن اسانجو گروپ مختلف قوميتون، مذهب، رنگ، ۽ نسل رکندي به ڪيل، خوشيءَ رواداريءَ ، همدرديءَ، ۽ پروسي سان اڳتي وڌي رهيو هيو، ڇا هن دنيا جون مختلف قومون ائين نه ٿيون ڪري سگهن؟ ڇا هيءَ دنيا ائين نه ٿي هلي سگهي، جي اسان اڻ ڏنل، اڻ واقف ٽوئرسٽ هڪ ٻئي سان قرب جو ناتو رکي سگهون ٿا ته، هڪ ٻئي جا ڏنل واڻنل سياستدان ۽ ڊپلوميٽ ڇو نه ٿا ٺهي هلن. هن ڌرتيءَ جي حسين گولي کي رت، باهه، موت، بک، بيماريءَ ۽ غربت جو ڪئنسر ڇو ٿا لڳائين؟

اسانجي بس مشهور تاريخي شهر پامپاءِ (Pompi) وٽ اچي بيٺي . اهو شهر ڪئي دفعا تباهه ٿيو آهي. پامپاءِ ۾ اسانجا ڪي ساٿي لٿا، ۽ انهن ڪي رات اتي گذاري، تفصيل سان ان تباهه ٿيل شهر کي ڏسڻو هو . اسان، ۽ اسان سان گڏ، جن ٻين مسافرن کي موٽي روم وڃڻو هو، انهن هن شهر تي رڳو طائرانه نظر وڌي، ۽ گائيڊ طرفان مليل معلومات تي اڪتفا ڪئي، هن ٻڌايو:

”هن شهر جو بنياد ٧ صدي ق-م . ۾ 'اوسڪيءَ' رکيو. پهرين يونانين جي ڪالوني هئي ، ان کان پوءِ هيءَ شهر رومي سلطنت ۾ شامل ٿيو . (سنه ٦٣ع ۾) پهريون دفعو زلزلي ۾ تباهه ٿيو. ٻيو دفعو ٧٩ع ۾، ان دفعي پامپاءِ جي ڏوري ڏوري ڏيهه......

پنجويهه هزار رهاڪن مان ٽي هزار مري ويا. ٻور بن جي باد شاهه چارلس ٻئي، ٻهريون ڀ دفعو سنه ١٧٤٨ع ۾ ان جي کوٽائي ڪرائي. اڄ تائين رڳو ٦٠ سيڪڙو ايراضيءَ جي کوٽائي ٿي سگهي آهي. آخري دفعو زلزلو سنه ١٩٤٤ع ۾ آيو."

منهنجي آڏو فلم Last days of pompi جا نظارا ڦري ويا.

بس هڪ شاندار هوٽل وٽ بيٺي، جتي اسان کي رات جي ماني کائڻي هئي. اسان هوٽل جي سهڻيءَ ۽ سينگاريل ٽيبل تي وڃي ويٺاسين. اسانجي سامهون تازو پرڻيل نوجوان عرب جوڙو هو. پاسي ۾ آمريڪي اڌ ڄَوٽ جوڙو. ٻئي جوڙا ڳالهه ٻولهه ۾ اسان سان شامل ٿي ويا. هوٽل جي خماريل ماحول ۾ اسانجي دوستي شروع ٿي، مونکي سندن نالا، شهر ۽ اڻبرابر ريسون معلوم ناهن. پر ڪ اٿم ته هو به اسان کي اڃان ڏي ياد ڪندا هوندا، جيئن هو اسانکي ياد اچي رهيا آهن. ملڪ، مذهب ۽ رنگ، انساني ناتن جي وچ ۾ ويڇو ڏي نٿا وجهي سگهن.

بس اسانکي رات جو ساڍي يارهين وڳي پنهنجي هوٽل تي ڇڏيو، ۽ ڪڻيرڻيءَ جي سونهن جو تصور ڪندي ننڊ کڻي ويئي.

ٻيءَ رات اسان 'روم جي رات' کي ڏسڻ نڪتاسين، روم شهر جي روشنين کي ڏسندا، بس ۾ ٻبون اسٽريٽ (Baboon Street) ۾ پهتاسين. ان گهٽيءَ ۾ هڪ مجسمو آهي، جيڪو آهي ته ماڻهوءَ جو، پر ان جا مهانڊا ٻولڙي جهڙا آهن.

اڏڪري ٿي گهٽيءَ تي اهو ناليو پيو آهي. ان گهٽيءَ ۾ قديم نوادر (Antiques) جا دڪان آهن.

ان ڪان پوءِ اسانکي چيني ڏاڪڻ (Chinese Steps) ڏيکاري ويئي. اها ڏاڪڻ هڪ چيني سفير ٺهرائي هئي. چون ٿا ته ان جي هر ڏاڪي تي هڪ گلفروش ڇوڪري ويٺي هوندي هئي.

هلندي هلندي، اسانجي بس شهر جي سڀ کان مشهور نائيٽ ڪلب وٽ اچي بيٺي. اندر گهڙ ياسين ته، ائين محسوس ٿيو، ته جنت ۾ اچا ان کان وڌيڪ ڇا هوندو. هر شيءِ ايڏي خوبصورت، جو خوبصورتيءَ جو ان کان وڌيڪ تصور ناممڪن. پنين تي ٺهيل نقش نگار، ٻنين جا شيلڊ، صوفا، ميزون، هوٽل جون خدمتگار، انهن جا لباس، صوفي تي ويٺاسين ته، ايڏو آرام ڏهه صوفو اسان زندگيءَ ۾ نه ڏٺو. ڇا گاديلن جي نرمي، ڇا ڪپڙي جي ملائمت، لسائي، ۽ رنگ. ٻانهن، پٺيءَ، ۽ گوڏن کي آرام ڏيڻ جي خيال کان ٺهيل زاويا.

شو شروع ٿيو. ٻتيون وسايون ويون. ٻتيون وسائيون ته مان عجب ۾ پئجي ويس. سو ڇيم ته هيءَ سون جي تعداد ۾ ستارا آسمان مان لهي، اسانجي وچ ۾ رقص ڪري رهيا آهن، يا ايترا ٽانڊاڻا هن اطالوي نائيٽ ڪلب وارن پاليا آهن؟ ٿوريءَ دير کان پوءِ ڇوڏاري ۽ هيٺ مٿي نظر ڦيرائڻ سان معلوم ٿيو ته اهو سڀ روشنيءَ جي ترتيب (Lighting arrangement) جو ڪمال هو. ڪٿي ٻه ٻيون روشنيون هيون، جن جي

ٿوري ٿوري ڏيهه....

مٿان سنهڙن سوراخن وارا ڦرندڙ گولا، روشنيءَ کي ٽُڪرن وانگر اڇلائي ۽ نچائي رهيا هئا. انهن مان ايندڙ روشني ائين ٿي لڳي، ڄڻ ٽانڊاڻا ڪڏهن ٽيبل تي، ڪڏهن پنهنجي هنج ۾، ڪڏهن ڪلهن تي ته، ڪڏهن سامهون ويٺل حسينه جي وارن ۽ ڳچِن تي پيا ترڪن.

پروگرام ۾ ناچ به هئا ته جادوءَ جا کيل به. نچندڙ عورتن ۽ مردن جون پوشاڪون ڀڙڪيدار ۽ انوکيون هيون. ناچ مغربي ۽ جديد هئا، جادوءَ جا کيل اهڙا هئا، جهڙا اسانوٽ مداري ڪندا آهن. خاص ڪري پروفيسر هاسا نند ياد آيو.

ان کان پوءِ اسانکي هڪ ٻئيءَ نائيٽ ڪلب ۾ آندو ويو. هيءَ نائيٽ ڪلب تهخاني ۾ هئي. ڏاڪڻ لهندي ائين لڳو ڄڻ سوين سال قبل مسيح جي روم ۾ پهچي ويا آهيون. روشنيون جهڪيون. ڏاڪڻ جي ٻنهي طرفن ريلنگ تي، ٽوڙي پٿرن تي تيل چٽسالي، ٽنگيل بت (Bnst) ٽوڙي ٻتيون: سڀ قبل مسيح زماني جاه هيٺ هال ۾ رکيل فرنيچر پڻ اهڙو ئي. اسٽيج تي هلندڙ ناچ به قديم.

ان ناچ جي ختم ٿيڻ تي، سڀني ٽوئرسٽس کي اسٽيج تي اچي ناچ ڪرڻ لاءِ سڏيو ويو. گهڻائي مرد عورتون جوڙا جوڙا ٿي، سُر سان قدم ملائي، ناچ ڪرڻ لڳا. اسان ٻئي ٿڪ سبب ناچ ڪرڻ ته چاهيو، ناچ ڏسڻ جهڙا به نه هئاسين. آخر رات جو دير دير سان هوٽل تي پهچي سمهي رهياسين.

ٻئي ڏينهن هوٽل کان سڌي ٽرمينل وارو پنڌ، ڦيٿن وارو سوٽ ڪيس گهلندي، منٽن ۾ طئه ڪيوسين، جنهن جو

اينديءَ مهل ٽئڪسيءَ واري هزار ين ليرا ورتا هئا.

سٽي ٽرمينل کان ايئرپورٽ واريءَ بس ۾ چڙهي، روم جي ڏي تان الاٽاليا (Al Italia) جي هوائي جهاز ۾ لنڊن روانا ٿياسين.

لنڊن

جهاز لا مارا ڏيندو، لنڊن تي لهندو ويو. اڏين لڳو، ڇڻ کنهن سڄاتل دوست کي قريب ايندو ڏسو وڃان. شوڪت، لياقت، پاپي نجم، نورسومرو، منوهر، نصير ۽ سائنس وابسته ٽيم ڪري به تي پاپيون. سڀ هڪ هڪ ٿي اکين اڳيان ڦرندا ويا. اتلي ته اجنبي ملڪ هو، جتي نه دوست نه يار. لنڊن ۾ ڪي ئي دوست، ڪئي يار آهن.

مون قمر کي مٿان هوائي جهاز مان ٿي ڏيکاريو. هي ٿي ور وڪڙ کائيندڙ نيري ليڪ ٿيمس ندي آهي. هي ڏبگ بين (Big Ben) آهي. ۽ جهاز زمين کي ڇهيو.

هيٿرو ايئرپورٽ کان ٻاهر اچي، ٽيوب ذريعي ارل ڪورٽ روڊ اسٽيشن تي آياسين، جتي اسانجي ڏانو جون غريبائيون هوٽلون آهن.

قمر کي اسٽيشن کان ٻاهر سامان سان ويهاري، مان هوٽل جي تلاش ۾ نڪتس. هڪ هوٽل جو بورڊ پڙهي اندر ويس. هڪ نوجوان ڇوڪرو هو. ان چيو ته سندس هوٽل ۾ جاءِ نه آهي. هن پنهنجي فون تان ٻه وار ڏين ٻن ٽن هوٽلن سان ڳالهايو. آخر هڪ هوٽل ۾ جاءِ ملي ويئي.

هي ڪ همراهه، هوٽل ڏيکارڻ لاءِ اسان سان پاڻ گڏجي هليو.

قمر ڪي ارل ڪورٽ اسٽيشن تہ ورتوسين تہ، هن پاڻ سامان کڻڻ شروع ڪيو. مون ڪيس ڏاڍو روڪيو، پر تڏهن بہ هو مشڪل سان ان تي راضي ٿيو تہ هو فقط هڪ ٿيلهو کڻي، ۽ باقي سامان مان ۽ قمر کڻون.

پرسان ڏي واروڪ روڊ تي اسانجي هوٽل هئي. هن اسانکي ان هوٽل جي مالڪ جي حوالي ڪري، اسان ڪان موڪلايو. مان ۽ قمر دم بخود ٿي وياسين، تہ نہ ڄاڻ نہ سڃاڻ، اسان الائي ڪهڙي ملڪ جا، پر هي انگريز، ڪيڏا نہ همدرد، ڪيڏا نہ مددگار آهن، جو هن ڇوڪري نہ رڳو فونيون ڪري هوٽل بڪ ڪرائي ڏني، پر ان هوٽل تائين سامان بہ کڻائي هليو.

لنڊن ايئرپورٽ جو هڪ واقعو هاڻي ياد آيو. ايئرپورٽ تي بہ هوٽل بڪنگ جو ڪائونٽر آهي. مون ان ڪائونٽر تان معلومات وٺڻ چاهي. ڪائونٽر تي ويٺل ڇوڪري اڳ ۾ ئي هڪ ٻئي ماڻهوءَ سان ڳالهائي رهي هئي. مون ٽڪڙ ڪندي، سندن وچ ۾ پئي، سوال ڪيو. هن مون ڏانهن ڏسي، مرڪي، تمام نرم، پنهنجائپ ۽ شرافت واري لهجي ۾ مونکي چيو، ”جي اوهان جو ڪم ايترو اهم آهي تہ، هن شخص ڪان اڳ ۾ مان توهانجو ڪم ڪريان، نہ تہ اوهان پنهنجي واري جو انتظار ڪريو.“

مونکي پگهر اچي ويو، ۽ ياد آيو تہ انگلنڊ (توڙي سڄي يورپ) ۾ هر ڳالهہ تي قطار هوندي آهي. جيستائين اڳيون شخص، پوريءَ طرح مطمئن ٿي قطار نہ ڇڏي، تيستائين ڏوري ڏوري ڏيهہ....

ٻيون شخص چپ چاپ، صبر سان پنهنجي واري جو انتظار
ڪندو، ڀوءِ اها هوٽل ۾ ماني کائڻ لاءِ ٽيبل بڪ ڪرڻ
جي قطار هجي، سئنيما جي ٽڪيٽ جي قطار هجي، پوسٽ
آفيس هجي، بس اسٽئنڊ هجي، ريلوي اسٽيشن هجي، يا
شاپنگ سينٽر.

ان واقعي تي ايترو ته شرمندو ٿيس، جو ڪائونٽر ڇڏي،
سڌو ٽيوب ذريعي ارل ڪورٽ روڊ اسٽيشن تي پهتس.
هوٽل جو ڪمرو ننڍو، پر آرام ده هو.

ٻئي ڏينهن ٽرئفلگر اسڪوائر تي وياسين. ڪئميرا جي سخت
ضرورت محسوس ٿي. روم ۾ ڪئپري، بنا ڪئميرا جي
گهمياسين. اتي هڪ به فوٽو نه ڪڍيو، ان جو ڏاڍو ڏک
ٿيو. سو ڇيو هيم ته ڪراچي ايئرپورٽ تان ڊيوٽي فري
ڪئميرا وٺندس. ڪراچي ته ڇا، پر ائٿينس ۽ روم جي ايئرپورٽ
تي به ڪئميرا نه ملي. روم شهر ۾ واند ڪانه هئي، وارو وقت
قمر جي رجين جي گولا بلهي گذري ويو. هاڻي خريداري
جي لسٽ موجب پهرين رجين، پوءِ ڪئميرا ۽ پوءِ ٻي ڪا
ڳالهه هئي.

ٽيوب ذريعي، لنڊن گائيڊ جي مدد سان سڌو ٽرئفلگر
اسڪوائر تي اچي لٿاسين.

ان چونڪ تي ٽرئفلگر ويڙهه جي سورمي لارڊ نيلسن جو مجسمو
آهي، جيڪو ٣٠٠ فٽ ڊگهي مناري تي آهي. ان چونڪ
تي هڪ وڏو فوهارو آهي، ۽ شينهن جو هڪ تمام وڏو
مجسمو آهي. هزارين ڪبوتر پر ڦڙ ڪائيندا اڏامندا وتن ۽

چونڪ واريءَ فٽ پاٿ تي لهن ۽ اڏامي اڏرن. ان چونڪ تي بيٺل گهورڙيا ڪبوترن جو چوڳو وڪڻن، جيڪو ٽوئرسٽ هٿ ۾ جهلين ته، ڪبوتر بي حجاب اجنبي ٽوئرسٽ جي هٿن، ڪلهن، ۽ مٿي تي وهن، ۽ اهو چوڳو کائن. فوٽوگرافر اتي بيٺا آهن، يڪدم ان نظاري کي ڪئميرا ۾ قيد ڪن ۽ پئي ڏينهن اهو فوٽوگراف، ٽوئرسٽ کان ائڊريس وٺي ڪيس موڪلي ڏين. ٽرفلگر اسڪوائر کي جيڪر مان 'ڪبوترن جو چونڪ' چوان.

مون قمر کي چيڙائڻ لاءِ، اتي هڪ اڻ ڄاتل ٽوئرسٽ ڇوڪريءَ کي ڀاڪر پاتي، ساڻس فوٽو ڪڍرايو، ۽ پوءِ نئين خريد ڪيل ڪئميرا سان مون قمر جو، ۽ قمر منهنجو فوٽو ڪڍيو.

ان چونڪ تي، سنڌ جي هار، انگريزن جي فتح جو يادگار آهي. اهو آهي سرچارلس نيپئر جو مجسمو، جيڪو برطانيه سرڪار نه، پر نيپئر جي ذاتي دوستن چندو ڪري ٺهرايو آهي. (محمد بن قاسم وانگر سرچارلس نيپئر به سنڌ فتح ڪرڻ کان پوءِ پنهنجي ملڪ جي حڪومت جي عتاب هيٺ آيل هو.)

سنڌ جي شڪست جو يادگار، انگريزن جي فتح جو يادگار، اي سنڌ ــــ تنهنجي شڪست جا اڃا گهڻا يادگار ٺهندا ــــ ڇا ڪڏهن تنهنجي فتح جو يادگار به ٺهندو؟

قمر جي جين جي گولا ۾ ارد گرد جيڪي به دڪان هئا، آهي رليا سين. پر خدا قمر جو ڪو اهڙو قالب ناهيو آهي، ڏوري ڏورتي ڏيهه.

جيڪو يگانو ۽ يڪتا آهي. مان سمجهان ٿو ته قمر جي ڏِلاڻيءَ کان پوءِ اهو قالب ئي ڀڄي پيو، انڪري قمر جي قد بت ۽ فگر (Figure) جهڙي عورت دنيا ۾ ناپيد آهي.
جين جي چيلهه ۾ ٻوري ته، پاچن ۾ ٻڏگهي. جي پاچن ۾ ٻوري ته، ٻڏيگهه ۾ لمبي، اها چيلهه، پاچن ۽ ٻڏيگهه جي ترقمي حل ٿي نه پئي ٿئي. انڪري اهو ٿي روم وار و شعر 'ڪين ملي ڪا جين قمر جي' جهونگاريندي، اچي 'نئشنل آرٽ گئلري' جو در ورتوسين.

— —

نيشنل آرٽ گئلري

انگريز ڪمال جي قوم آهن. هنن نه فقط پنهنجي مُلڪ جي، پر دنيا جي هر ملڪ جي شاهڪارن کي هٿ ڪري، محفوظ ڪيو آهي. هتان جي ميوزمن ۽ آرٽ-گئلرين تي جيڪو پهرو آهي، اهو رگو راڻيءَ جي بڪنگهام محل تي هوندو. چپي چپي تي ڪَرڙا محافظ، عقاب واريون اکيون ڦاڙيو بيٺا آهن. هتان ڪو انهن تصويرن کي هٿ لائي، هتان اهي انسان ذات جي عظيم ترين ۽ نفيس ترين حاصلات جا مظهر ضايع ٿي وڃن.

هن گئلريءَ ۾ دنيا جي هر مشهور ۽ اهم مصور جون تصويرون آهن. انگلنڊ جا ٽرنر ۽ ڪانسٽيبل، فرانس جا ماتيس ۽ پڪاسو، هالنڊ جا ريمبرانٽ، وان گوگ ۽ ريوبنس، اٽليءَ جو ليونارڊو ۽ رافيل. مطلب ته انگريزن هر ملڪ جو خزانو پاڻ وٽ محفوظ ڪيو آهي. وراندي ۾ گهڙڻ سان سڄيءَ گئلريءَ جو نقشو ڏسڻ ۾ ايندو.

هتي اٽليءَ جي فلاڻيءَ صديءَ جا شاهڪار آهن. فلاڻي نمبر هال ۾ فلاڻي ملڪ جي فلاڻيءَ صديءَ جي فلاڻن مصورن جون تصويرون آهن. ان ئي وراندي ۾، گئلريءَ جي هر تصوير جو نقل، وڏيءَ ٿوري ننڍيءَ سائيز ۾، معمولي

قيمت تي ملي. ان کان سواءِ مصوريءَ جي فن تي ڪتاب به ملن. هر اهم مصور جي فن ۽ سوانح جي باري ۾ ڪتاب موجود.

ان گئلريءَ ۾ موجود مشهور مصورن جون تصويرون، ڪن ڪتابن ۾ اڳ ڏٺل هيون، جيئن ريوبنس (Rubens) جي پيتل سپاهي (Judgment of paris, Rape of Sibyls' Drunken Soldier) پر اصل ۽ نقل ۾ زمين آسمان جو فرق آهي. الائي ڪهڙي نادان جو شعر آهي:

خدا رکھے کہ تجھ سے بھی حسین تصویر تیری ہے.

مونکي ائين محسوس ٿيو ته، انهن تصويرن جا ڇپيل نقل، جيڪي مون ڪتابن ۾ ڏٺا هئا، انهن ۾ ڏه سيڪڙو تاثر مس هيو، نقل ۾ ٩٠ سيڪڙو فن ختم ٿيو وڃي، نقلن ۾ برشن جا اسٽروڪ، رنگ ملائڻ، رنگ جي وڌڻ ڏهڻ ذريعي تاثر پيدا ڪرڻ - انهن جو مطالعو ناممڪن آهي.

اهڙي ئي ٽرنر (Turner) جي تصوير آهي، شام جو تارو (Evening Star) - ميرانجهڙي، نيري رنگ جي پس منظر ۾ اڀرندڙ تاري جي جهڪي، ۽ سونهري روشنيءَ جو نظارو. تصوير پري کان ڏسو ته چئو شام جو تارو هاڻي اڀريو آهي. ويجهو وڃي ڏسو ته معلوم ٿئي ٿو ته فنڪار اهو تاثر برش جي Strokes سان ڪيئن پيدا ڪيو آهي.

وان گوگ - ڊچ وان گوگ - ڪوئلي جي کاڻين ۾ مزدوري ڪندڙ وان گوگ - اڌ چريو وان گوگ - جنهن گاهه ۽ پوپٽ (Grass and Butterfly) ته چٽي ته عجب

تو لڳي. رنگ جا وڏا وڏا چٽا (Patches) هئي، رنگن کي ملائڻ کان سواءِ ئي ڪنهن منظر يا پور ٽريٽ کي تخليق ڪرڻ. هن جو ئي ڪمال آهي، هن جي راءِ موجب تصوير جو هر جزو رنگ جو هڪ ايڪو آهي. ۽ مختلف رنگن جي مختلف ايڪن جي ترتيب سان ئي تصوير جڙي ٿي. ان نموني جون تصويرون چٽڻ فن جي دنيا ۾ وڏو انقلاب هو. ان کان پوءِ ئي ڪيوبزم (Cubisim) ۽ تجريدي (Abstract) مصوريءَ جنم ورتو.

هڪ مصور ڪنالي‌ٽوجي تصوير، حقيقت پسنديءَ (Realism) جي دور جي بهترين تصويرن مان آهي. اها آهي، "وينس جو هڪ نظارو" (A scene of Venice). وينس شهر جي ان نظاري ۾ جايون، جيئن اوري، تيئن وڏيون، جيئن پري تيئن ننڍيون. انهن جاين جو Perspfctive ايترو ته Exact آهي، جو هڪ هڪ در، دري، بالڪني، ونگ جو زاويو. هڪ هڪ ليڪ، هڪ هڪ نقطو ماپيل ۽ تڪيل توريل پيو لڳي. اها شيءِ جاميٽريءَ ۽ مصوريءَ، ٻنهي جي اونهي ابياس کان سواءِ ناممڪن آهي.

برٽش ميوزيم

برٽش ميوزيم گهمڻ، هفتن جو نه، پر مهينن جو ڪم آهي. اسان ان لاءِ فقط هڪ ڏينهن رکيو. رڳو ان جي لئبرري ڏي ويهي ڏسجي، ۽ ان جو مشرقي ادب جو شعبو ڏسجي، ته به هفتا کپن. اسان ان ميوزم ۽ لئبرريءَ کي متاچرو ڏنو. لئبرريءَ ۾ دنيا جي مشهور مصنفن جي مشهور تصنيفن جا قلمي نسخا موجود آهن. گهڻو ڪري هر جڳ مشهور مصنف جا هٿ اکر هن لئبريءَ ۾ موجود آهن. انگريز عجب قوم آهي. هنن وٽ روس جي ڪارل مارڪس، فرانس جي سگمنڊ فرائڊ، ۽ ويزالس، اٽليءَ جي ڊانٽي، ۽ پنهنجي شيڪسپيئر جي ڪتابن جا قلمي نسخا موجود آهن. آٽوگراف سيڪشن ۾ جڳ مشهور اديبن، شاعرن، ۽ دانشورن جا هٿ اکر محفوظ ٿيل آهن. انهن ۾ ورڊس ورٿ، ڪيٽس، پوپ، ملٽن، ڪولرج (سڀ انگلنڊ جا شاعر) فرانسي شاعر فرانڪو ولان، فرانسيسي ڏاهي رُسو، مشهور اطالوي سنگتراش مائيڪل اينجلو، ڊچ مصور ريمبرانٽ، ۽ ٻين جڳ مشهور هستيين جا هٿ اکر محفوظ ٿيل آهن.

گهمندي گهمندي اچي انڊين گئلريءَ ۾ پهتاسين، جتي موهن جي دڙي مان لڌل ڪيتريون اصلي مهرون، ۽ پُتلا

رکيل آهن. اصل قيمتي شيون هندستان وارن وٽ، ۽ برٽش ميوزيم ۾ آهن. اسان وٽ گهڻو ڪري انهن جا نقل (Replica) آهن .

تازو خيرپور ڪئمپسن جي آثار قديمه جي ماهر نيلوفر ٻڌايو ته، ورهاڱي وقت آثار قديمه به ورهايا ويا ــ موهن جي دڙي مان لڌل 'نچڻي' (Dancing Girl) هندستان کنئي، ۽ ڪنگ پريسٽ (King Priest) پاڪستان ــ (اسانجي حصي ۾ وري به ڏاڙهيءَ وارو آيو.)

ميوزيم ۾ ڪيترائي مهاتما ٻڌ جا مجسما آهن . چين مان لڌل مجسمي ۾ مهاتما ٻڌ جا مهاندا چينين جهڙا، ته ٽئڪسيلا مان لڌل مجسمي جا مهاندا يونانين جهڙا. جهڙو ديس تهڙو ويس ته ٻڌو اٿم، پر جهڙو ديس تهڙا مهاندا، اها منهنجي لاءِ نئين ڳالهه هئي. مهاتما ٻڌ تي هر ملڪ جي ماڻهن پنهنجا مهاندا مڙهي ڇڏيا آهن . اتي مونکي هڪ يوناني فيلسوف جو قول ياد آيو: "جي ڍڳن کي هٿ هجن ها، ۽ انهن کي خدا جي تصوير ناهڻ لاءِ چئجي ها، ته هو ڍڳو ئي ناهين ها."

هر ملڪ جي ماڻهن مهاتما ٻڌ کي پنهنجي مهاندن ۾ ڏٺو. اِن مان معلوم ٿو ٿئي ته مهاتما ٻڌ کي ايترن سارن ملڪن جي ماڻهن پنهنجو ڪيو ۽ ساڻس عقيدت رکي . چون ٿا ته دنيا ۾ جيترا مجسما مهاتما ٻڌ جا لڌا ويا آهن، اوترا ٻئي ڪنهن شخصيت جا نه لڌا ويا آهن .

برٽرنڊ رسيل، پنهنجي آٽو بايو گرافيءَ ۾، مهاتما ٻڌ کي تاريخ ڏوري ڏوري ڏٺو....

جو ٻهريون نمبر انسان سڏيو آهي. اهو انڪري، جو هن ڪيس (ٻڌ ڪي) نه مڃيندڙن، ۽ سائنس اختلاف رکڻ وارن لاءِ هن ڪنهن به عذاب يا جهنم جي باري ۾ نه ڳالهايو آهي ۽ انهن کي نندي يو نه اٿائين.

مهاتما ٻڌ جا مختلف ملڪن جي مهاندن وارا مجسما ڏسي، شاهه لطيف جو شعر ياد آيو:

ايڪ قصر در لک، ڪؤڙين منجهس ڳڙکيون
جيڏانهن ڪيا پرک، تيڏانهن صاحب سامهون.

برٽش ميوزم ۾ ٻي دلچسپ گئلري آهي 'مصري گئلري' (Egyption Gallery).

ان گئلري ۾، مصر جي فرعونن جون مميون (Mummies) ٻن هزارن ڪان به مٿي سالن کان محفوظ پيون آهن، مصري پنهنجي مُردن کي هزارن سالن تائين محفوظ ڪرڻ جي سائنس، اڄ کان به هزار سال اڳ ڄاڻيندا هئا. ميوزيم ۾ ممين جي ڪتبن جو ترجمو به لکيل هو، (اسان وٽ جيڪو مردو، خشڪ ۽ چن واريءَ زمين ڪري محفوظ رهجيو وڃي (اتفاقاً) ته ان جون تعريفون ٿينديون آهن — ان کي وڏو روحاني شخص مڃيو ويندو آهي، پوءِ هنن فرعونن، انهن جي جانورن (ٻلين، ڪتن، ۽ پکين جي ممين جي باري ۾ اهي ڇا چوندا؟)

ميوزم ۾ نه فقط انسانن جون، پر جانورن جون مميون پڻ موجود آهن، ۽ انهن جانورن جي ممين تي عجيب غريب ڪتبا لکيل آهن.

لڳي ٿو ته اهي جانور پنهنجي مالڪ فرعونن جا پالتو ۽ پيارا (Pets) هئا.

برٽش ميوزم مان نڪري، هڪ هنڌ سنئڪ ڪائي، ڪجهه پي، ڊاڪٽر شئڪل سان ملڻ لاءِ لنڊن يونيورسٽيءَ ڏانهن وڌياسين.

لنڊن يونيورسٽي برٽش ميوزيم جي پٺيان ئي آهي. پنڌ ڪري يونيورسٽيءَ پهتاسين. يونيورسٽيءَ جي آفريڪي ايشيائي ۽ هندستاني ڊپارٽمينٽ ۾ ڊاڪٽر شئڪل جي آفيس پهتاسين. هو پاڻ موجود نه هو. سنڌس خاتون سيڪريٽريءَ ٻڌايو ته هو سياڻي ايندو. اسان ڪائنس شئڪل جي گهر جو فون نمبر پڇيو. هن ڏاڍيءَ نرمائيءَ سان اسان کان معافي ونندي چيو ته هوءَ ڪنهن کي به شئڪل جي گهر جو فون نمبر نه ٿي ٻڌائي سگهي. ڇو ته هن کي اهڙي اجازت ناهي. مون ڪيس گهڻو ئي سمجهايو ته، ”مان سنڌس ست سمنڊ پار کان دوست آهيان.“

هن وري به معافي ونندي چيو ته ”او هان نياپو لکي ڏئي وڃو. سياڻي هنڪي ضرور ملي ويندو.“

مون پنهنجي هوٽل جي ائڊريس ۽ فون نمبر لکي سنڌس حوالي ڪيو. ۽ اسان مادام تساد کي ڏسڻ لاءِ اڳتي وڌياسين.

مادام تساد

جي محمود غزنوي هي بتخانو ڏسي ها، ۽ کيس جماليات جو حس (Aesthetic Sense) هجي ها ته، بت شڪنيءَ کان توبه ڪري ها. هنن بتن کي ڀڃڻ لاءِ تيشي يا متر ڪي جي ضرورت ناهي، هنن کي هٿ لايو ته رجي پوندا، ڇو ته اهي ميڻ جا بت آهن. سنگمرمر جا ناهن. فيض جو شعر آهي:

جیسے مغرور حسیناؤں کے برفاب سے جسم
گرم ہاتھوں کی حرارت سے پگھل جاتے ہیں

هن ميڻ جي بتن جي بتخاني جو بنياد هڪ خاتون مادام تساد وڌو. سڀ کان پهرين اها نمائش فلپس ڪرٽس جي نالي سان ٿي، جيڪو جرمن ڳالهائيندڙ ۽ سئٽزرلئنڊ جو رهاڪو هو. ١٧٧٠ع ۾ پئرس جي پئلي رايل ۾ پهرين نمائش ٿي، پوءِ مادام تساد، جيڪا ڪرٽس جي اڪيلي وارث هئي، تنهن اها نمائش ڪرڻ شروع ڪئي. ١٨٣٥ع ۾ ان کي لنڊن جي بيڪر اسٽريٽ ۾، موجوده جڳهه تي آندو ويو.

بيڪر اسٽريٽ پهتاسين ته، ننڍي هوندي پڙهيل هاسي مل ٻيسي مل ناٿاڻيءَ جا جاسوسي ناول ياد اچي ويا، جن ۾ اڪثر ان اسٽريٽ جو ذڪر هوندو هو. ان وقت ائين لڳندو هو، ڄڻ بيڪر اسٽريٽ ڪا وچتر جڳهه هجي، جنهن ۾

ڇڇي ڇڇي تي بدمعاش آرسين لوپن، راڻمرڪوو، ۽ ويوفانگ، جڳ مشهور جاسوسن رابرٽ بليڪ، شرلاڪ هومز، بليڪ جي زال اميليا ڪارٽر، ۽ سندس شاگردن سمٿ ۽ بليڊيءَ جي تاڙ ۾ خوني، وچتر ۽ وگياني هٿيار ڪنيو بيٺا آهن. ائين ۽ محسوس ٿيندو هو تہ شرلاڪ هومز اوور ڪوٽ ۽ فليٽ هيٽ پائي، پائيپ مان دونهان ڪڍندو، هر شيءِ کي غور سان جاچيندو ٿو وڃي.

پر بيڪر اسٽريٽ ۾ اهڙي ڪا بہ ڳالهہ نہ هئي. اها هڪ ويڪري، صاف سٿري، جديد، ۽ خوبصورت اسٽريٽ آهي.

گهمندا گهمندا اچي مادام تساد وٽ پهتاسين.

اندر پيل ميڻ جي بتن کي ڏاهڻ جي فن ماڻ رڳو سندن فنڪار ئي واقف آهن. ڪمال اهو، جو ڊيوٽيءَ تي بيٺل پوليس وارو بہ ميڻ جو بت محسوس ٿئي، ۽ جڏهن چرپر ڪري، تہ پوءِ پنهنجي غلطيءَ جو احساس ٿئي تہ مار، هيءُ تہ جيئرو جاڳندو ماڻهو آهي. ميڻ جو بت ناهي.

جي مائيڪل اينجلو جيئرو هجي ها تہ، سنگ مرمر، ڇيڻي ۽ متر ڪو ڦٽي ڪري، ميڻ جا بت ڏاهڻ لڳي ها.

هر بت جا وار اصلي (اصلي معنيٰ انساني) وارن جو رنگ مٿچ ڪيل. اکيون شيشي جون، پر انهن جو رنگ بہ مٿچ ڪيل. پيرن ۽ چپن تہ معمولي ڳالهہ آهي، پاڻهن ۽ هٿن جي پٺين ۾ بہ وار پيل.

هتي ڏسو— شهنشاهہ ايران بيٺو آهي. پنهنجي شاندار شاهاڻي پوشاڪ ۽ رعبدار مهاندن سان. (پوشاڪ بہ اصلي ڪپڙن

ڏوري ڏورڃي ڏيهہ..

جي ٻارايل آهي) هن پاسي پام جي ٻوٽي جي پرسان، بس اسٽاپ جي بورڊ وٽ، جڳ مشهور ائڪٽريس مارلن منرو، ڪلهي ۾ ٿيلهو لٽڪائي بيٺي آهي. ٻئي طرف انگلنڊ جو بادشاهه، پنهنجي روايتي شاهي لباس ۾ پنهنجي خاندان سان بيٺو آهي. هوڏانهن جڳ مشهور مصور پڪاسو چيڪ جي پتلون پايو ويٺو آهي. ڪٿي آلفرڊ هچڪاڪ آهي ته، ڪٿي محمد علي ڪلي. هوڏانهن مهاتما گانڌي سادي عينڪ پايو ، کاڌي ۽ جي پوشاڪ ۾ لٺ ٽيڪيو، جهڪيو بيٺو آهي.

اهي ميڻ جا بت، اصل جهڙا آهن، جن تي نقل جو گمان ئي نه ٿو ٿئي. سنگمرمر جي بتن جا ڪپڙا ۽ وار به پٿر جا، پر هنن جا ڪپڙا ۽ وار اصلي. سندن رنگ به اصلي. مهاتما گانڌي جي چمڙيءَ جو رنگ سانورو ته، مارلن منرو جو گلابي.

مادام تساد جو ٻيو حصو آهي 'خطرناڪ ڪمرو' Chamber of Horrors) اُن ۾ دنيا جي مشهور ظالمن جا بت آهن. اندر گهڙڻ سان اهڙو ماحول ٿو لڳي، جو ٻؤ ورتيو وڃي. ڀتين جو رنگ ڪارو، روشني جهڪي، هيبت جو احساس وڪوڙيو وڃي

ان حصي ۾ گلوٽين آهي ، جنهن سان ماڻهن کي موت جي سزا ڏني ويندي هئي. ان جي ڪاٺ تي لڳل رت جا نشان ايئن ٿا لڳن، ڄڻ ان ڪاٺ سان اڃا هاڻي، ڪنهن بدبخت جي سسي وڍي وئي آهي.

هن بتخاني جي انتهائي ڪمال جو 'نڪتو' آهي 'ستل سونهن' (Sleeping beauty) – هڪ حسين عورت (ميڻ جي) پلنگ

ٿي سنل آهي، ۽ ساهه کڻڻ سان سنڌ ۾ ڇانيل ٻه هيٺ مٿي ٿي رهي آهي.

هن بتخاني ۾، دنيا جي مشهور شخصيتن جا بت رکيا ويندا آهن. انهن ۾ بادشاهه، ملڪن جا ليڊر (جيئن چرچل، گانڌي) فنڪار، اسپورٽس مين، ائڪٽر، فلم ڊئريڪٽر ۽ موسيقار اچي وڃن ٿا. جي ڪا شخصيت اڳوڻيءَ کان وڌيڪ مشهور ٿئي ٿي ته، ان جي جاءِ تي ان نئينءَ شخصيت جو بت رکڻ کان اڳ اهو به سوچيو ويندو آهي ته، ان شخص جي مهانڊن ۾ ڪا خاص نادر ڳالهه هجي، جيڪا فنڪارانه لحاظ کان انوکي لڳي. يورپ ۾ واقعي اسلام خطري ۾ پئجي وڃي. بت پرستيءَ تي دل ته روم ۾ ٿي هئي، هتي اچي ”بت گر پرستيءَ“ تي دل ٿيڻ لڳي.

پاهر نڪتاسين ته بيڪر اسٽريٽ تي ميراڊجهڙي سانجهي هئي. راجوءَ سان پروگرام هو. فنچلي روڊ جي ٽرين پڪڙي اچي راجوءَ وٽ پهتاسين. راجوءَ اسٽيشن تي ڪليل پانهن سان اسانجو آدرڀاءُ ڪيو، ۽ پنهنجي گهر وٺي آيو. اتي سنڌس گهر واريءَ ۽ والده کان سواءِ هڪ ٻيو همراهه به مليو. منگسي ـ قربانئو ـ مهمان نواز ـ سلجهيل خيالن وارو، ادب جو سٺو ذوق رکندڙ. سنڌ ۾ سائس ملاقات ٿيل نه هئي. پڌاياڻين ته منهنجي نئيڙ جي يار، محبوب علي منگسيءَ جو ڀائيجو آهي. سنڌس ذوق ڏسي مون کي ڏک ٿيو جو مون سنڌس لاءِ ڪتاب ڪين آندا هئا. ان سبب، جو سائس اڳ

مڪاميلو نہ ٿيو هو. رات جو دير تائين ڪچهري هلي، سنڌ جون ڳالهيون، پراڻن دوستن جون، خاص ڪري اياز ۽ پنهنجي (رشيد ڀٽيءَ) جون ڳالهيون. رات جو دير سان منگسي اسان کي وار وڪ روڊ جي هوٽل تي ڇڏي آيو.

روزانو صبح جو هوٽل ڇڏڻ کان اڳ، اسان لسيسٽر ڊانهن نور احمد سومري کي، ۽ ڪنگس لين ۾ شوڪت کي فون ڪندا هئاسين. نور سومرو روز ڊانهون ڪندو هو، "يا مان لنڊن اچان، يا توهان يڪدم لسيسٽر هليا اچو. هانءَ ٿو ڦاٽي."

مان جواب ڏيندو هو مانس، "اڃا لنڊن ۾ دل جي تپاس ڪرائڻي آهي، ۽ پوءِ لنڊن گهمڻي آهي، ان ڪري ٻه ٽي ڏينهن صبر ڪر."

ان ڏينهن معمول مطابق فون ڪئي سين ته يڪدم چيائين، "اڄ شوڪت مون سان ڳالهايو هو، توهان تي ڪاوڙيو ويٺو آهي ته، اوهان ڪيس اچڻ جو اطلاع ئي نہ ڏنو آهي."

مون جواب ڏنو، "روز فون ٿا ڪريون، نمبر ملي ئي نٿو."

هن پڇيو، "ڪهڙو نمبر ٿو ڊائل ڪرين."

مون ڊائري کولي نمبر ٻڌايس ته هن چيو، "بيوقوف آهين، ڪنگس لين جو ڪوڊ نمبر غلط ٿو ڊائل ڪرين، صحيح ڪوڊ نمبر هيءُ آهي."

مون پنهنجي ڊائريءَ ۾ صحيح ڪوڊ نمبر لکيو. غلط نمبر يا مون کان لکجي ويو هو، يا شوڪت لکرايو هو.

يڪدم صحيح نمبر ڊائل ڪيم، يڪدم شوڪت ملي ويو. ڏاڍو ڪاوڙيل هو. چي، "تون سومري کي روز فون ٿو

ڪرين، مون کي اطلاع ڏي نه ڏنو اٿئي.“
مون مس مس وڃي کيس ٿڏو ڪيو، ”مائٽ، توکان مٿي پلا مون کي ڪير آهي. روز فون ڪندو هوس، ڪوڊ نمبر غلط لکيل هو.“
هوراهه اعتبار ڏي نه ڪري، جڏهن روبرو مليو، ۽ ڊائريءَ ۾ غلط لکيل ڪوڊ نمبر ڏيکاريومانس، تڏهن وڃي ٺريو. ان سان به ساڳيو پروگرام رکيم. دل جي تپاس ڪرائي، لنڊن مان واندو ٿي، پوءِ ڪنگس لين وڃبو.
ان صبوح جو شڪل جي فون به آئي. هن پنهنجي گهر ۾ رات جي مانيءَ جي دعوت ڏني. پنهنجي گهر جي ائڊريس ۽ فون نمبر به ڏنائين.
هوٽل مان ڏکري، G.P. (جنرل پرئڪٽيشينر) ڏي وياسين، جنهن رت تپاس لاءِ موڪليو، ۽ هارلي اسٽريٽ واري دل جي جڳ مشهور ماهر ڊاڪٽر اسپرويل سان اپائنٽمينٽ وٺي ڏنائين.
راجوءَ کي ساڻ کڻي، آڪسفورڊ اسٽريٽ آياسين. آڪسفورڊ اسٽريٽ شاپنگ جي خيال کان، يورپ جي بهترين جاين مان آهي. قمر جي جيبن وڏو مسئلو هو. روم جي بزارن ۽ لنڊن جي ٽرئفلگر اسڪوائر تان ناڪام موٽيا هئاسين. راجو جيبن جي هڪ خاص دڪان تي وٺي ويو، جتي قمر جي جين ملي ويئي. جين هونءَ ته هر لحاظ کان نيڪ هئي، پر رکيو ان جا پاچا ٿورا ڊگها هئا. قمر ٽرائل روم مان ٻاهر ايندي چيو، ”ڪمبخت انگريزياڻيون، سڀ ڊگهيون ٿينديون آهن ڇا؟“

پر اهو وڏو مسئلو نه هو، گهر اچي، پاچا ڪٽي، جين ڪي
فٽ ڪرڻ مشڪل نه هو.
مون کي ڏاڍي خوشي ٿي، ۽ منهنجو روم وارو شعر مڪمل
ٿي ويو.

جهرڪيون پايو چيچ وجهو –
گپايو گپايو – تاڙيون وڄايو –
نيٺ ملي وئي
نيٺ ملي وئي
جين قمر جي.

—

ڊاڪٽر شئڪل

ڊاڪٽر ڪرسٽوفر شئڪل انگريز آهي. لنڊن يونيورسٽيءَ جي آفريڪي ايشيائي ۽ هندستان جي شعبي ۾ اسڪالر آهي. ۱۹۷۴ع جي فبروريءَ ۾، ملتان مان لکيل سندس خط مليو هو، لکيائين:

'مان لنڊن يونيورسٽيءَ ۾ پنجابي ۽ اردوءَ جو ليڪچرار آهيان، اڄڪلهه ملتان ۾ آهيان ۽ سرائڪيءَ تي ريسرچ ڪريان پيو. مان خيرپور اچي سچل سرمست جي مقبري تي وڃڻ چاهيان ٿو. فلاڻيءَ تاريخ خيرپور ايندس. منهنجي مدد ڪندا.'

مقرر تاريخ تي مون وٽ پهچي ويو. ڊگهو، مضبوط، ۽ سرڪندڙ جوان، ايندي شرط مون سان رچند سرائڪيءَ ۾ ڳالهائڻ شروع ڪيائين. ٻ، ڄ، ڏ ۽ ڻ جا اچار اهڙا ته صحيح ۽ چٽا ڪڍيائين، جو مان حيران ٿي ويس.

پڇيو مانس، "هتي اڳي ڪڏهن آيو آهين؟"

جواب ڏنائين، "پاڪستان ۾ پهريون دفعو آيو آهيان."

وڌيڪ حيران ٿي پڇيو مانس، "ته پوءِ سرائڪي ڪٿي سکيئه؟"

وراڻيائين، "لنڊن يونيورسٽيءَ ۾."

مان واٽڙو ٿي ويس. لنڊن ۾ سرائڪي سکيل هن شخص جا اچار توڙي لهجو، سنڌ ۽ بهاولپور ۾ تمهن سان ڪان رهندڙ مهاجرن جي اُچار ۽ لهجي کان گهڻو بهتر هو.

ڪيس پنهنجي لئبرريءَ ۾ وٺي ايس. هن منهنجا ڪتاب ڏنا. سچل جو سرائڪي ڪلام، 'ديوانِ بيدل'، 'ڪليات حمل' هن ڇپيو ته اهي سمورا ڪتاب پڙهيل اٿس، ۽ سنڌس ڊپارٽمينٽ جي لئبرريءَ ۾ موجود آهن. مون ساڻس انهن ڪتابن متعلق بحث ڪيو. هن انهن جي باري ۾ هڪ هڪ باريڪ ڳالهه ٻڌائي. مهاڳ فلاڻي لکيو آهي، ان هينءَ لکيو اٿائين، شاعر فلاڻي هنڌ ڄائو، فلاڻن شاعرن جي ڪلام جو اثر قبول ڪيائين.

مون دل ئي دل ۾ انگريز قوم کي سلام ڪيو.

مان ساڻس دراز وڃي نه سگهيس جو ان زماني ۾ منهنجي دل بدمعاشي شروع ڪئي هئي، ۽ ماهرن مڪمل آرام جو مشورو ڏنو هو. رشيد ڀٽيءَ ڪيس سڏو ۽ دلچسپ سات ڏنو. اتان ٿي موٽي آيو، ۽ ڪافي ڪچهريون ڪيائين. قمر جي مهمان نوازيءَ کان متاثر ٿي، لنڊن اچڻ جو چئي، موٽي ويو.

۱۹۷۵ع جي مارچ ۾، سنڌ صدين کان سيمينار جي افتتاحي اجلاس ۾ مليو ته، چيائين، ”عجب آهي. مونکي اميد نه هئي نه ايترو جلد ملاقات ٿيندي.“

۽ پوءِ اهو حسين خواب جهڙو هفتو هو اسان سان گڏ هو. رباني، الطاف، ڀٽي، سراج، رشيد آخوند ۽ مون ساڻس، ۽

ٻار ٻولا (فنلئنڊ جي اسڪالر، جنهن موئن جي دڙي جي ٻوليءَ کي ڪمپيوٽر جي ذريعي حل ڪيو آهي) سان خلاصيون ۽ تفصيلي علمي، ۽ دوستاڻيون ڪچهريون ٿيون.

مون "سنڌ صدين کان" سيمينار ۾، سرائڪي شاعريءَ تي هڪ زبردست مقالو پڙهيو، ۽ الوداعي دعوت ۾، منهنجي اصرار تي سرائڪيءَ ۾ تقرير ڪئي.

رات جو ششڪل جي دعوت هئي، سهوليت لاءِ راجوءَ کي گائيڊ ڪري ڪنيوسين، جيڪو اسانکي پنهنجي ڪار ۾، سنڌس گهر تائين وٺي آيو. روايتي انگريزي گهر، سهڻن گلن جي ننڍڙي باغ جو آڳنڊ. گهر ننڍڙو پر سليقي وارو. جنهن ۾ هر سهوليت موجود. ششڪل پنهنجي گهر واريءَ سان ملايو. سهڻي، سڀاجهڙي، سليقي واري. سنڌس ٻار به وڻندڙ ۽ پيارا آهن.

اسان ڪافي دير سنڌي ۽ سرائڪي ادب تي ڳالهائيندا رهياسين. مون کانئس پڇيو ته: "هو سنڌ ڪڏهن ايندو؟" هن صاف چئي ڇڏيو ته، "هن دور ۾ ته ناممڪن آهي."

هن جي ڊنر ٽيبل تي، دير تائين ويٺاسين. رات جو هڪ لڳي ويو. پراڻيون ياد يون تازيون ٿيون. رشيد ڀٽيءَ جا ٽهڪ، سنڌ صدين کان سيمينار جون ڳالهيون، سرائڪي ادب، اهي هئا اسانجا موضوع. من ڪڪرن وانگر هلڪا ٿي ترندا رهيا. هلڪڙا هلڪڙا ٽهڪڙا گونجندا رهيا. ششڪل ٻئي ڏينهن لنڊن يونيورسٽيءَ ۾ سنڌس ڊپارٽمينٽ ڏسڻ جي صلاح ڪئي، پر شوڪت ۽ سومري جي وٺ وٺان هئي، ۽ دل

ڏوري ڏوري ڏيهه...

جي ماهر ڊاڪٽر سان ٻه اپائنٽمينٽ هئي. انڪري اهو موقعو ماڻي نه سگهياسين. شڪل ڏاڍو پيارو دوست، محنتي اسڪالر، ۽ ذهين عالم آهي. انڪري نه هن بيزاري ڏيکاري، ۽ نه اسان ٿي آٿڻ جي ڪئي. ڳالهين ۾ اڻن مان هڪ ٿي ويو ۽ اسان مناسب سمجهيو ته هاڻي ڪانئس موڪلايون. ٻئي دفعي ملڻ جي آس ڪئي، ڪانئس موڪلايوسين.

دل جي ڳالهه

١٩٧٠ع کان منهنجي دل بد معاشي شروع ڪئي آهي. هڪ ڌڪ هڻي ته هڪ نه هڻي - ٻه ٽي تڪڙا ڌڪ هڻي، خاموش ٿي وڃي. عجب مصيبت ٿي - مان ته پريشان ٿيس پر قمر کي وڏيڪ ڳڻتي ٿي. حيدرآباد، ڪراچي، دل جي بيمارين جو قومي ادارو، وڏا وڏا ماهر سيني چيو، Moycardial Isch-aemia آهي. مڪمل آرام ڪر. ڇهه ڇهه هفتا بستري تي، غذا رڳو شوروو. سڄي ڪائنات رڳو بيڊ روم ، هڪ ڪمرو، جنهن مان سج لهي، ته به نه ڏسجي، ۽ جي ابري، تڏهن به نظر نه اچي.

دل جي ان بد معاشيءَ لنڊن ڏيکاري.

رت جي تپاس ڪرايم، ايڪسري ڪرايم. ان کان پوءِ هارلي اسٽريٽ ۾ دل جي بيمارين جي مشهور ماهر ڊاڪٽر اسپرويل وٽ ويس. نيڪ وقت تي سڏ ٿيو، اتي بيهي ڏاڍيءَ گرمجوشيءَ سان هٿ ملايائين. اها گرم جوشي هر انگريز وٽ هوندي آهي، يا ڪاروباري معاملن ۾، ۽ يا اڳ جي واقفيت هجي. نه ته ڪلاڪ ساڳيءَ ريل ۾ ساڳيءَ سيٽ تي ويٺل ٻه انگريز، هڪ ٻئي سان ڳالهائڻ ته پري، پر هڪ ٻئي ڏانهن نهاريندا به ڪونه.

ڏوري ڏوري ڏيهه...

ڊاڪٽر اسپر و يل منهنجي ”ٽسٽ“ ي ، رتي - اِي - سي - جي
(E.C.G) ڪئي، ۽ پڌاياڻين تہ تو ڪي اسڪيميا (Isehaemia) نہ آهي.
پر اڃا بہ پڪ ڪرڻ چاهين تہ (Angiography) ڪراءِ.“
شڪر ٿيو جو ايتري ۾ جان ڇٽي. دل جي خطرناڪ بيماريءَ
جي وهم ڪان آجو ٿيس. انگريز ڊاڪٽر ڪي دل ئي دل ۾
دعائون ڏنم. ڊاڪٽر اسپرويل جي تشخيص جي تصديق
برمنگهام يونيورسٽيءَ جي ڊاڪٽر سنگهہ پڻ ڪئي. سگريٽ
پيئڻ، گهمڻ ڦرڻ، کائڻ پيئڻ - موج تي ويٺي.
ان ڪان پوءِ منگسيءَ سان پروگرام هو، مِن ڪينگزنٽن گارڊن ۽
وڪٽوريا البرٽ ميموريل، ۽ سرپنٽائين ڍنڍ جو پروگرام ناهيو
هيو. ڪينگزنٽن گارڊن، ساوڪ جو سمنڊ آهي. حد نظر
تائين ڇهچ سائي ڇپر. وڏا وڏا، گهاٽا ۽ سهڻا وڻ. انگريز
اتي موڪل (Holiday) ملهائڻ اچن، ياڻ سان آرام ڪر سيو ن
ٿي اچن. آرام ڪرسين تي، يا ڇپر تي ليٽي. يا ڪو ڪتاب
پڙهن، يا راند يون ڪن، ڪي وري رڳو پنڪيون ڪائين.
هيءَ ماڻهو ڪم بہ ڪري ڄاڻن تہ عيش بہ. مان ڀانيان ٿو تہ
ڪم ۽ عيش جي توازن جي ڪري ئي هن قوم ترقي ڪئي
آهي. ڪم وارا اٺ ڪلاڪ رجهن وانگر ڪم ڪندا. ان
جو هڪ هڪ سيڪنڊ ايمانداريءَ سان ڪتب آڻيندا. ان
ڪان پوءِ، يا هفتي جي پڇاڙيءَ (Week-.end) تي پيئندا،
کائيندا، دوستن سان ملندا، ڪلب ويندا، نچندا، مڇيون
ماريندا، پڪنڪ ڪندا. نہ ڪم جي وقت آرام جو خيال
نہ عيش وقت ڪم جي ڳڻتي. پر عجب اهو جو هو ڪم

ڪي سواءِ ڪنهن Tension جي، کلندي کلندي ڪندا.
جڻ اهو هنن لاءِ ڪا مصيبت ناهي، پر هڪ رواجي راند آهي، ۽ آرام ۽ عيش ٻه اهڙيءَ وفاداريءَ سان ڪندا، جنهن سان ڪم ڪرڻ گهرجي. مون اسپتال جي پورٽرن کي ترالين ڌڪيندي مهل بيفڪريءَ سان سيٽيون وڄائيندي ڏٺو. هنن جي انهيءَ حرڪت تي نڪو نرس منهن بجڙو ڪيو، ۽ نه وري سرجن ڪاوڙيو.
رات جو ياد آيو ته E-C-G ڪرائڻ وقت مان پنهنجي رولي‌ڪس واچ ڊاڪٽر اسپرويل جي ٽيبل تي ڇڏي آيو هوس، پنهنجو ملڪ ته هو ڪونه جو فڪر ٿئي ته اها واچ ويئي. آرام سان ننڊ ڪئي سين، ٻئي ڏينهن فون تي خبر چار ورتي سين، ڊاڪٽر اسپرويل جي خاتون سيڪريٽريءَ ٻڌايو ته برابر واچ اتي پيئي آهي، سنڌس ڪلينڪ ۾ پهچي، رسيپشن مان فون ڪئي سين. خاتون سيڪريٽريءَ چيو ته مٿي هليا اچو. اسان جي لفٽ جو اچا دروازو مس کليو ته خاتون سيڪريٽري واچ هٿ ۾ جهلي بيٺل نظر آئي. اسان واچ وٺي، لفٽ مان ٻاهر نڪرڻ کان سواءِ ئي هيٺ آياسين. مون سوچيو: هنن ماڻهن کي پنهنجي ۽ ٻين جي وقت جو ڪيڏو قدر آهي.

شاپنگ

شاپنگ هر عورت لاءِ ڪمزوري، ۽ هر مرد لاءِ بيزاري آهي. شاپنگ ـ سا ٻه لنڊن جي آڪسفورڊ اسٽريٽ ۾، جنهن کي Shoppers paradise چوندا آهن. قمر چيو جيئري جاڳندي جنت ۾ پهچي ويئي. هئرڊس ۽ سيلفريجز لنڊن جا وڏي ۾ وڏا شاپنگ سينٽر آهن. پنج ماڙ ـ سئيءَ کان وٺي موٽر ٽائين، هر شيءِ موجود. اندر خوبصورت ڇت جو باغ (Roof Garden)، ۽ ريسٽوران. جي ٽڪجي پئو ته ائي وڃي ساهي پٽيو. ڏيهن روپين کان وٺي، هزار رپين جي ٿاءُ موجود. غريب امير ڪي پنهنجي پنهنجي کيسي ۽ پسند آهر شي ملیو وڃي.

انهن ڏينهن ۾ سيل (Sale) هجڻ سبب انهن دڪانن تي ڪلهي گس جيتري رش هئي. هر هر قمر کان قطار ۾ بيهڻ وسري وڃي، شيءِ چوندي، کڻي، سڌو ڪائونٽر واري جي اڏو. خبر تڏهن پويس، جڏهن ڪائونٽر وارو يا قطار ۾ بيٺل ڏيان ڇڪائينس، تڏهن مس مس وڃي ڳالهه سمجهه ۾ وهيس.

انگريز هر معاملي تي قطار لڳائين. بس هجي يا ريل، هوٽل هجي يا سئنيما. مان سمجهان ٿو ته چمندا، ۽ مرندا به قطار

۾ هوندا. ايڏي نظم (Discipline) جي ڪري (جيڪو اسان رڳو قائدِ اعظم جي اصولن ۾ پڙهيو آهي، ڏٺو هرگز ناهي) نہ ڪنهنجي حق تلفي ٿئي، نہ ڪو دنگو فساد ٿئي، ۽ نہ ئي وري ڪا دير ٿئي. هرڪو ڪم سولائيءَ ۽ سيبتائيءَ سان جهٽ ۾ اڪلايو وڃي. ڏاڍو سوگابو واري ڪار اسان وٽ ئي آهي.
قطار تي هڪ ٻي ڳالهہ ياد آئي: مان ۽ شوڪت بوسٽن ريلوي اسٽيشن تي لٿاسين، ٽئڪسيءَ جي اسٽئنڊ تي قطار ايتري تہ ڊگهي هئي، جيڪا اسان وٽ ڪنهن سني فلم جي پهرئين ڏينهن جي پهرئين شو تي لڳندي آهي. (ٿرڊ ڪلاس جي دريءَ تي). مون ايڏي ڊگهي قطار ڏسي شوڪت کي چيو، "مائٽ مري وياسين، هتي تہ ڪلاڪ لڳي ويندا."
شوڪت چيو، "مائٽ گهٻراءِ نہ اها قطار منٽن ۾ ٿي ختم ٿئي."
اسان وڃي ان فرلانگ ڏيڍ ڊگهي قطار جي چيڙي ۾ بيٺاسين. قطار جي اڳتي وڌڻ جي رفتار ڪافي تيز هئي. ٽئڪسي آئي، در کولي ساٿهو ويٺو، در بند ٿيو، زين، ٽئڪسي وئي. وري ان جاءِ تي ٻي ٽئڪسي. واقعي شوڪت جي چوڻ موجب منٽن ۾ فيصلا ٿي ويا.
سئلفرجز ۽ هئرڊس قمر لاءِ روزانو معمول ٿي پيا. جيترا بہ ڏينهن لنڊن ۾ هئاسين، انهن جي زيارت ڪرڻ، ۽ عقيدتمنديءَ طور هزار بہ نذر رکڻ سندس لاءِ ثواب هو.
هڪ ڏينهن مزيدار واقعو ٿيو. اسانکي پارس، مارئيءَ ۽ سرمد

لاءِ واچن جي ضرورت هئي. سئلفرجز جي واچن واري سيڪسشن وياسبن. واچون پسند ڪيونسين، ڪائونٽر تي هڪ ايشيائي بيئل هو. مهاندا هندو پاڪ جي مائهن جهڙا هئس. سندس هٿ ۾ هڪ واچ هئي، ان کي هر هر اٿلائي پٿلائي ڏسي، هر ڪرائيءَ ۾ پائي، اوريان پرتان ان جو جائزو وٺي، هر ترپءَ تي رکي، ان جي تور ڪرڻ جي انداز ۾ هٿ کي هيٺ مٿي ڪري. اهو عمل پنڌرهن ويهه منٽ جاري رهيو. ڪائونٽر تي بيئل سيلس گرل ڊنل هرڻيءَ وانگر ٿي لڳي، پر عقاب وانگر اکيون واچ ۽ ان ماڻهوءَ ۾ اٽڪيل هيس.

قمر مونکي چيو، "يا چريو آهي يا چور. موقعو وٺي واچ ٽپائي ويندو." مون به ائين سمجهيو. آخر بيزار ٿي، مون ڪائونٽر واريءَ کي چيو، "هي جينٽلمئن (انگلنڊ ۾ هر ماڻهو شريف ماڻهو آهي، جيستائين ان جي برعڪس ثابت ٿئي) فيصلي ڪرڻ ۾ دير وٺندو، مهرباني ڪري توهان اسانکي اڳيرو اڪلايو."

هن تمام نرميءَ سان انڪار ڪندي چيو ته، "پهرين هن جو وارو آهي، اوهان انتظار ڪريو." پر اکيون هن ۾ ٿي کتل هيس.

آخر بيزار ٿي ڪائونٽر واريءَ کيس مرڪي، تمام نرم ۽ وڻندڙ لهجي ۾ چيو، "اوهان ڏاڍي دير لڳائي آهي. جي دل ۾ نه ڪيو ته مهرباني ڪري واچ ڪائونٽر تي رکو."

هو هڪو بڪو ٿي ويو، ۽ واچ ڪائونٽر تي رکي گولي

ٿي ويو. انگريز، تميز، اخلاق ۽ رواداري ڪڏهن به هٿان وڃڻ نه ڏين. جي چور کي چوري ڪندي پڪڙين ته به ڏاڍيءَ نرميءَ، اخلاق ۽ شرافت سان کيس چون، ”ڏسو جينٽلمئن، اوهان چوري ڪري رهيا آهيو.“

اهي شاپنگ سينٽر نه فقط خريدارن جي جنت آهن، پر عام معلومات حاصل ڪرڻ جون جايون پڻ. اتي بازار جي اڳهن کان سواءِ گهر کي صاف رکڻ جا سامان، ڪاٺ ي بنائڻ جا اوزار، بجليءَ جي گوناگون اوزارن سان واقفيت ٿئي ٿي.

ليسٽر ڏانهن

جنهن ڏينهن ليسٽر ڏي وڃڻو هو، ان ڏينهن صبح سان برسات پوڻ شروع ٿي، دل بهار بهار ٿي وئي. برساتين جي بغل ٽيلهن جو بار، جيڪو گهٽيءَ گهٽيءَ ۾ ڪٿي ٽڪا هڻاسين، اڄ انهن کي پاڻ جو سونهري موقعو ملندو ۽ انهي بغل ٽيلهن جا ٽڪ ٿي لهي پوندا. مون قمر کي چيو، ”ليسٽر ڏانهن هلڻ وقت برساتين وارو ٽيلهو نه وسارجانءِ. ڏس، برسات شروع ٿي ويئي آهي.“

نور سومري جي فون تي فون هئي. نه رڳو هن جو هانءُ ٿي ڦاٿو، پر اسانجو پڻ. منگسيءَ جي ڪار هئي، اها ليسٽر ڏي وينڊز شاهراهه تي آسي، نوي، سو ميل جي رفتار سان ڊوڙڻ لڳي. مون کي اچي ڊپ ورتو، مون منگسيءَ کي چيو ته، ”بارش ٿي پوي، متان ڪار سلپ ڪري، انڪري رفتار گهٽاءِ.“

منگسيءَ ڪلي اچا به ايڪسيليٽر تي زور ڏنو ۽ چيائين، ”هتان جا رستا سلپ پروف آهن، تون گهبراءِ نه.“

۽ پوءِ هڪ دفعي هيٺ لهي مون رستي کي جاچي ڏٺو ته واقعي رستا ايڏا ته کهرا آهن جو ڪار سلپ ٿيڻ جو امڪان ئي ناهي. رستي ۾ لوهه جا ٽڪرا ڏامر سان گڏ پيل هئا.

وات تي ڪلندا، ٽڙندا، ٿهڪ ڏيندا هلياسين. ڪافيءَ جي ضرورت ٿي. گاڏي سروسز (Services) تي روڪي، برساتيون ڪڍي، هيٺ لٿاسين. مينهن بند ته نه ٿيو هو، پر تڏهن به معمولي ڦڙ ڦڙ هئي. اسان برساتيون پائڻ شروع ڪيون ته دوستن وڏي ٽهڪ ڏنا، چيائون مينهن ڪيترو آهي جو برساتيون ٿا پايو. چار قدم ته ڪيفي آهي، ۽ اسان هڪا ٻڪا ٿي وياسين، ۽ برساتيون ٻانهن تي لٽڪائي ڪيفي ۾ داخل ٿياسين.

برطانيه ۾ هر وڏيءَ شاهراهه تي، اٽڪل ٽيهن کان پنجاهه ميلن جي مفاصلي تي سروسز آهن، جتي پيٽرول پمپ، عاليشان ڪيفي ٽيريا، ننڍو شاپنگ سينٽر، صاف سٿرا باٿ روم، پبلڪ ٽيليفون، موٽر پارٽ ۽ گاڏين جي مرمت جا دڪان، مطلب ته شراب کان سواءِ ضرورت جي هر شي موجود، شراب انڪري نه، جو هن ملڪ ۾ ٻن پيگن کان وڌيڪ پي، گاڏي هلائڻ منع نه، پر گناهه عظيم آهي. ان جي سزا ڏاڍي سخت آهي. (ڦٽڪا نه، پر ڊرائيونگ لائسنس ڪئنسل ٿي ويچي). اٿهو معذور ٿيو وڃي ۽ وتي بسون ۽ ريل گاڏيون تاڙيندو.

پوليس ايتري ته خبردار آهي، جو پري کان تاڙي وڃي ته پيتل آهي. يڪدم ڪيس روڪي هڪ ڪيميائي پدارت لڳل ڦوڪڻو ڦوڪائين. جي ساهه ۾ الڪوهل گهربل مقدار کان وڌيڪ هجي، ته ان ڦوڪڻي جو رنگ يڪدم بدلجي وڃي، ۽ همراهه کي سو گهو ڪري ڇڏين.

ڪافي پي، برساتيون پائڻ جي آس دل ۾ کڻي. ڪيفي مان ڏوري ڏوري ڏيهه.....

ٻاهر نڪتاسين، مينهن بلڪل بند ٿي چڪو هو.
ليسٽر وارو رستو، برطانيه جي حسين ترين شاهراهن مان آهي. برج ۽ اوڪ وڻن سان جهنجهيل، حد نظر تائين ساوڪ. جبل، لاهيون. چاڙهيون، ور وڪڙ، سڀ ساوا. هڪ هڪ وڪڙ سهڻو، هڪ هڪ چاڙهي حسين، هڪ هڪ لاهي خوبصورت. چاڙهي چڙهو ته هيٺ سايون ترايون ۽ ميدان. ٻنين ۾ متاريون، سهڻيون ڳاڙهيون ڍڳيون، ڪنڌ هيٺ ڪري، گاهه چري رهيون هيون. ڏٺن جا ڏڻ، انهن ڏٺن کي ڪنڌ هيٺ ڪري چرندو ڏسي مونکي محسوس ٿيو ته وردس ورٿ جي ذهن ۾ اها سٽ ڪيئن سر جي هوندي ته:
There are forty feeding like me .

ليسٽر ۾ يادگار رات

منجهند جو ٻي وڳي ڌاري ليسٽر پهتاسين. ليسٽر جو شهر مغرب ۾ مشرق آهي. هتي هندستاني ۽ پاڪستاني، انگريزن کان گهڻا آهن. شهر ۾ گهمڻ سان ئي اهو احساس ٿو ٿئي، ڄڻ هيءُ يورپ ناهي، پر هند پاڪ ننڍي کنڊ جو ڪو شهر آهي. رستن تي اسڪرٽن کان وڌيڪ ساڙهيون نظر اينديون. بازار ۾ سنبوسن، دهي ٻڙن ۽ سيخ ڪبابن جا دڪان. هندستاني ساڙهين جا ڪئي وڏا وڏا شاپ. سئنيمائن ۽ رستن تي ڀارتي فلمن جا پوسٽر. هتان جي سئنيمائن ۾ گهڻو ڪري ڀارتي فلمون هلن. هتي پان، مٺائي ۽ سيپون به مليو وڃن. هن شهر ۾ قدم رکڻ سان ياد ئي نه رهيو ته ڪو اسان يورپ ۾ آهيون.

نور سومرو، هاءِ وي جي شهر ۾ داخل ٿيڻ واري هنڌ اسان جو منتظر هو. هن جو هانءُ به ٿي ڦاٿو ته منهنجو به ـــ اسان ٻنهي جون اکيون مليون، ۽ پوءِ سينا. ٻانهن هڪ ٻئي کي جڪڙي ڇڏيو.

هن جي ڪار اسان کان اڳيان هلي اسان جي رهنمائي ڪئي. اسان ٿامپسن ڪلوز، رشي ميڊ کان ٿيندا سندس جاءِ تائين پهتاسين.

نور سومري جي گهر وڏو انبوهه هو. اهو Rendez Vou ڏوري ڏوري ڏيهه....

منهنجي حياتيءَ جو بهترين Rendez Vou هو. سالن کان وڇڙيل دوست موجود هئا. منوهر، وڏا وڏا ٺهڪ ڏيڻ وارو منوهر. وڏا وڏا ٻجا ڏيڻ وارو، ۽ وڏا وڏا ٻجا کائڻ وارو منوهر. منوهر ويهن سالن کان پوءِ نظر آيو. سا ڳيو حليو، چنچل بيتڪلف، قربائتو. سندس زال، امڙ (جيڪا ڪياني مينشن حيدرآباد ۾ تقريباً روز اسان کي لنچ کارائيندي هئي) ۽ ڀيڻ نصير جمالي، ۽ سندس ٻه ٻار. آدم ۽ آڏرن مانچسٽر کان آيا هئا. شوڪت به انتظار نه ڪري سگهيو، ڪنگس لين کان آيو. شوڪت. دل وارو شوڪت، دل ڦينڪ، پلي‌بواءِ، دلبر دوست ـ ٻڪين پئجي وياسين. پيئندا، کائيندا، هڪ ٻئي کي وڏا ٻجا ۽ هلڪيون گاريون ڏيندا، مانيءَ جي ٽيبل تي پهتاسين.

رات جو وري محفل ٿي. سو مري ۽ منو هر جون ماڻرون اسان کي ايڏو بيتڪلف ۽ موڊ ۾ ڏسي، عجب ۾ پئجي ويون. نور سومري، منوهر کي اک هڻي. منوهر پنهنجي ڪارجي ڊگيءَ مان ’ٽانڪ‘ ڪڍي آيو. ۽ ٻنهي ڪراڙين کي پياريائين. چيائين اوهان کي طاقت ڏيندو.

اڌ ڪلاڪ کن کان پوءِ نور سومري جي امڙ چيو، ”ابا مون کي الائي ڇا ٿو ٿئي. ڪن گرم ٿيندا ٿا وڃن.“

کلندي کلندي ڪيس سمجهايوسين ”امان، طاقت جي دوا جو آهي. نيٺ ته اثر ڏيکاريندي.“

مون منوهر کان پڇيو، ”تنهنجي ڀيڻ ٻشپا اجڪلهه ڪٿي آهي.“

سومرو پهرين وڏو ٺهڪ ڏنو، پوءِ ٻجو ڏنائين، پوءِ هلڪي گار ڏيئي چيائين، ”سڃاڻين نه ٿو، هيءَ ڪير آهي؟“ هن هڪ سمارٽ ڇوڪريءَ ڏي اشارو ڪيو.
مون ان ڇوڪريءَ ڏي نهاريو، غور ڪرڻ کان پوءِ ان ۾ پشپا جا ڪجهه ڪجهه مهاندا نظر اچڻ لڳا، ۽ يڪدم چيم ”اڙي ـ ها.“
سوچيم، هيءَ پشپا، جيڪا ويهه سال اڳ ايل ـ ايم ـ سي ۾ هڏن جو پڃرو هوندي هئي، اها ڪيڏي نه صحتمند ۽ سمارٽ ٿي پيئي هئي. ويهه سال، وڏو عرصو آهي.
اسانجي ليسٽر پهچڻ کان وٺي، ليسٽر ڇڏڻ تائين، ڀاڀي مسز سومرو خاموش رهندي هئي. سڄو وقت ويئي به گڏ هوندي هئي، خدمت به دل ۽ قرب سان ڪندي هئي. پر ڳالهائي نه جهڙو. ائين پئي محسوس ٿيو ته هوءَ ڳالهائڻ گهٽو ٿي چاهي پر ڳالهائي نه ٿي.
ڪنهن ڳالهه تي مون شوڪت کي چيو، ”تون ته ڪا وڏي چپ آن.“ ڀاڀيءَ موڏي ۽ شوڪت ڏي گهوري ڏنو، ڏاڍي عجب مان، پر وري به چپ هئي.
ويهن سالن جي وڇڙيل يارن رات جو ٽين وڳي تائين هلا گلا ڪيو. عابده پروين، علڻ فقير، ۽ نارو ڀڳت جا ڪئسيٽ وڄائي ڊانس ڪئي. هڪ ٻئي کي ڏک ڏوراپا ڏنا ويا، دلين جا راز سليا ويا، وطن جا حال ڪيا ويا، وطن جي زخمن تي ڳوڙها ڳاڙيا ويا، دل جا دونهان ڪڍيا ويا، ڪجهه ٺهڪ ڪجهه ڳوڙها، اهيئي ته سنگت جو سرمايو آهن. ڏکن سکن ڏوڙي ڏوري ڏيهه....

جي دوستيءَ جي دوستي آهي. کائڻ پيئڻ، گهمڻ ڦرڻ ۾ سنگت ساٿ لاءِ ضروري آهي، پر سنگت جو بنياد آهي گوڙهن ۽ ٿڪن جو ساٿ، ڏک سک ونڊڻ وراهڻ.

برمنگهام يونيورسٽيءَ جي دل جي شعبي جو ماهر، جڳ مشهور ڪارڊيالاجسٽ، ڊاڪٽر سنگهه، منوهر جو گهرو دوست آهي. منوهر ۽ پين سيني دوستن جي صلاح ٻيلي پنهنجي متعلق ان سان ۾ مشورو ڪيان. پروگرام اهو ٻيٺو ته ٻئي ڏينهن، اسان شوڪت سان ڪنگس لين (Kings Lynn) ويندا سين، ۽ منوهر ڊاڪٽر سنگهه کان اپائنٽمينٽ وٺي اسان کي اتي فون ڪندو.

ٻئي ڏينهن ننڍ مان اٿيس ته، نور سومرو سو يل ٿي ڊيوٽيءَ تي وارو ڪ لاءِ نڪري ويو هيو. شوڪت اچا نه جاڳيو هيو، پاپيءَ مسز سومرو ماني ٻئي تيار ڪئي، امان ۽ قمر سان ڳالهيون ويٺي ڪيون.

رات جو اسان ڳالهين ڳالهين ۾ ذڪر ڪيو هيو ته هن ملڪ ۾ پاڪستاني سڏائڻ وڏي مشڪل کي منهن ڏيڻ آهي، ڇو ته انگريز خاص ڪري پاڪستانين کان متعصب آهن. ڪجهه پنهنجي تعصب سبب، ڪجهه اسان جي ملڪين جي افعالن ڪري. امان کي ان ڳالهه جو ڏاڍو فڪر هيو. ويٺي ويٺي قمر کي چيائين، ”امان، پوءِ ان جو نالو ڇو نه ٿا مٽائن؟“

قمر پڇيو، ”ڪنهنجو نالو امان؟“

چيائين، ” انهيءَ پاڪستان جو پيو وري ڪنهنجو. جي

انگريز ان ڪان نفرت تا ڪن ته پوءِ نالو مٽائي ڪري سنڌ رکن. اسان پاڪستاني ٿي نه سڏائيندا آهيون ته هي مٿا انگريز نفرت ڪيئن ڪندا؟"

هائي امان کي ان مسئلي جي اهميت ڪيئن سمجهايون ته ٿالي مٽائڻ سان ملڪ نه مٽبا آهن.

نور تي ڏاڍي ڪاوڙ هيس. پر ان ڪان وڌيڪ منوهر تي. چيائين، "ابا، ان منور (منوهر) جو منهن ڪارو ٿئي. منهنجو ته منهن ڪارو ڪيو ٿي اٿس پر منهنجي پٽ (نور) جو به هٿي منهن ڪارو ڪري ڇڏيو اٿائين."

قمر پڇيس، "امان اهو ڪيئن؟"

چيائين، "امان، مونکي دلبو ڏئي هتي وٺي آيو ته توکي حج ڪرائيندس. ۽ هتي مونکي رلا ٿي ڇڏيائين."

امان خبرون ڪندي رهي، پر پاپي بدستور خاموش رهي. بهرحال، منجهند جي ماني کائي، شوڪت جي مرسيڊيز ۾ ڪنگس لين روانا ٿياسين.

ڪنگس لين واري شاهراهه، وڏڪار واري شاهه راهه آهي. ڊگها ڊگها، ڇهڇ ساوا وڻ، ڇهڇ ساوا پٽ. ايڪڙن ۾ گلابن جا کيت. حد نظر تائين سرخ گلاب. جن 'آتش گل' واري تشبيهه اتي سمجهه ۾ آئي. سج لهڻ وقت، هڪ ننڍي ڳوٺ جي پب (Pub) ۾ ترسي ڪجهه سنئڪ ورتاسين ۽ ۽ جوا جي مشين تي قسمت آزمائي ڪئي سين. ڳوٺن جون پب انگلنڊ ۾ شهرن جي پب کان وڌيڪ سينگاريل، سهڻيون ۽ سانتيڪيون هونديون آهن.

سون شوڪت کي چيو، "هتي ته نور سومري لاءِ مزو آهي. جوا جي مشين هر هنڌ موجود. ڪيفي هجي يا پب، بيچ (Beach) هجي يا ڪلب، اسٽيشن هجي يا سئينما، هر هنڌ جوا جي مشين موجود، پئسا وجهو، تصويرون ڦرن، ڪانٽو هڪ تصوير تي بيهي. جي لڳايل پئسا ان تصوير تي آهن ته ڪڙ ڪڙ ڪري مشين مان ڪتيل پئسا نڪرندا، نه ته اوهانجا مشين ۾ وڌل پئسا به گم.

جوارين تي سنڌيءَ جو هڪ محاورو نهڪي ٿو اچي. اهو آهي 'پڃيءَ ڪي قبر تائين آسرو' هر جواري مرڻ گهڙيءَ تائين داءُ لڳائيندو آهي. ان آسري ۾ ته متان هن داءُ ۾ هو لڪاپتي بڻجي وڃي. سونکي پئسن جي داءَ کان دل جو داءُ پسند آهي.

دل جي بازيءَ تان اگر دل به کٽي ويندا سين
ويندي ويندي به ڪوئي داءُ هٽي ويندا سين

ڪنگس لين

رات جو نوين وڳي ڌاري، ڪنگس لين ۾ لياقت جي گهر پهتاسين. رات جو ڊرائيونگ ۾ ذرو به تڪليف نه ٿي، رستي جي هر ٽريڪ (Track) کي ڪئٽس آءِ (Cats Eye) (چمڪندڙ ٽڪن) جي ذريعي روشن ڪيو ويو هيو. جي انجڻ جو جهاڪو هجي ته به ميلن کان اڳ ڏهه ’خبردار‘ جا چمڪندڙ بورڊ هجن. بورڊ پڙهي ائين لڳي چڻ اڳيان ڪا وڏي ڪاهي آهي، پر جڏهن جهاڪي تي پهچجي ته انگريزن جي فضول خرچيءَ تي ڪِل اچي. معمولي جهاڪي لاءِ ايڏا ۽ ايترا بورڊ ٿا هڻن. شوڪت ٻڌايو ته ان معمولي جهاڪي جي ڪري جي ڪو حادثو يا نقصان ٿئي، ته انگريز دعوي ڪري، سرڪار کان لکين پائونڊ پرايو وٺن.

لياقت جو ڪنگس لين وارو نئون گهر ڪشادو ۽ سهڻو آهي، سندس دل وانگر. اتي ڀاڀي ناهيد (مسز شوڪت) ڀاڀي نجمه (۱) (مسز لياقت) شهزاد، سنڌو، ۽ سورٺ (شوڪت جا ٻار) موجود هئا. ائين لڳو چڻ پنهنجي ئي گهر ۾ آيا آهيون. ڪلاڪ به حال احوال ڏنوسين، ۽ پوءِ سمهي پياسين.

صبح ٿيو ته قمر پنهنجي مرغوب مشغلي شاپنگ لاءِ تيار. ڀاڀي ناهيد کان وڌيڪ ’شاپنگ گائيڊ‘ انگلنڊ ۾ نه ملندي.

---

(۱) عرف جمنا خاله (شوڪت جا ٻار ائين چوندا اٿس)

لنڊن جي مقابلي ۾ ڪنگس لين جو شهر تمام ننڍو آهي، پر خوبصورت. ان جي بزار به ننڍي ۽ سهڻي آهي. قمر ۽ ناهيد شاپنگ جو شوق پورو ڪنديون رهيون، ۽ مان ۽ شوڪت آهستي آهستي، پنهنجان پنهنجان Window Shopping ڪندا رهيا سين. ڪجهه ٿڪ ٿيو ته ريسٽوران ۾ ڪافي پيتي سين. وري هنن جي شاپنگ شروع.
شام جو رور ويو (River View) ريسٽوران تي آياسين، جيڪو نديءَ جي ڪناري تي آهي. هيءَ ريسٽوران جهڪين روشنين وارو، قدري اونداهو، ۽ قدامت جو نمونو آهي. انگريز قدامت پسند ته، پر ذري گهٽ قدامت پرست آهن. هو قديم نوادر (Antiques) پنهنجان چتا آهن. هن ريسٽوران ۾ ۾ به در، دريون، فرنيچر، هر شي قديم، گلدستا به قديم. سواءِ گراهڪن، بار ٽينڊرن، ۽ ڪافي پيتي جي، هر شيءِ قديم پئي لڳي.
اسان دريءَ جي ڀرسان جاءِ ورتي، ۽ ٻاهر جو نظارو ڪرڻ لڳاسين. درياءَ ـ ان ۾ ترندڙ ٻيڙيون ۽ لانچون. انهن تي جهر مر ڪندڙ بتيون، ۽ پاڻيءَ جي لهرن تي انهن جا نچندڙ عڪس. ڀڄندڙ عڪس ۽ ٽهندڙ عڪس. ذري تجريدي مصوريءَ وانگر ڏنگا ڦڏا ـ ته ذري حقيقت پسند (Realist) مصوريءَ وانگر سڌا سنوا. ڌيمي ڌيمي موسيقي، ڌيمي ڌيمي روشني، هلڪا آواز، ٽيبلن جي چوڌاري ويٺل خوشپوش ۽ خوبصورت، هلڪي آواز ۾ ڳالهائيندڙ عورتون ۽ مرد. هلڪا هلڪا ٽهڪڙا. اهڙو نرم ملائم هلڪو،

وڻندڙ ماحول، جنهن منهن روح ڪڪرن تي ويهي، هلڪو ڏي، آهستي آهستي مٿي چڙهندو وڃي. مون وري دريءَ مان ٻاهر درياهه ڏي نظر ڪئي. مون کي شاهه لطيف جو بيت ياد آيو:

لهرن لک لباس، پاڻيءَ پسڻ هيڪڙو.

وري مونکي خيرپور ياد آئي، مير واهه ياد آيو. سکر ياد آيو. سنڌو ياد آئي، ۽ ان مان نڪرندڙ ست واهه ياد آيا. ”برابر پاڻيءَ پسڻ هيڪڙو آهي.“ مون شوڪت ۽ قمر کي چيو. ”پر اڻ پاڻيءَ جي پر ۾ رهندڙن جي ذوق تي به منحصر آهي. لهرين جا لک لباس. ماڻهن جي مختلف قسمن جي ذوق سان آهن. اسان وٽ به واهه آهن، درياهه آهن، پر هنن ماڻهن کي ڪيڏو نه ذوق آهي، جو درياهه جي ڪناري تي هڪ خوبصورت رسيتوران اڏي اٿائون، جتي روز شام جو سينگار جي سنوارجي، سوين مرد ۽ عورتون ان درياهه جو نظارو ڪرڻ اچن ٿا. هنن جي هٿن، فطرت جي حسن لاءِ زيور گهڙيا آهن، هنن پنهنجي ڌرتيءَ جي انچ انچ کي ڪيڏو نه حسين، پر سڪون ۽ آرام ده، بڻايو آهي. سکر يا خيرپور ۾ ڪارو َر ويو آهي، جتي ويهي اسان چار گهڙيون گڏ گهاريون. هلڪا هلڪا جلترنگ جهڙا ٽهڪ ٻڌون، دک درد وساريون، ۽ سڄي ڏينهن جي ٿڪ جي دز ذهن تان ڌوئي ڇڏيون؟

پرسان ٽيبل تي هڪ چانڊوڪيءَ جي رنگ جهڙي انگريز حسينه اڪيلي ويٺي هئي. مون ان سان ”هلو (Hello) ڪئي،

ڏوري ڏوري ڏيهه....

هن مرڪي جواب ڏنو. مان گهڙي ڪن لاءِ سندس ٽيبل تي وڃبي ويٺس ڳالهيون هلنديون هلنديون چرچن ۽ ٽهڪن تائين پهتيون. قمر ڏي ڏنم، هوءَ پنهنجي ٽيبل تي گهبرايل پئي لڳي. پر پوءِ سمجهي ويئي، ته هن ملڪ ۾ فري (Free) ته هر عورت هوندي آهي. پر هنن جي اها آزادي اخلاقي پستي نا هي. ڳالهائڻ ٻولهائڻ، کلڻ ملڻ ۾ حجاب نه ڪنديون، پر مجال آهي جو ان کان اڳتي وڌن. يورپ جي عورت جي آزاديءَ کي ڪردار جي ڪمزوري سمجهيو ويو آهي، ۽ ان جي خلاف ڏاڍي پروپئگنڊا ڪئي ويئي آهي. چڱا برا هر هنڌ آهن. هتي يورپ ۾ به آهن ته اسان وٽ به، اهي حويليون جن تان نر پکي به هڪلجن ٿا، انهن جا راز به اڻکليا ڳجها ڪونهن. ڪردار جي ڪمزوري اتي به آهي (ان جا نفسياتي ۽ سماجي سبب آهن.) يورپ ۾ هر شيءِ پڌر تي آهي، چڱائيءَ يا برائيءَ ۾ منافقي شامل نه آهي. ائين نه آهي جو منهن ۾ ملان ۽ اندر ۾ ابليس، برو ظاهر ظهور برو آهي. برائي چڱائيءَ جا ويس وڳا نه ٿي ڍڪي.

ڪجهه سال اڳ خيرپور ۾، پروفيسر جون (Joan) مونوٽ آيو. هو آمريڪي يونيورسٽيءَ ۾ پروفيسر آهي، ۽ سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ سماجيات تي ليڪچر ڏيڻ آيو هيو. سندس زال به ساڻس گڏ هئي. مون کيس چيو ته، ”هڪ جملي ۾ ٻڌاءِ، ته اسانجي پوئتي رهڻ جو سبب ڇا هي.“

هن بنا سوچڻ جي ٺهه ٺڪاءُ جواب ڏنو ته ”ان جو هڪ ئي سبب آهي اوهان. Secular Ethics ۾ اعتبار نه ٿا ڪريو، رڳو

مذهبي اخلاقيات (Religeus ethics) ۾ اعبتار رکو ٿا."
منهنجي وڏيڪ پڇڻ تي سمجهايائين ته، "توهان وٽ چڱائيءَ جو معيار اهو آهي، ته ظاهري طرح هيءُ ماڻهو ڪيترو مذهبي آهي. ڏاڙهي رکي ٿو، نماز پڙهي ٿو، روزا رکي ٿو، ته اهو ماڻهو اوهان لاءِ بهترين آهي. پوءِ ڪٿي اهو ماڻهو قوم ۽ ملڪ يا سماج لاءِ بيڪار يا نڪمو هجي، يا خطرناڪ پڻ، پلي ملاوٽ ڪندو هجي، بليڪ ڪندو هجي، پر عام ماڻهو ان کي چڱو چوندا. اسان وٽ چڱائيءَ جو معيار ۽ قدر ان جي بلڪل ابتڙ آهن. پلي ڪو ماڻهو گرجا ۾ نه وڃي، پلي ڪهڙو به مذهب هجيس، يا ماڳهين لا مذهب هجي. پر جي هو قوم لاءِ ڪار آمد آهي، سماج لاءِ چڱو آهي ته، اسان کي وڻندو، پر جي هو قوم ۽ سماج لاءِ نڪمو آهي، پوءِ پلي ڪيڏو به مذهبي هجي، اسان جي لاءِ چڱو نه آهي، ڇو ته سندس چڱائي رڳو سندس ذات تائين محدود آهي."
زور ويو مان رات جو دير سان، وڻندڙ يادگيرين جو خزانو کڻي، گهر موٽياسين ۽ ماني کائي، سمهي پياسين.
ڪنگسن لين ۾ پيو ڏينهن به قمر جي شاپنگ جي پلي ٿيو. بزار جا چڪر، اطالوين جي لذيذ آئسڪريم کائڻ، ريستوران تي سنئڪ کائي، وري شاپنگ ڪرڻ. چاءِ پيئڻ، شوڪت ۽ ناهيد سان گشا پتا هڻڻ. ڏينهن ائين ئي گذري ويو.
شام ٿي ته گهر پهتاسين. لياقت ۽ پاپي نجمه ڊيوٽيءَ تان موٽي آيا هئا. پروگرام رٿيو ويو ته پرسان سمنڊ جي ڪناري

هستئنان ٻيهچ تي هلجي.
انگريزن لاءِ درياهہ، ڍنڍ، ۽ سمنڊ جو ڪنارو وڏي نعمت آهي. جتي پاڻي هوندو، اتي هزارن جي تعداد ۾ انگريز موڪلون ملهائڻ ايندا. انهن ڪنارن کي هو اهڙو ته سهڻو بنائيندا جو فطرت به شرمندي ٿئي. هن سامونڊي ڪناري کي به ائين سجايو اٿانون. اکين کي ٺاريندڙ روشنيون. سهڻيون سينگاريل پبس (Pubs). انهن ۾ خوبصورت، با مروت ۽ مرڪندڙ بارٽينڊر. اتي پهچي، جنت ۾ وڃڻ جي تمنا ڪهڙو ڪافر ڪندو.
ٻارن لاءِ وندر جو خاص انتظام. رانديون، ننڍڙيون ريلون، وڏن لاءِ جوا جون مشينون.
اهڙيءَ ئي هڪڙيءَ پب جي اڱڻ ۾ پيل ڪرسين تي، سمنڊ ڏي منهن ڪري ويٺاسين.
مون لياقت کان پڇيو، ”هي انگريز ايڏو پئسو ٿا وڃائن. ڇنڇر جي شام جو پبس، پڪنڪ اسپاٽ ڪچا ڪڇا ڀريل هوندا آهن.“
هن مرڪي چيو، ”هنن کي ڪهڙي پرواهہ آهي. هنن جي هر گهٽتي حڪومت جي گهٽتي آهي. هنن جي علاج لاءِ حڪومت جوابدار. پوڙها ٿين ته، پينشن ملين، ٻارن جي تعليم ۽ روزگار لاءِ به حڪومت ذميوار. جي معذور يا بيڪار ٿين ته به الائونس ملين. باقي بچائن ڇا جي لاءِ. بيروزگار ٿين ته به حڪومت بي روزگاري الائونس ڏئين، ۽ جي پئسا بچائين ته ان تي ٽئڪس ڀرڻي پوين، انڪري

هر انگريز ، هفتي جي پڇاڙيءَ (Week end) تي پگهار وٺي، ڪپائي ڇڏي."

سون سوچيو - اهڙي ملڪ ، ۽ اهڙيءَ سرڪار لاءِ ڇونه سر ڏجي ، جيڪا پنهنجي ماڻهن جي ايڏي سنڀال ٿي ڪري ۔ اسانوٽ نه جان، عزت ۽ ملڪيت به سلامت ناهي ۔ پوءِ به ڏسڪسون پري پري حالت خراب ٿي ويئي آهي ۔

سامهون سمنڊ هو ۔ اٿاهه سمنڊ، لهرون هڻندڙ سمنڊ، گجگوڙ ڪندڙ سمنڊ ۔

گهر موٽياسين ته ٽي وي تي پروگرام پئي هليو ۔ حزبِ اختلاف جي ڪاميٽنگ هئي ۔ (اسان وٽ ته حزبِ اختلاف ملڪ دشمن هوندي آهي ، انڪري ٽي وي ۽ ريڊيو ته پري رهيو ، اخبارن مان به ان ڪي ڪاٿا ڪيو ويندو آهي.) حزب اختلاف جي ڊپٽي ليڊر پئي ڳالهايو ۔ هو ٻاڏو هو ۔ ٻه ٻه ڪم ڪم پئي ڪيائين ، پر سڀني هن کي صبر ، ۽ سنجيدگيءَ سان پئي ٻڌو ۔ مون جڏهن ٿوري دير صبر سان سندس تقرير ٻڌي ته لڳم ته هيءَ شخص واقعي وڏو ڏاهو هو ۔ رڳو زبان جي اٽڪ هئس ، انگريزن ان اٽڪ هوندي به کيس ان عهدي تي رسايو هو ۔ هو حقيقت پسند آهن ۔ هنن لاءِ زبان جي اٽڪ عيب ناهي ، جي دماغ سالم آهي ، ۽ قوم لاءِ ڪار آمد آهي ته قبول آهي ۔ اسان وٽ جي ڪو اهڙو ماڻهو اسٽيج تي اچي، ته ٻهرين ته هوٽ (Hoot) ڪري ويهاري ڇڏين، جي اچا به نه وهي ته ٽماٽا ۽ ڪنا آنا هڻي اسٽيج تان ڀڄائي ڪڍنس ۔

صبوح جو منوهر جي ڦون آئي ته هن ڊاڪٽر سنگهه کان اپائنٽمينٽ ورتي آهي، ۽ اسان يڪدم ٻر منگهام پهچي ويچون.

ٽڪڙا ٽڪڙا تيار ٿياسين، شوڪت ۽ ناهيد، ڏيهه چاليهه ميل پري، پيٽربرو اسٽيشن تي ڇڏڻ آيا، جتان سڌي گاڏي ليسٽر ويندي آهي. اسان تيز رفتار ترين ڀڪڙي، منجهند ڌاري ليسٽر پهتاسين. ليسٽر اسٽيشن تي، نور سومرو پاڻهون کولي، اسانجي استقبال لاءِ بيٺو هو.

سومري سان اسٽيشن کان ٻاهر نڪتاسين ته سامهون ڪجهه بزار جهڙو نظارو هو. قمر جي شاپنگ جي رڳ ڦڙڪي پئي. نور سومري کي چيائين، ”ادا – گهر هلڻ کان اڳ ٿوري شاپنگ ڪريون.“ ۽ شرما شرميءَ ۾ سومري ”ها“ ڪئي. پوءِ ته لاهه نڪري ويا، اچي ٿپهري تي. بڪ کان منهنجو حال خراب ٿي ويو. شاپنگ. اها به بڪ تي.

پر قمر جي فن جو به ڪمال هو، ڪٽنب جي هڪ هڪ ڀاتيءَ لاءِ شيءِ ورتائين. اها به سندس ذوق ۽ پسند جي آهر. ڪيس خبر هئي ته فلاڻي کي ڪهڙي شي وڻندي. پنهنجي، اعجاز جي، اعجاز جي ٻارن، ڀيڻ - ڀڻائيءَ، غزاله ۽ سائره جي، نورجهان ۽ سندس ٻارن ظهور، زاهد، گڏيءَ ۽ شاهد جي، الطاف جي ٻارن سڀيءَ، سرواڻ، بابو عيسيٰ ۽ ڀاڀيءَ زيبا جي، ادا ۽ ڀاڀيءَ تان جو منهنجي دوستن نياز، (هما يونيءَ) ڀڻي (رشيد) ۽ فتاح (ملڪ) کي به نه وساريائين. پنهنجي ڀائرن ۽ ڀيڻن، آپا مهر ۽ قاضي صاحب (قاضي غني) سڀني

کي ياد ڪيائين شمس ۽ بدر جي ٻارن لاءِ ٻه ٽيون ورتائين، ٻي ٻي نسيم ۽ ارشاد مني ڪي ٻه نه وساريائين.

هڪ هڪ ٻار جي ۽ وڏي جي ڪپڙن جي سائيز ياد. سندن پسند ناپسند جو خيال. مون سمجهيو ته شاپنگ ڪي عورتون رڳو هابي (Hobby) ڪري وٺنديون آهن. پر ليسٽر ۾ قمر جي شاپنگ ڏسي خبر پئي ته واقعي هيءَ هابي ناهي، پر هڪ باقدي فن آهن.

ڪه عشق آسان نمود اول ولي افتاد مشڪلها

شاپنگ متعلق هڪ ٻيو مزيدار واقعو ياد آيو، اسانجي گهوٽ سوٽي ديري ۾ لطيف جو ڏينهن هو. مشهور فنڪاره عابده پروين اتي آئي. گرم ڪپڙا ساڻ نه آندا هئائين. اوچتو سيءُ پئجي ويو. مون اتي ڪيس چيو ته لنڊن وڃون پيا. اتان تنهنجي لاءِ ڪوٽ وٺي ايندس.

عابده ڪي اهو چئي ته وينس، پر اهو معلوم نه هو ته لنڊن ۾ اها ڳالهه 'ولي افتاد مشڪلها' وڃي ٿيندي. ڪنگسلين، لنڊن، ليسٽر، مطلب ته جن ٻه شهرن جي شاپنگ سينٽرس ۾ وياسين، اتي عابده پروين جي سائيز جو ڪوٽ نه مليو. آخري ڏينهن ۾، لنڊن ۾ منگسيءَ سان اهو احوال ڪيوسين. هن ٻڌايو ته هتي هڪ خاص دڪان آهي. جتي عام سائيزن کان وڌ يا گهٽ ڪپڙا موجود هوندا آهن، يا آرڊر تي ٺاهي ڏيندا آهن. ان ۾ تمام ڊگها، تمام ٻندرا ۽ تمام ڳورا اچي وڃن ٿا. پر ممڪن آهي ته اتي ٻه اهو ڪوٽ موجود نه هجي، ۽ مهيني کن بعد آرڊر تي ٺاهي ڏين. اسان کي

مهينو کن رهئو ڪونہ هو، ۽ ڪوٽ ملڻ جي پڪ ڪونہ
هئي، انڪري وڏي ۾ وڏيءَ سائيز واري سويٽر تي اکتفا
ڪئي سين، جيڪو چڪي ٿائي، پورو اچي سگهيو ٿي.
حيدرآباد موٽي، جڏهن عابده پروين کي اهو سويٽر ڏنم، ۽
ڊچندي ڊچندي ان ’وليے افتاد مشکلها‘ جو احوال ڪيم،
تہ ڪجهہ شرمائجي ڪجهہ مرڪي ۽ اها معيار نہ ڏنائين
تہ اوهان پنهنجو وعدو پورو نہ ڪيو. مون ان ۾ ئي خيريت
سمجهي تہ معاملو خوش اسلوبيءَ سان حل ٿي ويو.
شاپنگ کان واندا ٿي آياسين ٿور سرمري جي گهر. ٿامپسن
ڪلوز، رشي سيڊ ۾. پاپي ۽ امان انتظار ۾ ويٺيون هيون
الائي ڪيترا قسم کاڌي جا تيار هئا. سومرو دلبر دوست
آهي، دوستن لاءِ هر شيءِ قربان ڪري ڇڏيندو، انڪريئي
پنهنجي لاءِ پيار کان سواءِ ٻي ڪابہ ملڪيت ٺاهي نہ سگهيو
آهي. ڀلا ان کان سواءِ پيو ڪيس بہ ڇا؟ اسانکي گاريون
ڏيندو، وڙهندو، پوءِ بہ هن کان سواءِ رهي نہ سگهنداسين
نيٺ وڃي ڪيس ايلاز منٿون ڪري پر ڇائينداسين، الائي
ڇا هي هن شخص ۾، چقمق آهي چقمق. ڪارو ڪرنٽو،
بدافعالو، آواز ڇڻ ڦاٽل دهل، ڪلهڻ ڇڻ دٻي ۾ نڪريون
تڏهن بہ سندس هر ادا وڻي، ڇڻ ڪو معشوق هجي.
سندس گهر ۾، ان رات رڳو موسيقي ٻڌيسين. اها بہ سنڌي
موسيقي. مون پاڻ سان آندل عابده پروين ۽ علڻ فقير جا
ڪئسيٽ ٻڌايس تہ پاڻ نارو ٻگهت جو ڪئسيٽ لڳاياڻين.
نارو ٻگهت، جنهنجو ڪئسيٽ نہ ئي ريڊيو وارن وٽ آهي،

ڏوري ڏوري ڏيهہ....

۽ نہ سنڌ الاجيءَ وٽ. ڇو تہ هو واٺيو هو.
نارو ڀڳت جو لافاني آواز گونجيو:
ڪاٽو ڦريمن اڳيان
ڪتيم ڪينڪي ڇا ٻڌايان.
اڪين آڏو اهو زمانو ڦري ويو، جو سن ٥٦-١٩٥٧ع ۾
نور سومرو لياقت ميڊيڪل ڪاليج جو جنرل سيڪريٽري
هو، ۽ اسان ڪاليج ۾ پهريون دفعو لطيف ڏينهن ملهايو
هو، ۽ نارو ڀڳت کي ڇام شوري وٺي آيا هئاسين. هن
لطيف جي راڳ ۾، سپردگيءَ جي انداز ۾ پنهنجو پاڻ
وڃائي ڇڏيو هو. سندس انگ انگ، سندس هڪ هڪ وار
ان ڪلام ۾ گم هو. هو نہ فقط ڳائيندو هو، پر سندس جسم
جو هر عضوو تحرڪ ۾ اچي، ان ڪلام جي عملي تصوير
پيش ڪندو هو.
مان ۽ نور سومرو اٺي نچڻ لڳا سين. اسان جو من، نارو
ڀڳت جي تال سان تال ملائڻ جي وجد ۾ اچي ويو. اسان جا
جسم راڳ جي لهرن ۾ لڙهندا ويا ۽ اسان نارو ڀڳت جي
راڳ سان رلمل ٿي وياسين.
عابده پروين جي ٽيپ لڳي:
موٽ وسندڙي مينهن الا
لالڻ! لاءِ نہ ڏينهڙا
منهنجي اکين آڏو الطاف اچي ويو. منهنجو دوست الطاف،
منهنجو ڀاءُ الطاف، منهنجو معشوق الطاف. نيٺ مان ٽمرٽمر
مينهن وسڻ لڳو. مينهن وسيو پر الطاف نہ موٽيو. لالڻ ڏاڍا
ڏوري ڏوري ڏيهہ....

ڏينهن لڳايا آهن. قمر جو ن ا ڪيو ن پڻ ر م جهم هيو ن.
نور سومري پڇيو، ”هيءُ ڇا آهي.“ قمر سڏڪندي سڄي ڳالهه ٻڌايس.

اها رات، رڙندي ڪلڪندي، نچندي ٽپندي گذري ويئي. ٻئي ڏينهن اسان ريل گاڏيءَ ۾ برمنگهام روانا ٿياسين.

برمنگهام انٽرنئشنل اسٽيشن تي پهچي، منوهر کي فون ڪئي سين. منوهر ڪار کڻي اسانکي وٺڻ آيو. ڪولس هل (Coles Hill) ۾ پنهنجي گهر وٺي ويو. ڪولس هل، برمنگهام کان ڏهه ميل کن ٻاهر هڪ صاف سٿرو ۽ سهڻو ڳوٺڙو آهي، جتي منوهر جو گهر آهي. منوهر جو گهر وڏو (انگلنڊ ۾ عام طرح ننڍا، پر سهڻا صاف ۽ هر سهوليت وارا گهر آهن.) سينگاريل ۽ آرام ده هو. پر سڀ کان وڏي خوبي منوهر جي گهر جي هئي Warmth. انگريزيءَ ۾ ان لفظ جي معنيٰ گرمي آهي، پر اهو لفظ استعمال ٿيندو آهي آدرڀاءُ جي گرمجوشيءَ سان. منوهر ٻڌايو ته ڊاڪٽر سنگهه ٽيڪنيشن کي سڏائي نه سگهيو (ان ڏينهن سنگهه جو اسپتال ۾ وهڻ جو ڏينهن نه هو، منوهر جي دوستيءَ سبب، خاص منهنجي ڪري اسپتال ۾ آيو هو، ۽ ٽيڪنيشن کي به خاص منهنجي ڪري سڏائڻو پيس.) ٽيڪنيشن نه هئڻ جي ڪري رات گذارڻ جو مسئلو هو. مون انجو ذڪر ڪيو ته منوهر شرارت سان مرڪي، پنهنجو دستوري ٻجو ۽ هلڪي گار استعمال ڪري چيو، ”— ! هيءُ گهر وري ڪنهنجو آهي.“
۽ شام جو مان ۽ منوهر، ماضيءَ جي اونهاين ۾ گم ٿي

ويا سين. مسز منوهر ۽ قمر حيرانيءَ سان ٻڌنديون رهيون، هڪ هڪ دوست کي ياد ڪيوسين. ان جا مسئلا، رومان، ڪاليج ۾ ڪيل شرارتون. استاد، انهن جا لطيفا. سڀ ور ور ڪري ياد ڪياسين. ”فلاڻو شادي نٿو ڪري؟“ ان تي وڏو بحث ٿيو. ڪنهن دوست جي ٽڪڻ بحث هيٺ آئي، ۽ شاديءَ نه ٿي سگهڻ جو سبب قرار ڏني وئي، ته ڪنهن تازو ٻيهر سان شادي ڪيل دوست کي ڏاج ۾ پين شين سان گڏ ملڻ تي چار ريڊي ميڊ ٻار به موضوع بڻيا. منوهر چيو، ”اسان شادي ڪيون، ٻار ڄڻيون، محنت ڪري پالي نپائي وڏا ڪيون. هن حراميءَ کي ته ريڊي ميڊ ٻار ملي ويا، ڪيڏي نه محنت کان بچي پيو.“

اها رات ڏما چوڪڙيءَ جي رات هئي. ٽلندڙ ٽهڪن ۽ مهڪندڙ مرڪن جي رات هئي. بيخوديءَ ۾ هشياريءَ واري رات هئي.

صبوح جو منوهر پنهنجي ڪلينڪ ڏي برمنگهام ويندي، اسان کي ڊاڪٽر سنگهه وٽ لاهيندو ويو.

برمنگهام يونيورسٽيءَ جي اسپتال ۾ گهڙيا سين. دل جي شعبي (Cardiology) ۾ پهتاسين. ان تي پٽر لڳل هو، جنهن تي لکيل هو، ’هن شعبي جو افتتاح سرجن ڪُوليءَ (Cooley) ڪيو.‘ سرجن ڪُولي، ڪورونري باءِ پاس (Coronory by bass) جو موجد، لکين مريضن جي زندگيءَ مان سور کي ڪوري ڪڍڻ وارو جراح. منهنجو ڪنڌ عقيدت کان جهڪي ويو.

ڊپارٽمينٽ ۾ اندر ڊاڪٽر سنگهه منهنجي لاءِ منتظر هو جيڪو مشهور ماهر هو. هو دوستاڻي تپاڪ ۽ بي تڪلفيءَ سان مليو. پوءِ منهنجي هسٽري وٺڻ شروع ڪيائين. ڪلاڪ کن هن سوال پڇيا. مونکي هر سوال تي عجب پئي لڳو، ته اهو سوال واقعي Relevant آهي، پوءِ منهنجي ملڪ جي ماهرن مون کان ڇو نه پڇيو، ۽ مان پنهنجي مريضن کان ڇو نه پڇندو آهيان. ان کان پوءِ هن مونکي تمام وڏيءَ تفصيل سان تپاسيو. تپاس کان پوءِ مونکي ٻئي ڪمري ۾ موڪليو ويو، جتي سخت ورزش جي دوران منهنجو .E. C. C ڪيو ويو. آخر مونکي ڊاڪٽر سنگهه چيو ته هو پنهنجي رپورٽ هڪ ٻن ڏينهن ۾ ڏيندو. ۽ مون کان فون نمبر گهريائين، جنهن تي هو پنهنجي راءِ ڏيئي سگهي.

مونکي ياد آيو ته نور سومري چيو هيو ته جي هڪ ٻه ڏينهن بچي پون ته، مونوٽ وار وڪ (Warwick) اچجو، جتان شيڪسپيئر جو شهر Stratsford upon Avon (اسٽرٽفورڊ اپان ائون) ويجهو آهي. مون نور سومري جو نمبر ڊاڪٽر سنگهه کي ڏنو، ۽ اٿڻ لڳس.

اٿڻ وقت ڊاڪٽر سنگهه دوستاڻي طريقي سان پڇيو ته ڪيڏانهن ويندين. مون ٻڌايو مانس ته نيو اسٽريٽ اسٽيشن. هن تفصيل سان سمجهايو ته هتان ڪبي پوءِ سڄي پوءِ سڌو وڃجان. فلاڻي اسٽاپ تي لهجانءِ ته اسٽيشن پهچي ويندين.

شيڪسپئر ۽ نور سومري، ٻنهي جي چڪ ڪٽي بيٺي هئي. اسپتال مان ڊاڪٽر سنگهه جي ڏس تي پهتاسين. ٻڌايل نمبر

ٻاريءَ بس ۾ چڙهندي ڊرائيور کي چيوسين، ”اسان ٻهراڙيءَ جا پرديسي آهيون. اسانکي نيو اسٽريٽ واريءَ اسٽاپ تي لاهجانءِ. ڪنڊيڪٽر ته هيو ئي ڪونه، اسان پين وانگر پئسا پيتيءَ ۾ وڌا، ۽ بس هلي.

مون قمر کي چيو، ”بس اسٽاپ تي بورڊ لڳل هو، فلاڻي نمبر واري بس جا وقت فلاڻا فلاڻا آهن. ۽ اسانجي نمبر واري بس ٺيڪ ٽائيم تي آئي.“

بس، اسٽاپ تي بيٺي، اسان لهڻ لڳاسين، ته ڊرائيور مونکي سڏڪيو، ۽ رستو سمجهايائين، ته بس اسٽاپ کان اسٽيشن تائين کهڙيءَ ريت پهچجي. هن انگريزي ايڏي ته تکڙي ٿي ڳالهائي جو مونکي سمجهه ۾ ئي نه پئي آئي. ٻه ٽي دفعا مون ورجائي هن کان پڇيو. آخر ۾ ڊرائيور مون کان پڇيو ته، پڌاءِ ته، اسٽيشن ڪيئن پهچندين، ”مون صحيح ٻڌايس تڏهن وڃي مطمئن ٿيو. مان بس مان هيٺ لهڻ لڳس ته عجيب منظر ڏٺم. بس ۾ چڙهڻ وارا انگريز، اٽينشن ڪيو، صبر سان قطار ۾ بيٺا هئا. ڪنهن به قسم جي ناراضگيءَ يا تڪڙ جو اظهار سندن چهري تي نه هو. هتي قائدو آهي ته پهريائين لهڻ وارا لهن، پوءِ چڙهڻ وارا چڙهن. جيستائين ريل يا بس مان آخري مسافر نه لهندو، تيستائين سڀ صبر سان قطار ۾ بيٺا هوندا. هونءَ بس هڪ منٽ ليٽ ٿيندي آهي، ته انگريز منهن خراب ڪري واچون ڏسندا آهن، پر اسانجي ڪري بس ٻه ٽي منٽ ليٽ ٿي، پر هڪ ڄڻي به منهن خراب نه ڪيو. چو ته اهو ' پليل کي رستي ٻڌائڻ ' جو معاملو هو.

برمنگرام جي نيو اسٽريٽ اسٽيشن، اسٽيشن ته ناهي- عجب شيءِ آهي. سهڻو، سينگاريل شاپنگ سينٽر، روشنين سان سجايل ڦوهارو. آرام ڏهه ۽ لذيذ کاڌن واريون ريسٽورانٽ. اتي پهچي، قمر جي بڪ، ۽ منهنجي "اچ" ڪر ڪنيو، ۽ ٿوري دير ريسٽورانٽ ۾ گذاريسين.

ٽڪيٽ وٺڻ لاءِ دريءَ تي پهتس ته چيائون، "واروڪ جي گاڏي هتان نه، پر برمنگهام جي هڪ ٻيءَ اسٽيشن 'موچسٽري' تان ويندي. مون دريءَ واري کان وري پڇيو، "ڪٿان؟" هن وات گول ڪري چيو، "مُوچسٽري،"

"هائي الائي اها موچسٽري ڪٿي آهي،" قمر چيو.

مون وچي هڪ پوليس واري جي پر ورتي. انگلنڊ ۾ قاعدو آهي ته پلجي پئو ته پوليس واري جي مدد وٺو. جي هو توهان کي گهر نه پهچائي سگهندو، ته رات ٿاڻي تي رهائي، کارائي، پياري، صبوح جو وارثن تائين پهچائيندو.

مون به وات گول ڪري پوليس واري کان 'مُوچسٽري' جي پڇا ڪئي، هن ڏس ڏنو. اسٽيشن ويجهي ئي هئي، ٿوريءَ دير ۾ پهچي وياسين.

اسٽيشن تي پهچي، بورڊ ڏٺوسين ته ڏاڍي کِل آئي. جنهن اسٽيشن کي اسان مُوچسٽري پئي سمجهيو، اها اصل ۾ مُوئر اسٽريٽ (Moor Street) هئي. انگريزن جي گول مول اچار موجب 'ر' ۽ اسٽريٽ جي 'ا' 'س' کي ملائي ڪجهه 'چ' جهڙو آواز ٿي نڪتو، ۽ اسٽريٽ جي آخري 'ٽ' حذف ٿي ٿي ويئي.

ڙينو ي جي اها لا ئين دادو لائين وانگر هئي • نہ گاڏيءَ ۾ کو ڪاڌي جو ڪمرو، نہ اسٽيشنن تي ڪا رونق يا کاڌي پيتي جي شيءِ • جڳو ٽيو جو برمنگهام مان ڪاٽي پي هليا هئاسين • نور سومرو سنڌ ۾ بہ دادو لا ئين تي، تہ هتي بہ!

ٻاهر نڪري نور سومري کي فون ڪيم ، هو بہ ٻاڙيو وينو هو • چيائين ، "اچهو آيس•"

پندرهن و يهن منٽن ۾ ، هو ڪار سوڌو ٽيلفون بوٿ تي پهچي ويو •

وڏن وڏن وڻن سان ڍڪيل، ۽ ساوڪ سان سينگاريل پٽ لتاڙي ، گهوڙن جي پالنا وارن صاف سٿرن ۽ جديد طنبيلن وٽان لنگهندا ، خوبصورت ، صحتمند، ۽ متناسب جسم وارا گهوڙا ڏسندا، اچي نور سومري جي اسپتال واري رهائش گاهہ تي پهتا سين ، جتي هن هڪ ڪمرو اسان لاءِ رکايو هيو • سامهو ن سندس ڪمر و هو• هيٺ کاڌي جو ڪمرو، ۽ بورچيخانو ، جيڪو ان رهائش گاهہ ۾ رهڻ وارن ڊاڪٽرن جي استعمال ۾ هو •

ٿورو آرام ڪري هيٺ لٿاسين• سومري چيو، "چا کائيندو؟" فرج ۾ سندس کاڌو پيو هيو• مون چيو، "ڏينهن ٽي ويا آهن• دال نہ کاڌي اٿائو ن •" قمر دال رڌي، ۽ چانور چاڙهيا • برطانيہ ۾ دال ۽ چانورن ڏاڍو مزو ڏنو• رڳو انبن جي ڪمي محسوس ٿي • سنڌ ۾ انبن جي موسم هئي، پر اسان ان موسم جو وڏو حصو بنا انبن جي يورپ ۾ گذاريو • موٽي آياسين تہ ادا وڏي انبن جا ٻہ ڪريٽ اسان لاءِ رکائي ڇڏيا هئا •

اڻ خيال کان ته يورپ ۾ انب نه ملندا هوندن. ادا، پيارو ادا، دوست، ڀيءُ ـ ڀاءُ ـ سڀڪجهه!

شام جو نور سومرو اسپتال جي ڪلب ۾ وٺي ويو. ننڍڙي، خوبصورت ڪلب. خوبصورت ڪائونٽر تي ويٺل خوبصورت ڇوڪري، ڀريان ڀت تي سينگاريل مشروبن جون بوتلون. ٻرسان بلئرڊ ٽيبل. ٽيبل ڏسي منهنجي روح ڇڪ کاڌي. قمر ڪي نور کي ٽيبل تي ئي ڇڏي مان بلئرڊ کيڏڻ شروع ڪري ويس. خيرپور جمخاني ۾ روز بلئرڊ کيڏڻ ڪري هاڻي ڄڻ اها عادت ٿي ويئي آهي. سامهون وارو کيڏاري، ڏاڍو ماهر هو. اسان اِن آف (In off) ۽ ڪئنن (Canon) واري راند کيڏندا آهيون. پر هتي گهڻو ڪري پاٽ (Pat) واري راند هلي. ٿوري ئي وقت ۾ مون کان ٻه رانديون کٽي ويو. هار تي مرڪندو موٽي ٽيبل تي آيس. اتي قمر ٻڌايو ته هاڻي ڀاڀيءَ مسز سومرو جي خاموشيءَ جو سبب معلوم ٿيو اٿس. نور سومري ٺهڪ ڏيندي اها ڳالهه ورجائي، جيڪا منهنجي غير موجودگيءَ ۾ قمر کي اڳ ئي ٻڌائي چڪو هيو. هن ٻڌايو ته ڪنهن ڳالهه تي قمر کيس (مسز سومرو کي) 'چپ' چيو، ان تي ڀاڀيءَ کي ڏاڍي ڪاوڙ لڳي ۽ چپ ڪري ويهي رهي. پڇي ڏينهن جڏهن مون شوڪت ۽ قمر کي ڳالهه ڳالهه تي 'چپ' پئي سڏيو ته، هن کي حيرت ٿي ته هو مون سان ڪاوڙجن ڇو نه ٿا. هن سومري کان اڪيلائيءَ ۾ پڇيو ته هيءَ جو ڳالهه ڳالهه تي چپ ٿو چوين، پوءِ هو ڪاوڙجن ڇو نه ٿا. سومري ٻڌايو ته ان تي مون

ڪليءِ چيس ته، ”اڙي چپ، هو ٻيار ۽ چرچي ۾ هڪ ٻئي
کي چپ چوندا آهن.“
مونکي ٻاٻيءَ مسز سومرو جي چپ چپ رهڻ جو سبب
هاڻي سمجهه ۾ آيو. وري ليسٽر وڃڻ جو پروگرام ڪونه هو
جو ٻاٻيءَ کان معافي وٺي سگهون ها. بهرحال نور سومري
کي چيوسين ته: ٻاٻيءَ کان اسانجي پاران معافي وٺي ڇڏي.

شيڪسپيئر جو شهر

ٻئي ڏينهن، شيڪسپيئر جي شهر، اسٽرئفورڊ اپان ائون ويا سين. هيءُ شهر، سو مري جي اسپتال کان ڏهه پندرهن ميل پري آهي. شهر ننڍو آهي، پر هشام ماڻهن جا، سوين ٽوئرسٽ بسون ۽ هزارين ٽوئرسٽ، ڪلهي گس جيڏي پيڙه هيءُ شهر به دنيا جي انهن ٿورن شهرن مان آهي. جن ۾ شهر جي اصلي رهاڪن کان وڌيڪ تعداد ۾ ٽوئرسٽ نظر ايندا.

سڀ کان کان پهرين شيڪسپيئر جو گهر ڏٺوسين. رواجي انگريزي گهر آهي، پر ان ۾ شيڪسپيئر جي هر شيءِ سانديل آهي. لکڻ جي ميز ڪرسي، برتن، بورچيخاني جو سامان، ديگڙا ۽ ديگڙيون. چمچا ۽ ڪفگير. مطلب ته شيڪسپيئر جي استعمال ڪيل هر ننڍي وڏي شيءِ سانديل آهي. سڄي گهر ۽ ان جي سامان کي اصلي صورت ۾ رکيو ويو آهي، جيئن ان جي قدامت قائم رهي. شيڪسپيئر جي شراب جي قديم بوتل پڻ اتي محفوظ آهي.

ان گهر جي هڪ ڪمري ۾، ان گهر سان متعلق سڀ دستاويز، اصلي صورت ۾ محفوظ ٿيل، شوڪيس ۾ رکيل آهن. هن گهر جي وڪري جو دستاويز، (جيڪو شيڪسپيئر

جي پونيرن مان ڪنهن لکيو) سرڪار ڪڏهن ان کي پنهنجي قبضي ۾ ورتو، ان ڪمنامي جو دستاويز، پوءِ اهو 'شيڪسپيئر يادگار تنظيم' جي حوالي ٿيو، ان متعلق اصلي ڪمنامو- هڪ هڪ شيءِ اصلي صورت ۾ هٿ ڪري، محفوظ ڪيل آهي.

ٻاهر نڪتاسين. شهر جي سڀ کان اهم چوڪ تي شيڪسپيئر جو تمام وڏو مجسمو نصب ٿيل آهي. اسان ان جي هيٺان بيهي فوٽو ڪڍايو. شهر جي پرسان ائون (Avon) ندي ٿي وهي، ان ۾ سهٽيون، سينگاريل لانچون ٽوئرسٽ کي نديءَ جي سير ڪرائڻ لاءِ موجود، مطلب ته ٽوئرسٽ اچن، ته معلومات به ملي، ۽ پڪنڪ به ٿئي. (ڇا ڀٽ شاهه جي ڪراڙ ڍنڍ کي اهڙو خوبصورت نه ٿو بڻائي سگهجي؟)

شهر ۾، هر دڪان تي، هر جاءِ تي، شيڪسپيئر جي ڇاپ لڳل آهي. جي ڪپڙن جو دڪان آهي، ته ان ۾ شيڪسپيئر جي ڪردارن جا ڪپڙا ملندا. جي برتنن جو دڪان آهي، ته ان ۾ شيڪسپيئر جي دور جا برتن، ڪوپ، ساسريون ڪٽليون، چمچا، ڪانٽا، وغيره ملندا. ڪتابن جي دڪان تي شيڪسپيئر جا، ۽ شيڪسپيئر جي متعلق ڪتاب. ائش ٽري هجي، بٽن هجي، قلم هجي، پيپر ويٽ هجي، هر شيءِ تي شيڪسپيئر جو پورٽريٽ.

هڪ دڪان تي شيڪسپيئر جي ڊرامن جا ميڻ جي بتن جي صورت ۾ ٺهيل ڪردار هئا، ۽ پس منظر ۾ انهيءَ ناٽڪ جا ڊائلاگ وڄي رهيا هيا.

ٻئي دڪان تي شيڪسپيئر جو ميڻ جو بت ڀيل هيو. اهو اهو ايڏو ته اصلي ٻئي لڳو، جو مون نور سومري کي چيو ته، ”منهنجي هن دوست سان منهنجو فوٽو ڪڍ.“

هتي اهو فوٽو ڏسي ماڻهو عجب کائيندا آهن ته شيڪسپيئر ۽ منهنجي وچ ۾ صدين جو فاصلو آهي، اهو فوٽو ڪيئن نڪتو. فوٽي ۾ مان نقلي ٿو لڳان ۽ شيڪسپيئر جو مجسمو اصلي.

انهيءَ ئي دڪان ۾ شيڪسپيئر جي متعلق بالزاڪ جو چيل جملو تختيءَ تي لکيل آهي:

"After god, Shakespeare created Most." (خدا کان پوءِ سڀ کان گهڻي تخليق شيڪسپيئر ڪئي آهي.)

شيڪسپيئر جي شهر ۾ پيٽ شاهه ثقافتي مرڪز ڏاڍو ياد آيو. ويران عمارتون. نئين پرن پروانه سوزد نئين صدائي بالملي واري ڪار آهي.

ٻئي ڏينهن، پياري سومري، قربائتي سومري، خدمتي سومري کان موڪلائي، برمنگهام آياسين، جتي خوشخبري ملي، ته منهنجي دل بدمعاش ضرور آهي، پر اها رڳو هلڪي شرارت تي ڪري ۽ في الحال جيڪو ڪجهه آهي، بي خطر آهي.

برمنگهام جي اها رات منوهر جي رات هئي. منوهر، مسز منوهر، مان، قمر، ۽ هڪ ٻيو سنڌي مهمان. منوهر، ڳالهه ڳالهه تي ٻجو ڏيڻ ۽ ٻجو کائڻ وارو منوهر، نه رڳو دل جو درياهه، پر دل جوشينهن منوهر. اڌ رات کان به دير تائين ويٺا رهياسين. ميڊيڪل ڪاليج جا سڀ يار هڪ هڪ تي نڪتا. هڪ

هڪ جا واقعا ورجا يا ويا. حڪيم، نثار عباسي، ستار سومرو، فضل رحيم، احمدعلي سمو. سڀني سان گڏ ريل لطيفن تي ٺهڪ ڏناسين. ان وقت جي شاگرد چوڪرين جا ذڪر نڪتا. زمانا گذريا، اهي حسين، جن جي ناز تان ڪاليج قربان ويندو هو، ۽ هو ڪنهن ڏي اک به نه کڻنديون هيون، اهي وڏ واڻون ٿي، ڏکيا ڏينهن گذاري رهيون آهن. ڪن جي شادي ٿي، ته راضي ناهن. ڪن جي مورڳو شادي ئي نه ٿي. عجب زندگي آهي، سڪون ڪٿي آهي، نرواڻ ڪٿي آهي. ڇا سڪون رڳو گوتم ٻڌ جي پٿلي جي ڇهري تي آهي؟

منوهر ڪي، مون انگلنڊ ۾ رهندڙ سڀني ڊاڪٽر دوستن ڪان وڏ ڏيک رهائيءَ وارو، ۽ شان سان رهندي ڏٺو. اهو سڀ سندس ڪلمک هجڻ، نياز، نوڙت، قرب ۽ هوشياريءَ جو نتيجو آهي.

ٻئي ڏينهن، تيز رفتار ٽرين تي چڙهي، واپس لنڊن پهتاسين، لنڊن پهچي خبر پئي ته ڊاڪٽر قيوم بروهيءَ (حليم بروهيءَ جي سوٽ) جي فون آئي هئي. موٽ ۾ کيس فون ڪئي سين. هن ڏاڍو زور ڀريو ته رات جي ماني وٽس کائون. سندس سڪ ۽ قرب ڏسي اسان به ها ڪئي. هاڻي لنڊن ڇڏڻ جهڙا ٿيا هياسين. سڀ ڪم لاهي، گهمي ڦري، دنگ ڪيو هيوسين. رڳو ڪنهن ٽوئر ڪمپنيءَ ذريعي، ائمسٽرڊام، پئرس ۽ ائٿينس ۾ هوٽل وغيره جي بڪنگ ڪرائڻي هئي.

مان ۽ منگسي ان ئي ڪم سان لڳا سين، ۽ قمر پنهنجي شاپنگ جي تصوير ۾ آخري رنگ ڀرڻ شروع ڪيا. شوڪت ۽ ناهيد به اتي هئا. قمر کي انهن سان شاپنگ تي موڪليم، ۽ مان ۽ منگسي ٽوئر ڪمپنين جي ڳولا ۾ نڪتا سين. هلندي هلندي اچي پئڊنگٽن اسٽيشن تي پهتاسين. منگسيءَ ٻڌايو ته، ”هيءَ اها اسٽيشن آهي، جتان برٽرنڊ رسيل روز ٽرين ۾ چڙهندو هو.“

برٽرنڊ رسيل ـــ هن صديءَ جو عظيم ڏاهو، انسانيت جو محسن. منهنجي اڳيان برٽرنڊ رسيل جي تصوير اچي ويئي. سنهو ڪمزور ۽ ڊٻل جسم. اڇا چانديءَ جي تارن جهڙا وار. لارڊ ـــ پر انگلنڊ جي جنگي پاليسيءَ خلاف، جنگ هلندي تقريرون ٿو ڪري، پمفليٽ ٿو لکي، جيل ٿو پوري. پوليس وارن جا ڏنڊا ٿو کائي. خبر تي پوي ته، جيڪو مضمون ٻنا نالي پاڻ اخبار ۾ لکيو اٿائين ۽ ان مضمون لکڻ جي ڏوهه ۾ ڪي ٻيا ماڻهو گرفتار ٿيا آهن، ته هو اخبار کي خط ٿو لکي ته، ”اهو مضمون مون لکيو آهي. مونکي گرفتار ڪريو. پوليس ٻي ڏوهين کي گرفتار ڪيو آهي. انهن کي ڇڏي ڏيو.“

آزاد خيال هجڻ جي ڪري. هن کي ڪئمبرج يونيورسٽيءَ مان ڪڍيو ويو. هو ڊورا بليڪ سان رسمي شاديءَ کان سواءِ، زال مڙس وانگر رهندو هو. ان کي چين سرڪار جي دعوت تي چين جي دوري تي به وٺي ويو. روس ۾ لينن سان مليو ڪان پوءِ هن سندس باري ۾ مارڪ ڏنو ته هو:

قدامت پسند مارڪسي (Orthodox Marxist) آهي. هن فلسفي، سائنس ۽ رياضيءَ تي اهي ڪتاب لکيا جيڪي هن صديءَ ۾ آئنسٽائن کان پوءِ انهن علمن جو دنگا هئا. هن انسان دوست (Humanist) تحريڪ شروع ڪئي. جنگ جي دؤران هن لکيو ته: 'جيئن هر انگريز شريف نه آهي، تيئن هر جرمن بدمعاش ناهي.' پوءِ اسان ڇو هر جرمن سان نفرت ڪيون.

سندس خود نوشت سوانح دنيا جي عظيم ترين ڪتابن مان آهي. سندس معصوميت، سچائي، انسان دوستي، ۽ بي تڪلفي هن صديءَ جو فخر آهي. جي هيءَ صدي رسيل جي ٻڌايل اصولن تي هلي ها، ته ڪروڙين قتل نه ٿين ها.

مون پئڊنگٽن اسٽيشن کي سلام ڪيو، جتي، اسانجي دؤر جي هن عظيم ڏاهي جا قدم روز پوندا هئا.

پئڊنگٽن اسٽيشن کان اڳتي هلي منگسي هڪ معمولي چوماڙ يا پنج ماڙ جاءِ وٽ مونکي بيهاريو ۽ هڪ ننڍي سنگمرمر جي ڪتبي کي پڙهڻ لاءِ چيائين. مون پڙهيو: 'هن عمارت جي ـ ماڙيءَ تي، سنه ـ ۾، سر اليگزينڊر فليمنگ پنسلين ايجاد ڪئي.'

منهنجو ڪنڌ عقيدت منجهان جهڪي ويو. انسانيت جو عظيم محسن، اليگزينڊر فليمنگ، هن عمارت ۾ ڪم ڪندو هو. اڄ تائين، ۽ اڄ کان پوءِ ابد تائين، هر نسل جي ڪروڙن، ۽ ابد تائين ايندڙ الائي ڪيترن ڪروڙ ڪروڙ ڪروڙن جون حياتيون بچائڻ وارو اليگزينڊر فليمنگ. موٽمار

ڏوري ڏوري ڏيهه....

بيمارين کي سهوليت سان صحيح ڪرڻ لائق بڻائڻ وارو
اليگزينڊر فليمنگ.

پنهنجي ملڪ ۾، سون فليمنگ جي باري ۾ هڪ مولوي صاحب کان راءِ پڇي. هن ٺهه ٺڪاءُ چئي ڏنو ته: ”جهنمي آهي. ڇو ته ڪلمو نه پڙهيو اٿائين.“ سندس راءِ ۾ ڪنهن شخص انسانيت جي بهبوديءَ لاءِ ڪيڏو نه وڏو ڪم ڪيو هجي، پر جيستائين اهو ڪلمو پڙهي مسلمان نٿو ٿئي، تيستائين جهنمي آهي، ۽ جي ڪوئي ڪلمو پڙهي مسلمان ٿو ٿئي، پوءِ ڪٿي سندس افعال ڪهڙا به هجن، پر تڏهن به شفاعت جو حقدار آهي.

ٽورسٽ ڪمپنيءَ وارن ائڊريس ۽ ٽيليفون نمبر ورتا، ۽ چيائون ته ائمسٽرڊام ۽ پئرس ۾ هوٽل بڪنگ ڪرائي اطلاع ڏيندا.

منگسيءَ موڪلايو، ۽ مان پنڌ ٿي پنڌ، بيز واٽر روڊ گهمندو، ڪتابن جا دڪان ڏسندو، پوءِ ۾ ٽڪ ٽڪ پڇندو اچي آڪسفورڊ اسٽريٽ جي سئلفرجز پهتس، جتي قمر، ناهيد ۽ شوڪت شاپنگ لاءِ آيل هئا.

ڪتابن جا دڪان ڏسندي، عجب لڳو، ته شيڪسپيئر جي مڪمل ڪليات (Completeworks) جا ڍڳ، رعايتي سيل (Sale) تي پيل هئا. هڪ دڪان تي، ريمبرانٽ ۽ ليونارڊو داونچيءَ جا ڪتاب به رعايتي سيل تي هئا. شيڪسپيئر مون وٽ انگريزي آهي. باقي ڪتاب، ۽ ڪجهه چيني، ترڪي شاعريءَ جا، ۽ آمريڪي شاعرن ڊلن ٿامس ۽ ايريڪا جونگ

جا ورتم. ڪافي ڪتاب ورنم جي ٿيلهن ۾ نہ ماپيا، ۽ سڄي يورپ جي سفر دؤران هوائي جهاز ۾ چڙهڻ ۽ لهڻ وقت هٿ ۾ هئا.

شيڪسپيئر جي ڪتابن ، ۽ ڊواونچي ۽ ريمبرانٽ جي فن جي معرڪن جي ڪتابن جو رعايتي سيل (Sale) ۾ هجڻ سمجهہ ۾ نہ آيو. انگريزن جو بہ شايد ادب ۽ فن جو ذوق بدلجي ويو آهي، ۽ هاڻي هو جاسوسي، جنسي ۽ مارا ماري وارا ڪتاب وڌيڪ ٿا پڙهن. ائين بہ ٿي سگهي ٿو تہ اهي ڪتاب ايتري تہ گهٽي انداز ۾ ڇپجن ٿا جو انهن جو وڪرو مشڪل ٿيو پوي، ۽ مجبوراً رعايتي اگهن تي نيڪال ٿا ٿين.

آڪسفورڊ اسٽريٽ مان ٿي ريجنٽ اسٽريٽ تي ڦٽي – هن اسٽريٽ ۾، ٿنين ۾ لڙڪندڙ سهڻيون ڪونڊيون آهن، جن ۾ سهڻا گل جهرمر لڳايو بيٺا آهن. انڌي اسٽريٽ ۾ رانديڪن جو وڏي ۾ وڏو دڪان آهي. چار ماڙيون آهن. هن دڪان ۾ ڇڏن ۽ جهنجهڻن کان وٺي ريموٽ ڪنٽرول (Remote Contrel) وارا هوائي جهاز موجود آهن. هر عمر جي ٻار لاءِ رانديڪا، جيڪي نہ فقط ونڊر آهن، پر تعليم پڻ. سرمد انگل ڪيو هيو تہ منهنجي لاءِ هڪ اڏامندڙ هوائي جهاز آڻجو. اسان سندس لاءِ هڪ هوائي جهاز ورتو، جنهن جا پرزا الڳ الڳ هئا، ۽ انهن کي جوڙڻ (Assemble ڪرڻ) سان اڏامندڙ هوائي جهاز ٺهي پئي پيو.

اها شام، شوڪت سان، سندس هوٽل ۾ گذري. شوڪت

وڏو معتبر آهي. اسان وانگر معمولي هوٽلن تي گذارو نہ ڪندو آهي، جتي ٻہ و ٻندو آهي تہ شان، ۽ پنهنجي نالي شوڪت سان رهندو آهي. هوٽل ڀلي مهانگي هجي، پر ڪمرو ڪشادو هجي. ان ۾ فرج ٻہ هجي، رنگين ٽي وي ٻي هجي، ٻٽرا ٻہ چوويهہ ڪلاڪ سڌ ڏين. ڀوءِ ڀلي ٽي وي نہ ڏسي.

اينڊرز ڏينهن آچر هو. نہ ڪم نہ ڪار. ٽوئر ڪمپنيءَ جي بڪنگ جي انتظار ۾ هئاسين. اٿين ٿي ٻاهر نڪتاسين، رلي رلي منجهند ڪئي سين. هڪ هوٽل تي ميڪسيڪو جو کاڌو کاڌوسين. اهو اٿين هو، جيئن ڊبڙيءَ ڪي ٻيٽو ڪري، سوڪ ڪجي، ۽ ان جي وچ ۾ مصالحن سان چڻن جي دال وجهي ڇڏجي.

آڪسفورڊ اسٽريٽ جو چڪر هڻي وري گرين پارڪ (Creen Park) نڪتاسين. موڪل هئڻ جي ڪري اتي چڻ ميلو لڳو پيو هو. انگريز، موڪل جي موڊ ۾ آرسين وانگر ٻيا هئا. ڪي آرام ڪرسين تي ٻنڪيون ڪائي رهيا هيا، تہ ڪن چهر تي ليٽي ڊيڪ پٽي کاڌا. ڪن تاس راند پئي ڪئي تہ ڪي ٻيئر سپ (Sip) ڪري رهيا هيا. مطلب تہ فراغت جو سمو هو. انگريزن کي نہ ڪم وقت آرام جو فڪر، نہ آرام وقت ڪم جي ڳڻتي.

مان ۽ قمر ٻہ چهر تي ليٽي پياسين. قمر اکيون بند ڪيون تہ مون تازي ورتل Surrealist Poetry واري ڪتاب جو مهاڳ پڙهڻ شروع ڪيو.

شام تائين اٿين وقت گذار يو سين . شام جو منگسيءَ سان پروگرام هو، جنهن سان ٿيمس نديءَ جي ڪناري جو چڪر هنيوسين. پرديس ۾ وطن وري وري ياد ايندو آهي. ٿيمس نديءَ جو ڪنارو ڏسي حسرت ٿي . تہ ، سکر جي بندر روڊ ، حيدرآباد ۾ ڦليليءَ جي ڪنارو ، يا خيرپور ۾ مير واهہ جي ڌاپ ڪي جي هن طرح سينگار جي ، تہ ڪيڏي نہ سونهن ٿئي . ذوق ذوق جي ڳالهہ آهي .

ٿيمس نديءَ جو ڪنارو گهمندي ، ڪلوپيٽرا جي ٿنڀي (Cleopetras Needle) وٽ پهتاسين . ان تي لکيل ڪتبو پڙهيم :

'اٽڪل پندرهن سو سال ق . م، انکي ٿوٿمس ۳ کڙو ڪيو . ٻہ صديون پوءِ ان تي فرعون راميسس پنهنجي ڪتبو لکايو.'

اهو ٿنڀو ، مصر جي ڪنهن انگريز گورنر کي ، مصر جي ماڻهن 'تحفو' ڪري ڏنو هو ، پر جنهن جهاز ۾ اهو لنڊن پئي آيو ، اهو طوفان ۾ ڦاسي ٻڏي ويو . ڪيترا سال پوءِ ان ٿنڀي کي ڳولي ، سمنڊ مان هٿ ڪري ، لنڊن ۾ هن جاءِ تي نصب ڪيو ويو . اهڙي ساڳئي قسم جا قديم مصري يادگار اسان روم ۽ پئرس جي Place de la Concorde (پلاس دي لا ڪنڪارڊ) ۾ ڏٺا .

انگريزن پنهنجيءَ اوج دوران سڄيءَ دنيا جا نوادر نہ فقط کسيا ، پر انهن جي حفاظت پڻ ڪئي . ٿي سگهيو پئي ، تہ اهي نوادر ، جي انگريزن جي هٿ نہ چڙهن ها ، تہ اڄ تائين موجود ٿي نہ هجن ها . انگريز ' نادان دوست ' نہ هئا،

هو ’ دانا دشمن ‘ هئا.

ٻئي ڏينهن ٽوئرسٽ ڪمپنيءَ جي فون آئي ته سياٺي ڪان يورپ جو باقي سفر بڪ آهي. ڪاغذ جي ڇئو ته اتي پهچايون، ۽ جي چاهيو ته هتان اچي ڪٺي وڃو.

ويئي ويئي بور ٿي ٿياسين. انڪري ٽوئر ڪمپنيءَ جي آفيس هليا وياسين. ڏاڍيءَ خوش مزاجيءَ سان سندن هڪ نمائندي هڪ سائي رنگ جو پلاسٽڪ جو لفافو اسانجي حوالي ڪيو، ۽ سمجهايائين ته، ان لفافي ۾ ريل ۽ ساموندي جهاز جي فرسٽ ڪلاس جي ٽڪيٽ ۽ رزرويشن، ائمسٽرڊام ۽ پئرس جي هوٽلن جي بڪنگ جا واڄوچر، ٻنهي شهرن جا نقشا، جن ۾ ڏيکاريل هو ته زير زمين ريل يا ٽرام جي ذريعي هوٽل تي ڪيئن پهچجي ان کان سواءِ ائمسٽرڊام ۾ ٻن ڏينهن لاءِ ٽرام جي مفت ٽڪيٽ، ۽ هيرن جي خريداريءَ تي ٥ سيڪڙو رعايت جو واڄوچر، ۽ ائمسٽرڊام ۽ پئرس ۾ شراب جي هڪ هڪ گلاس مفت پيئڻ جو واڄوچر، سڀ موجود هئا.

اسان لفافو وٺي، سندس ٿورو مڃي، واپس آياسين، ۽ شام جو قيوم بروهيءَ ڏي، سندس دعوت تي وياسين.

قيوم بروهي لندن جي چيئرڱ تي ٿو رهي. ٽيوب ٽرين، وچ شهر کان اتي پهچڻ ۾ اڌ منو ڪلاڪ وٺي. هو ڪاليج جي زماني جو دوست آهي. جڏهن مان صدر ۾ امين ٻبريءَ سان رهندو هوس ته هو سال ڏيڍ منهنجو پاڙيسري به هو. ڊگهو ـ مظبوط هانيءَ وارو. ڪرڪيٽ جو شوقين، ڪاليج

جي زماني ۾ سياست کان نفرت ڪرڻ وارو. هئپي گو لڪي (Happy go lucky) قسم جو ڇوڪرو. لطيفن ٻڌڻ ۽ ٻڌائڻ جو شوقين لطيفن گهڙڻ جو به ماهر. ويٺي ويٺي ويندو لطيفا گهڙيندو ۽ ٻڌائيندو. بروهين کي لطيفه بازي، ۽ لطيفه سازيءَ جي ڪا ذات آهي. سنڌس سوٽ ۽ منهنجو پراڻو دلبر دوست حليم بروهي (سنڌيءَ جو مشهور مزاحيه ليکڪ) به ان هنر ۾ ماهر آهي. هو فلسفي جو تمام سنجيده شاگرد رهي چڪو آهي، ۽ ان علم ۾ ڪافي مهارت اٿس. پر ملندو، ته فلسفي تي بحث ڪرڻ بدران لطيفا گهڙيندو ۽ ٻڌائيندو. هڪ دفعي مون کيس چيو ته، ”تون فيلسوف مان ڦري مسخرو ڪيئن ٿئين؟“ علي احمد بروهي (سنڌيءَ جو پراڻو مزاح نگار) به لطيفه بازيءَ ۽ لطيفه سازيءَ جو جو ماهر آهي. پنج ڏينهن گڏ هوندو، صبح کان اڌ رات تائين لطيفا ٻڌائيندو. کلندو، کلائيندو، ۽ مجال آهي، جو انهيءَ سڄي عرصي دوران ڪو لطيفو ورجائي. موقعي، محل ۽ ماحول آهر نت نوان لطيفا گهڙيا رهيا. رڳو هڪ اي ڪي بروهي ان فن کان محروم آهي. اها سنڌ جي بدبختي آهي، نه ته سنڌ جي سوَرن ۾ ڪجهه مرڪن ۽ ٽهڪن جو رنگ ڀرجي ها. سرمد سچ چيو آهي:

سرمد غم عشق هرڪس را نه دهند
سوز دل پروانه مگس را نه دهند.

بهرحال، بروهين جي خوش طبعيءَ جو مان قائل ٿي ويو آهيان.

اسٽيشن تي قيوم بروهي منتظر بيٺو هيو. لنڊن ۾ سنڌ وارا، سنڌ کان ايندڙ دوستن لاءِ ٻاڙيا وتن. سنڌي موسيقيءَ جي ڪميشن کان وٺي ڪ سندن لاءِ ڪوبہ تبرڪ ڪين آهي.
قيوم بروهي وڏو قربائتو ياڪر پاڻي مليو.
پنهنجي ڪار ۾ گهر وٺي آيو. مون ڏٺو، تہ هن جي طبيعت ۾ گذريل اٺويهن سالن وڏي تبديلي آئي چڪي هئي. چرچائي غير سنجيده، غير ذميوار قيوم، هاڻي سنجيده، ذمہ وار، ۽ اونهو تي لڳو. رات جو دير تائين ڳالهيون ٿينديون رهيون. هر ملڪيءَ وانگر هن کي بہ پنهنجي وطن جي حالتن جي باري ۾ ڳڻتي هئي. وطن کان پري رهي، وطن جي اڪبر ڪيتري تي وڏي، اهو پهرين دوستن وٽ بہ اندازو ٿيو، پر قيوم بروهيءَ وٽ اها اڪير تهائين وڌيل لڳي. ڪاليج جي زماني ۾ هو ڪنهن بہ مسئلي تي بحث ڪرڻ تہ نهيو، رڳو سوچڻ کان بہ ونءَ ويندو هو، ۽ هتي پرديس ۾ جيتري دير اسان سان گڏ هو، ڪيس وطن جي جهوري لڳل هئي.
آخري ترين تائين نہ چڙيائين. جڏهن آخريءَ ترين جو وقت ٿيو تہ، اسٽيشن تي ڇڏڻ آيو. بڪنگ آفيس بند پئي هئي. (قيوم جو گهر لنڊن جي ڇيڙي تي آهي.) قيوم ٻڌو تہ هتي ننڍيون اسٽيشنون سويلئي بند ٿي وينديون آهن. اوهان پاڻي ڇيڙي تي پئسا ڏجو اهو رواج آهي (Pay at other end).
گاڏي جڏهن آڪسفورڊ اسٽريٽ اسٽيشن تي پهتي، ۽ اسان گيٽ وٽ پهتاسين تہ، ڏٺوسين تہ هڪ ريلوي جو ملازم ٽيبل تي ڊير سڪن جو لڳايو ويٺو آهي، هر ٻاهر ويندڙ

مسافر ڪيس پئسا ڏيندو ته وڃي. اسان به قطار ۾ بيٺاسين.
هن اسان کان پڇيو، ڪٿان آيا آهيو؟ مون چرچي ۾ اڳيئن
اسٽيشن جو نالو ورتو. هن چيو، "پنجويهه پينس." مون
ٺهڪ ڏيئي ڪيس اصلي اسٽيشن جو نالو ٻڌايو. هن چيو،
"هڪ پائونڊ."

نه ٽڪيٽ اشو ٿئي، نه رسيد، ريلوي وارن جو هن ملازم
۾ اعتماد، ۽ ملازم جو هر مسافر ۾ اعتماد. اعتماد تي
ته ملڪ هلندا آهن. اعتماد تي ته قومون هلنديون آهن.
اعتماد ٽٽو ته قوم ٽٽي.

پوئٽري سوسائٽي

لنڊن ۾ هڪ پوئٽري سوسائٽي آهي. ارل ڪورٽ اسڪوائر ۾ ان جي آفيس آهي. ٽيليفون ڪري معلوم ڪيم، ان جي ميٽنگ ٿي پهتس. هيٺ آفيس آهي، ۽ ان سان لڳ سنڌن ڪتابن جو دڪان، جتي رڳو شاعريءَ تي ڪتاب موجود آهن. سائيڪلواسٽائيل ٿيل، پمفليٽ نما، غير معروف شاعرن جي مجموعن کان وٺي، مشهور شاعرن جي شاندار نموني ۾ ڇپيل مجموعن تائين. مٿي ميٽنگ لاءِ ڪمرو آهي. داخلا لاءِ ميمبرن کي ان زماني ۾ ٢٥ پينس، ۽ غير ميمبرن کي ٥٠ پينس (اڌ پائونڊ) ڏيڻا پوندا آهن. در تي ڪئشيئر ويٺو آهي. ان کي پيسا ڏيئي، هرڪو اندر ويندو ٿي رهيو. ڇاجي رسيد ڇاجي ٽڪيٽ. رڳو اعتبار ۽ اعتماد.

ان ڏينهن 'هڪ شاعره' جو پروگرام هو ائن برسفورڊ جو. ان شاعره پنهنجا شعر پڙهيا. پڙهندڙ گهڻو ڪري شاعر ۽ نقاد هئا. بيئر جا گلاس سڀ ڪنهن، پڙهندا رهيا. ۽ آخر ۾ شاعره پنهنجي فن متعلق رايا ڏنا.

مان ان سوسائٽيءَ جو ميمبر ٿيس. ان سوسائٽيءَ طرفان پ

مخزنون ڏڪرن. هڪ Poetry جنهن ۾ رڳو جديد شاعري ڇپجي، ۽ ٻيو Poetry Review جنهن ۾ شاعرن ۽ شاعريءَ متعلق مضمونن تي تنقيدون ۽ تبصرا ڇپجن. مون ٻنهي مخزنن جو چندو ڀريو. هنن مونکي سوسائٽيءَ جو ميمبر شپ ڪارڊ، ۽ پروگرام ڏنو. پروگرام پڙهي عجب لڳو. ڪيڏا نه سنجيده آهن هي ماڻهو پروگرام ۾، مهيني ۾ هڪ ڏينهن رڳو نون شاعرن لاءِ آهي. ڪير به اچي شعر پڙهي سگهي ٿو. هڪ ڏينهن ڪنهن مشهور ٻاهرين شاعر (انگلنڊ، فرانس، جرمني، آمريڪا، وغيره مان ڪٿان جو به هجي) لاءِ، ته ان جا شعر ٻڌجن، جيئن اڄ اٿن برسفورڊ لاءِ هيو. هڪ ڏينهن لفظي ردم جي شاعريءَ لاءِ. هڪ ڏينهن عڪسي شاعريءَ لاءِ. هڪ ڏينهن ڪنهن جڳ مشهور ڪلاسيڪي شاعر جي شاعريءَ تي بحث لاءِ. هڪ سڄو هفتو ٻارن جي شاعريءَ لاءِ وقف. ان ۾ روزانو ٻارن جي شاعريءَ جو ڪو نه ڪو موضوع.

اٿي مونکي ڇيو ويو ته مان پنهنجا مجموعا سندن دڪان تي رکان، ۽ ڪنهن ڏينهن پنهنجي شاعريءَ جا ترجما پڙهان. پر اهو سڀ ڪجهه ٻئي موقعي تي رکي، ڪانئن موڪلايم. پوئٽري سوسائٽيءَ جي ميٽنگ ۾ محسوس ٿيو ته، اسان نه رڳو ٽيڪنالاجي ۽ سائنس ۾ يورپ کان پٺتي آهيون، پر ادب ۽ شاعريءَ ۾ پڻ. الاءِ ڪڏهن اها وڇوٽي ٽئي ڪنداسين، الائي اها وڇوٽي ٽئي به ڪري سگهنداسين يا نه؟
ٻئي ڏينهن لنڊن ڇڏڻي هئي. هن سفر نامي لکندي لنڊن ڏوري ڏوري ڏٺم.....

جون هڪ ٻه ڳالهيون رهجي ويون آهن. جن مان هڪ پوئٽري سوسائٽيءَ جي باري ۾ مٿي لکي آيو آهيان. ٻي آهي ڪئمبرج جي پروفيسر آلچن متعلق. ان کان سواءِ هڪ ذهن کي جنجهوڙيندڙ مشاهدو آهي. انهن کي اڪڻ کان پوءِ لندن ڇڏڻ جو ذڪر ڪندس.

ڊاڪٽر آلچن

پورو پنو قد ۽ بت، سهڻي ڪتر ٿيل اڇي ڏاڙهي، ۽ عمر سٺ کان به مٿي، پر ان عمر ۾ به سمارٽ ۽ Active سنه ١٩٧٦ ۾، منهنجي آفيس ۾ هليو آيو. پنهنجي واقفيت ڪرايائين، "مان ڪئمبرج يونيورسٽيءَ جي آثار قديمه ۾ پڙهائيندو آهيان. هتي روهڙيءَ جي ٽڪرين تي ڪم ڪرڻ آيو آهيان، ڇا توهان ڪي منهنجي تار نه ملي."

مون اڻ ڄاڻائيءَ ۽ عجب جو اظهار ڪيو. هن سان گڏ سندس زال هئي، جيڪا پڻ آثارِ قديمه جي ماهر آهي، ان کان سواءِ هڪ ٻيو ماهر پروفيسر گائودي، ۽ هڪ شاگرد ائبٽ نات هئا. مون کين چانهه پياري، قمر سان واقفيت ڪرائي، ۽ سندن رهائش وغيره جو بندوبست ڪيم. ائبٽ نات هڪ ڪنٽاري پڪ اپ آندي هئي. روز صبح جو ان ۾ ڪوٽڏيجيءَ کان روهڙيءَ تائين ٽڪرين ۾ رلندا هئا، ۽ شام جو ڳوٿيون پٿرن جون ڀري موٽندا هئا. ڪجهه دير آرام ڪري، انهن مان پٿر ڪڍي، ڪتابن مان پڙهندا ويندا هئا ۽ انهن پٿرن کي Classify ڪندا هئا.

ان عمر ۾، پروفيسر آلچن، جوانن کان به اڳرو، ٻوڙندو ٽڪرين تي چڙهندو ويندو هو. هن انهن ٽڪرين ۾ اڏ لک

سال پراڻي پٿر جي دؤر جي تهذيب دريافت ڪئي، ۽ ان دريافت سان سنڌ جي آثار قديم جي تاريخ کي نئون موڙ اچي ويو.

هنتو ڪن هتي رهيا محفلون ٿيون. ڪڏهن ڪڏهن آڇن مونکي شعر پڙهڻ لاءِ چوندو هو. (هو اردو چڱي چاڻندو آهي، انڪري ڪوشش سان سنڌي به سمجهي ويندو آهي، منهنجو هڪ نظم 'هرڪو ماڻهو موتيءَ داڻو' ڪجهه قدر پ'د ٿي ويو هوس، جيڪو قاضي مختيار ۽ نيلوفر کي به پڙهايو هئائين، جڏهن اهي ڪئمبرج ۾ وٽس پڙهڻ ويا هئا.

هنتو ڪن خيرپور ۾ رهيا، پر ان هنتي ۾ اسان جي دوستي پختي ٿي ويئي.

برطانيه ۾ پهچي ڪيس فون ڪيم. يڪدم ڪئمبرج اچڻ لاءِ چيائين. پئي ڏينهن شام جو، لياقت کي ساڻ ڪئي، سندس ڪار ۾ ڪئمبرج پهتاسين. ڪئمبرج — علم جو شهر — هتي مشهور انگريزي شاعر شيلي پڙهيو، ۽ 'لامذهبيت جي ضرورت' پمفليٽ لکڻ جي ڪري هن يونيورسٽيءَ مان خارج ٿيو. هتي علامه اقبال پڙهيو. هتي جڳ مشهور ڏاهي برٽرنڊ رسيل پڙهايو.

هيءُ شهر نديءَ ڪئم جي پرسان آهي. ڪئم ۽ برج معنيٰ ڪئم تي پل.

وڏا وڏا اوڪ Oak ۽ برچ Birch جا وڻ — باغ — عظيم شاندار ۽ قدآور تعليمي ادارن جون عمارتون. ڊاڪٽر آلچن ۽ سندس زال، مقرر ڪيل هنڌ تي، نيو نهام ڪاليج جي در وٽ

ڏوري ڏوري ڏيهه....

اسانجي انتظار ۾ بيٺا هئا.

وڏي قرب سان، ٻاکر پائي، آلچن مون سان مليو. جڏهن کيس ٻڌايم ته رات جوئي مونٽي وچٿو آهي ته، هو ڏاڍو مايوس ٿيو، ۽ قربائتيءَ ڪاوڙ مان چيائين ته: توکي گهٽ ۾ گهٽ ٽي ڏينهن ڪئمبرج لاءِ رکڻا هئا، جيئن تون هتي ڪتابن جا دڪان، ۽ تعليمي ادارا ڏسي سگهين ها.

هن پنهنجي ڪار ۾، مونکي ۽ لياقت کي کنيو، ۽ ڪئمبرج شهر جو سير ڪرايو. هي ٽرنٽي ڪاليج آهي. هيءَ ڪئمبرج يونيورسٽيءَ جي لائبرري آهي، عجب ۾ منهنجو وات ڦاٽي ويو. سنگمرمر جي خوبصورت گهڻ ماڙ عمارت، آلچن چيو ته: ان لائبرريءَ کي تفصيل سان ڏسڻ گهرجي. جي تو وٽ ان لاءِ وقت هجي ها ته ڏاڍو خوش ٿيان ها. ڪئم نديءَ جي خوبصورت ڪنارن کي ڏيکاري، واپس يونيورسٽيءَ آندو، ۽ چيائين، ”اڄ اسان جي ٤٠٠ (چئن صدين) کان هلندڙ روايتي ساليانی ڊنر آهي. مون توکي ان ۾ خاص مهمان ڪري سڏايو آهي. ان ۾ ضرور شامل ٿي. لياقت کي صبح جو سويل ڊيوٽيءَ تي وڃڻو هو. ان کي راضي ڪيم ته ان ڊنر ۾ ضرور هلجي.

منهنجا وڏا ڀاڳ هئا، جو جديد دنيا جي اهم ترين علمي مرڪزن مان هڪ جي ان روايتي تقريب ۾ دعوت ملي هئي.

ٻهرين لائونج ۾ شيريءَ تي بيٺي بيٺي واقفيت ٿي. آلچن هر ڪنهن سان منهنجي واقفيت سنڌيءَ جي وڏي شاعر جي حيثيت ۾ ڪرائي. اسان مشرقي، خاص ڪري سنڌي،

محجوب ۽ لڄارا. جيئن آلچن منهنجي تعريف ڪري، تيئن مان شرم ٻوڙيءَ جان ڪوماڻجو وڃان. يونيورسٽيءَ جو وائيس چانسلر، پنهنجي روايتي شاندار لباس ۾، روب ۽ گائون سان، مختلف فئڪلٽين جا ڊين. هڪ هڪ سان تعارف ٿيو.

جڏهن ڊنر لاءِ هال ۾ آياسين ته مونکي سنڌ ۾ انگريزن جي دؤر جي شان جي ياد اچي ويئي.

سهڻيون سينگاريل ميزون. خوش پوشاڪ، خوش ذوق ۽ با ادب ٻيرا. هر ڪورس کان پوءِ چمچا ڪانٽا ۽ پليٽون ۽ گلاس مٽائين. آرام سان — آهستي آهستي، ڌيرج ۽ اطمينان سان، ڪاڏو پيتو ٿي هلي ته، هلڪي آواز ۾ ڳالهيون ٿي هلن. اها رات، منهنجي زندگيءَ جي اهم ترين رات هئي. دنيا جا وڏي ۾ وڏا اڪابر — عالم — ڏاها — منهنجي آڏو هئا، مونکي ويجهو هئا.

آلچن اٿي رٿ ڏني ته مان پنهنجا شعر پڙهان. روايتي محجوبي طبيعت. اها ويل وهي ويئي، مون شرم کان ڳاڙهو ٿي انڪار ڪيو. ۽ 'ٻئي دفعي' شعر پڙهڻ جو وعدو ڪري جان ڇڏايم. (اهو 'ٻيو دفعو' الائي ڪڏهن اچي الائي اچي به يا نه؟)

هڪ تاريخ جي پروفيسر مونکي چيو، "عربن کي سنڌ تي حملي ڪرڻ جو ڪهڙو جواز هو؟"

مون زندگيءَ ۾ پهريون دفعو اهڙيءَ محفل ۾ ترش ٿيندي چيو، "ساڳيوئي، جيڪو انگريزن کي سنڌ تي حملي ڪرڻ

لاءِ هيو.“

ان تي وڏا ٽهڪ لڳا ۽ تاريخ جو پروفيسر خاموش ٿي ويو. منهنجي آڏو به نوجوان، حسين، خوش پوش ۽ خوش مزاج شاگرديائڻيون ويٺيون هيون. هڪ پاسي ڊاڪٽر آلچن هو، ته ٻئي پاسي لياقت.

اها يادگار محفل رات جي ڏيڍ وڳي تائين جاري رهي. مشروب ۽ کاڌا انگريزي روايتن موجب بدلبا رهيا، موضوع بدلبا رهيا. ڪڏهن سنجيده، علمي ۽ ادبي ته ڪڏهن هلڪا، معمولي، ۽ مزاحيه. ڪڏهن موسم جو ذڪر، ته ڪڏهن سر چارلس نيپيئر جو. ڪڏهن هلڪو چرچو، ته ڪڏهن ٽين عظيم جنگ جي امڪانن جو.

آخر ۾ Nuts آيا، ۽ پوءِ تازو ميوو. آلچن مونکي هڪ هڪ نٽ (Nut) سان واقفيت ڪرائي. هيءُ هئزل نٽ آهي، هيءُ چيسٽ نٽ آهي.

آلچن جي محبت، ڪئمبرج يونيورسٽيءَ جي شان، ديدبي واري روايتي ماحول، ۽ پروفيسرن ۽ شاگردن جي خوش خلقيءَ، ۽ علمي ماحول کان متاثر ٿي، رات جو ڏيڍ وڳي لياقت سان واپس ٿيس.

صبوح جو سويل، ٽئڪسي گهرائي، سامان رکائي، ٻنا نيرن جي لورپول اسٽريٽ اسٽيشن تي پهتاسين. جتان ريل ائمسٽر ڊام وڃڻي هئي. اسٽيشن تي گاڏيءَ ۾ سيٽون ورتيون، ويهي رهياسين.

گاڏيءَ ۾ گهڻو ڪري ائمسٽرڊام ويندڙ ٽوئرسٽ، سائيڪلين ۽ ٻنيءَ سان ٻڌل بسترن ۽ ٻچڪن سان هئا. ان طرح، ائمسٽرڊام ۾، هو سواريءَ جا محتاج نه رهندا، ۽ سائيڪلين تي ائمسٽرڊام گهمي، موڪلون ملهائيندا.

گاڏيءَ لنڊن ڇڏي، ته اسان لنڊن Au Revior چئي موڪلايو. Au Revior معنيٰ وري ڏسڻ لاءِ. فرينچ هڪ ٻئي کان موڪلائڻ وقت ائين چون – يعني وري هڪ ٻئي کي ڏسبو. وري هڪ ٻئي سان ملبوهه ٻوءِ ڪٿي جنمن لاءِ وڇڙندا هجن. ڪيڏي نه مثبت سوچ آهي فرينچن جي. بلڪل اهڙيءَ طرح ٿي اسان سنڌي، هڪ ٻئي کان ڌار ٿيڻ وقت چئون 'سدائين گڏ.' هتي مون کي گيتا جو اهو شلوڪ ٿو ياد اچي جيڪو ٽي ايس ايليٽ پڻ حوالي طور ڪتب آندو آهي: 'ڪرشن ارجن کي جنگ جي ميدان ۾ چيو، "موڪلائي ڪانهي، اڳتي وڌندو هل."'

گاڏي هلي، ته قمر کي نيرن جي ضرورت ٿي. مون ته نيرن الطاف جي وچڙ واري ڏينهن کان ڇڏي آهي. پر قمر لاءِ نيرن جو بندوبست ضروري هو. گاڏيءَ لنڊن ڇڏي ته مان سڄيءَ گاڏيءَ جو چڪر هڻي آيس، پر ڪٿي به ڊائننگ ڪار جهڙيءَ شيءِ جو نشان نه مليو. پڇا ڪرڻ تي معلوم ٿيو ته، جو ته هيءَ گاڏي سڌي آهي، ۽ ٿوري ئي وقت ۾ هاروچ پهچندي، انڪري ان ۾ کاڌي پيتي جو بندوبست ڪونهي. مون قمر وٽ اچي، شمشير جا لفظ دهرايا، جيڪي هن جو تکيو ڪلام آهن: "ڪو بندوبست نه آهي."

ګاڏي هاروچ اسٽيشن تي پهتي. بغل ٿيلهي ۾ اچا اسان ٻنهي جون برساتيون هيون، جيڪي ڪراچيءَ کان اسانجي ڪلهن تي لڙڪيل هيون. اهو ٻار ان آس تي کنيو پئي آياسين ته مينهن وسندو، ۽ ڪڏهن ته برساتين پاڻ جو 'عيش' ڪنداسين، پر روم، ڪئپري، سورڊينٽو، لنڊن، ليسٽر، برمنگهام، ڪنگس لين. ڪٿي به انهن کي 'واپرائڻ' جو موقعو نه مليو. انڪري مون ۽ قمر تنگ ٿي، صلاح ڪري، برساتيون ڪڍي، ريل گاڏيءَ ۾ ئي ڦٽيون ڪيون، جيئن ڪجهه بار ڍرو ٿئي. چو ته هاڻي قمر جي شاپنگ سبب بار ڪٿ کان وڌيڪ ٿي ويو هو.

هاروچ اسٽيشن تان سامونڊي جهاز ۾ چڙهڻو هو، جنهن ۾ اسان جي فرسٽ ڪلاس جي بڪنگ هئي. ريل مان سامان لهرائي، ٽراليءَ تي رکي، پورٽر جي حوالي ڪري، قمر مونکي چيو ته، ”مان سامان سان وڃان ٿي، تون اسٽيشن جي ڪيفي تان ڪجهه کائڻ لاءِ وٺي اچ.“

هاروچ جي اسٽيشن تي ڪيفي ته هئي، پر ويران (ان ويرانيءَ جو سبب پوءِ معلوم ٿيو) اتي ڪا ڏي پيتي جو سڀ بندوبست هو. مون سئنڊوچ ورتا، ۽ ٽڪڙو ٻاهر آيس. جهاز ويندي اوچتو ڏٺم ته سامهون اميگريشن ڪائونٽر آهي، ۽ اتي قمر پريشان بيٺي آهي. مون سمجهيو ته سندس پريشاني سندس ٻڪ جي سبب آهي، چيو مانس، ”فڪر نه ڪر، تو لاءِ ڪافي سئنڊوچ آندا اٿم.“ هن چيو، ”هي پاسپورٽ ٿا گهرن. پاسپورٽ وارو پرس ته پورٽر ٽراليءَ ۾ کڻي جهاز

ڏوري ڏوري ڏيهه...

ٿي چاڙهي ڇڏيو آهي.“
ڪائونٽر وارو همراهه اسان کي ڇڏڻ لاءِ تيار نه هو. مون ٽوئرسٽ ڪمپنيءَ طرفان سائي لفافي ۾ پيل مواد پوريءَ ريت نه پڙهيو هو، جو معلوم ٿئي ته هاروچ وٽ بارڊر هو، رڌل جي پهچڻ ۽ ساموندي جهاز جي ڇٽڻ ۾ ڪو ڏهن پندرهن منٽن جو وقفو هو. بهرحال ڪائونٽر وارو ان ڳالهه تي راضي ٿيو، ته مان يرغمال طور وٽس بيهان، ۽ قمر ڊوڙندي، جهاز مان پاسپورٽ ڪڍي اچي.
قمر وٺي ڊڪ پري. قمر جي وڃڻ کان پوءِ هن پڇيو.
”ڪيڏانهن ٿا وڃو؟“
”ائمسٽرڊام،“ مون چيو.
”اُتان پوءِ؟“ هن پڇيو.
”پئرس.“ مون وراڻيو.
”۽ ان کان پو؟“
”اٿينس.“
”اتان موٽي هتي ايندؤ؟“
”نه نه.“ مون چيو، ”واپس پنهنجي ملڪ وينداسين. پاڪستان.“
هن ٺهڪ ڏيئي چيو، ”ته پوءِ پاسپورٽ جي ضرورت ناهي. توهان وڃي سگهو ٿا.“
مون به وٺي ڊڪ پري. ڏسان ته سامهون قمر پاسپورٽ هٿ ۾ کنيو، ميهوواچ ڪندي پيئي اچي. مون پري کان ئي رڙ ڪري چيس ته، ”پاسپورٽ کان سواءِ ئي ڪم ٿي ويو.

موٽ ته جهاز نه ڇڏي وڃي.“
هئي ڇٽا ڏ ڪندا ۽ سهڪندا اچي جهاز ۾ چڙهياسين. جهاز
به ڇڻ اسان جو منتظر هو، اسان پير رکيو، ته جهاز جي
ڏاڪڻ نڪتي، جهاز چرڻ شروع ڪيو.
جهاز وارن چيو، ”اوهان ڪريو ڇا ٿا؟ آهيو ڪٿي؟ اسانجو
جهاز اوهانجي ڪري ليٽ ٿيو آهي.“
اسان ڏاڍا شرمندا ٿياسين، ۽ هنن کان معافي ورتيسين.
جهاز هلڻ وقت ياد آيو، ته برطانيه جو باربر ڇڏڻ وقت،
اسانکي انهن سڀني رسيدن تي ڪسٽم وارن کان ٺپو هڻائڻو
هو، جيڪي شاپنگ وقت مليون هيون. ان ٺپي لڳڻ ڪري
اسانکي انگريز سرڪار کي ڏنل ٽئڪس واپس ملي ها.
(انگلنڊ ۾ ڌارين تي ٽئڪس معاف آهي. دڪاندار ٽئڪس
وٺي رسيد ڏين، جيڪا ملڪ ڇڏڻ وقت ڪسٽم جي ٺپي
لڳڻ سان واپس ملي.)
قمر کي ڏاڍو ڏک ٿيو، مونکي به افسوس ته ٿيو. پر قمر کي
چيم، ”فڪر نه ڪر. اهي رسيدون سنڀالي رکنداسين.
ٻئي دفعي هتي آياسين ته انگريز سرڪار کان حساب وٺنداسين.
هونءَ به انگريز سرڪار بي ايمان نه آهي. ضرور اهي پئسا
موٽائي ڏيندي.“
۽ پوءِ اهو هزارن جي نقصان جو غم وساري، جهاز کي
ڏسڻ شروع ڪيوسين.
جهاز ته نه هيو، ڇڻ ترندڙ محل هيو. آرام ده لائونج آرامده
سينگاريل ڪيبنون، هر سهوليت واريون ڪئبنون. لائونج ۾

رنگين ٿي - ويءِ ٽوئرسٽ ڪمپنيءَ اسان کي فرسٽ ڪلاس جي ٽڪيٽ ڏياري هئي . عيش ٿي ويو .

جهاز ۾ ٻنڪ به هئي ، جتان هالنڊ جو سڪو 'گلڊن' ورتوسين ، ۽ پوءِ مٿينءَ ماڙ تي ڪيفي ۾ وياسين . ڏٺوسين ته ٽوئرسٽ بيئر جا گجيءَ سان ڀريل گلاس ڪٽي ، اچا به مٿي ڇت تي چڙهندا وڃن . اسان به ڇت تي چڙهي وياسين . مٿي نيري آسمان ۾ اچا ڪڪر ، هيٺ نيري ماڻي سمنڊ جي سطح تي ترندڙ جهاز . جهاز جي ڇت تي گورا ۽ گوريون ، قميصون لاهي ، اس جهڙ لاءِ ليٽيا پيا هئا . اسان به گهڙي پل ليٽي پياسين ، پر بنا قميصن لاهڻ جي .

جهاز 'هُڪ آف هالنڊ' (Hook of Holland) تي لنگر هنيو ته اسان سامان کڻڻ شروع ڪيو . قمر جي شاپنگ ائڊوينچر سبب سامان کڻڻ کان مٿي هيو . ٻه ٽي ڦيرا ته واهه جا ٿين ها . پر مسافر ، جن کي هلڪو سامان هيو ، انهن اسان جي هڪ ٻئڪ ڪنئي . اسان تڪلف طور گهڻو ئي منع ڪين ، "اوهان تڪليف نه ڪريو ." "اسان پاڻهي کڻنداسين ." پر هنن هڪ به نه ٻڌي . چياڻون ، " اسان هونءَ ئي خالي ٿا وڃون . جي اوهانجي مدد ڪئي سين ته لهي ويندا سين ڇا؟"

منهنجا طاق لڳي ويا . هيءَ گورا ، اسان ڪارن جي مدد ايڏيءَ فراخدليءَ ۽ خلوص سان ڪن؟ اتي مونکي پنهنجي وطن جا افعال ياد آيا ، جتي هلال پاڪستان ۾ سعديءَ جو ڪالم 'نڳيءَ جا ناهه' اچا ٿائين پيو هلي . قمر کي چيم ، " پنهنجو ملڪ هجي ها ته هي ٻڱون ئي گم هجن ها ."

هڪ آف هالنڊ تي ڪسٽم وارو ڏاڍو ڪلمڪ هو. منٽ ۾ واندو ڪيائين. ۽ پوءِ اسٽيشن تي بيٺل گاڏيءَ ۾ چڙهي ويٺاسين، جيڪا ائمسٽرڊام وڃڻي هئي.

گاڏو سڄو خالي هو. ٿوريءَ دير کان پوءِ هڪ نوجوان ڊچ ڇوڪري گاڏي ۾ چڙهي. مرڪي ڪيڪاريائين ۽ پنهنجي واقفيت ڪرايائين. سڄو وقت وٽندڙ ڳالهين سان وندرائيندي رهي. انگريز ۽ ڊچ جو فرق، سرحد ٽپنديئي معلوم ٿيو. انگريز Reserve آهن. ريل ۾ به انگريز ويٺل هوندا ته ٻئي يا اخبار ۾ منهن وجهي ويهندا، يا دريءَ مان ٻاهر پيا نهاريندا. هڪ ٻئي ڏي ڏسندا به ڪونه. ايستائين هڪ ٻئي سان نه ڳالهائيندا، جيستائين رسمي طور تعارف نه ٿئين. ان جي برعڪس ڊچ وڏيڪ ملنسار ۽ قربائتا آهن.

ائمسٽردام (هالنڊ)

ريل جي دريءَ مان هالنڊ جا حسين نظارا ڏسندا رهياسين. ساوڪ ته سموري يورپ ۾ آهي. گل به سڄي يورپ ۾، پر هالنڊ خاص گلن جو ملڪ آهي. گلِ لاله (Tulip) هتي عام جام آهي. حد نظر تائين گلِ لاله جا باغ آهن. نيڻ نهار تائين شعلن جي رنگ جا گل. ڇپي ڇپي تي پن ڇڪيون. ننڍا ننڍا ڳوٺ ۽ شهر، جيڪي ريلوي لائين سان هئا، انهن جي بالڪنين مان به گل لڙڪي رهيا هئا. فليٽ ۾ گلن پوکڻ جي جاءِ نه ملي ته، ڊچ پنهنجو شوق بالڪنين ۾ ڪونڊيون رکي پورو ڪن.

ريل گاڏي هڪ اسٽيسن تي بيٺي. مون اسٽيشن جو نالو پڙهي ڇرڪ پريو، ۽ اشارو ڪري قمر کي چيو، "هيءُ پڙهه."

"ڊين هيگ! (Den Haigue)" قمر حيرت مان چيو.

"ڊين هيگ." مون سوچيو. اُڪيءَ ۽ ڪيس جو شهر جن جي ڪري ڏي هالنڊ آياسين. مون پڇتايو، ۽ قمر کي چيم، "جي هالنڊ جي جاگرافيءَ جي پهرين خبر هجي ها ته، ٽڪيٽ هيگ جي ڪرايون ها. هاڻي ائسٽردام کان موٽي هتي اچڻو پوندو."

قمر چيو، ”تنهنجي جاگرافي منهنجي کان وڌيڪ ڪمزور آهي.“
مون ڀچ ڇوڪريءَ کان پڇيو، ”هتي گاڏي گهڻو وقت بيهندي؟“ هن واچ ڏسي چيو، ”ٽي منٽ.“
۽ مون هٿ مهٽيندي سوچيو، ”فون ڪرڻ جو ٽائيم به نه ملندو.“
سج لٿي ڌاري گاڏي ائمسٽرڊام انٽر نئشنل اسٽيشن تي پهتي. گروءَ غير ضروري سامان، اسٽيشن جي لاڪر ۾ بند ڪري، بغل ٿيلهن ۾ ضروري سامان کڻي ٻاهر آياسين.
اسٽيشن کان ٻاهر ڏي ’A A A‘ جو ڪائونٽر هيو. اهو معلومات ۽ ڏس پتي ڏيڻ جو ڪائونٽر هالنڊ ۾ هر اهم جاءِ تي هوندو آهي. پهرين سوچيم ته اتان پاڻ واريءَ هوٽل جو ڏس پڇان. اتي رش ڏسي سوچيم ته سڌو ٽئڪسي ڪري، هوٽل تي هلجي. ٽئڪسيءَ واريءَ قطار ۾ ٿي بيٺاسين. هيڏانهن ماڻهن جي قطار هئي ته، هوڏانهن ٽئڪسين جي قطار. جڏهن اسانجو وارو آيو، ۽ اسان ٽئڪسيءَ واري کي هوٽل جي ائڊريس ڏيکاري، ته هن ٽڪڙ ۾ چيو، ”اها هوٽل ويجهي آهي، اوهان پنڌ وڃي سگهو ٿا.“ ۽ پوءِ قطار ۾ بيٺل اسان کان پوين کي کڻي روانو ٿيو.
اسان اتي بيٺل پوليس واري کي شڪايت ڪئي ته پوليس واري چيو، ”واقعي ٽيڪسيءَ وارو حق تي هيو. اوهانجي هوٽل ته تمام ويجهي آهي.“ ۽ هن هوٽل تي پهچڻ لاءِ ڏس ڏنو.
اسان پنڌ اڳتي وڌياسين. منهن اونداهي — اجنبي شهر —

اوپر پيون گهتيون. هڪ هند درين ۾ وڏن حسينائون اڻين نظر آيون، جڻ فريم ۾ بيٺل تصوير هجي. اهي حسينائون روبنس جي تصويرن وانگر صحتمند، سڊول، ۽ حسين هيون. جڻ ڪنهن آرٽسٽ لاءِ ماڊل طور ويٺيون هجن. ڪجهه ڏينهن پوءِ، هيگ ۾ جڏهن مون ڪيس سان انهن جو ذڪر ڪيو ته هن چيو، "يورپ ۾، ريلوي اسٽيشنن جي پرسان اهي 'گهاڙهيءَ بتيءَ' واريون ايراضيون هونديون آهن."
اسان پنڌ ڪندا اچي هوٽل 'يوريڪا' پهتاسين. هوٽل واري ووچر وٺي ڪمرو ڏيکاريو. تڪڙ ۾ سامان رکي، مان هيٺ لٿس ته ڪيٽيءَ ۽ ڪيس کي فون ڪري، کين پنهنجي هالنڊ پهچڻ جو اطلاع ڏيان، ۽ سڀاڻي اڳتي جو پروگرام ٺاهيان.
ڪائونٽر تي ڪوبه نه هو. ڪال بيل جو سئچ رکيل هيو، جنهن جي مٿان ڪاغذ جي چٽڪي لڳل هئي Do not disturb at night (رات جو تنگ نه ڪريو.) دل ۾ سوچيم، هڪ دفعو ته ضرور تنگ ڪندو مانءِ، جيستائين ڪيٽي ۽ ڪيس جو ڏس پتو ملي.
۽ دل پڪي ڪال بيل وڄايم. ڪائونٽر وارو اکيون مهٽيندو آيو، ۽ ڏاڍو ڪاوڙيل هو. بهرحال ڪيس جو نمبر ملائي ڏنائين. ٻئي پاسي ڪيٽيءَ جو خوشيءَ سان ڀريل آواز هو. چيائين، "ڪلاڪ کان پوءِ وري فون ڪريون، جيئن مان ۽ ڪيس صلاح ڪري، اوهانجو پروگرام ٺاهيون."
مونکي هوٽل واري جون اکيون سڃڻيون ٿي، انڪري

ڪائنس ويجهي ۾ ويجهي پبلڪ ٽيليفون جو ڏس پڇيم. هن سامهون واري چوڪ ڏي اشارو ڪري چيو، ”اتي، ٽرام جي اسٽئنڊ وٽ پبلڪ ٽيليفون آهي.“
مٿي اچي، هٿ منهن ڌوئي، ٽورو ٽڪ پيجي، قمر ۽ مان ماني کائڻ لاءِ هيٺ لٿاسين. سامهون هڪ مصريءَ جي ڪيفي هئي، جنهنجي شوڪيس ۾ ڪبابن ۽ سنئين جهڙيون شيون پيون هيون. ڦڪا ڪاڏا ڪڏهندي ڏينهن ٿيا هيا، چهر ڏسي وات پاڻي پاڻي ٿيڻ لڳو. مصريءَ سان ڪچهري به ٿي ته، مصالحيدار ڪاڏا به کاڌاسين، ڏاڍو مزو آيو. آخر ۾ سنئين جهڙو مٺو به کاڌوسين.
ڪيفي کان نڪري چونڪ واريءَ پبلڪ ٽيليفون تي آياسين. هيگ واري ڪيس جو نمبر گهمايم. ٻئي پاسي ڪيس ڳالهايو. ”سپاٽي يڪدم هتي هليا اچو. پوءِ مان توهان سان اڏمسٽرڊام ايندس. ۽ توهان کي گهمائيندس.“
مون گهٽو ڏي چيس، ”هوٽل تي ڏينهن لاءِ بڪ ٿيل آهي. پئسا اڳواٽ لنڊن ۾ ڏنا اٿائون.“
ڪاوڙ مان چيائين، ”ڪنڌ ۾ پون هوٽل ۽ پئسا. بس توهان سپاٽي هتي ضرور پهچو.“
قربائتو حڪم هيو، ڪنڌ ڪيائڻ مشڪل ته چا، ناممڪن هيو، انڪري هائوڪار ڪيم.
پوءِ واهه جو ڪنارو ڏيندا هوٽل موٽياسين. اڏمسٽرڊام ’واهن جو شهر‘ آهي. ان ۾ سوين واهه ۽ هزارين پليون آهن. هر پل تي رات جو بلب ٻرندا آهن. انهن بلبن جو عڪس،
ڏوري ڏوري ڏيهه....

پاڻيءَ ۾ جهرمر ڪندي، ڏاڍو سهڻو لڳندو آهي. هيءُ شهر ائمسٽل نديءَ جي ڇوڙ وٽ ٺهيل آهي. رات جو ڪهڙي به رستي تي پنڌ ڪيو، واهه جي پلين تي پرنڊڙ بتين جو پاڻيءَ ۾ پوندو عڪس تڏهن ڏٺي لاهي ڇڏيندو.

يورپ ۾ هيءَ چوڻي عام آهي ته: الله سائينءَ هالنڊ جو ملڪ ٺاهيو ناهيو، پر ڊچن ان کي وڏو ڪري ڇڏيو. اها چوڻي چوڻي ناهي پر حقيقت آهي. ڊچ ڏاڍي محنتي قوم آهي، هالنڊ کي وڌائڻ جي ڪابه گنجائش نه هئي، پر ڊچ سمنڊ کي پري ڪندا ويا، ۽ ائين پنهنجي ملڪ کي وسيع ۽ ڪشادو ڪيائون.

ائمسٽل نديءَ جي ڇوڙ وٽ، سوين واهن ۽ هزارين پلين وارو خوبصورت شهر ائمسٽرڊام، ڏينهن جو به ايترو ئي حسين ٿي لڳو، جيترو رات جو. پنڌ ڪندا ٽرام جي اسٽاپ تي آياسين. دڪانن، رستن ۽ جاين تي لڳل سڀ بورڊ ڊچ ٻوليءَ ۾ آهن. پر نوي سيڪڙو ڊچ انگريزي ڳالهائين. يورپ ۾ هالنڊ ئي هڪڙو ملڪ آهي، جتي ٻوليءَ جو مسئلو ئي درپيش نه ٿو اچي.

ڪا ڪيفي 'ريمبرانٽ' جي نالي آهي، ته ڪا 'وان گوگ' جي نالي (ٻئي دنيا جا مشهور مصور هئا ۽ ڊچ هئا). ڊچن کي پنهنجي فنڪارن جو ڪيڏو قدر آهي. هالنڊ جي ڪرنسي نوٽن تي به هنن شاعرن، فنڪارن، ۽ مشهور قانوندانن جون تصويرون ڏنيون آهن. هالنڊ جي نوٽن تي ابريل نشان پڻ آهن، جيئن نابين، انهن کي ڇُهي، نوٽ جي قيمت معلوم

ڪري سگهن.

صبوح جو اٺين سان قمر ضد ڪيو هو ته، ائمسٽرڊام جي ڪنهن ٽوئر ڪمپنيءَ سان رابطي ۾ اچي، شهر گهمون، پر مونوٽ ڪيسي ۾ ائمسٽرڊام شهر جو نقشو، پمفليٽ هئا، جيڪي لنڊن واريءَ ٽوئر ڪمپنيءَ ٽوئر بک ڪرڻ وقت ڏنا هئا. ان ڪان سواءِ ٻن ڏينهن لاءِ ٽرام جي ٽڪيٽ پڻ هئي. ان ڪري قمر کي چيم، ته: يورپ ۾ ”رلي ”رلي، هاڻي ان لائق ٿي ويو آهيان جو توکي ائمسٽرڊام گهمائي سگهان.

ائمسٽر ڊام پرين جي ڪهاڻين جو شهر آهي. رات جو شهر جي واهن جي پلين تي لڳل هزارن بتين جي جهرمر، ۽ انهن جا پاڻيءَ ۾ پوندڙ اولڙا، هن شهر کي خوابن جو شهر بنائي ٿا ڇڏين، ته ڏينهن جو گل لالہ (Tulips) جا دهڪندڙ ٽانڊن جهڙا رنگ، هر موڙ، هر چونڪ کي ٻهه ٻهه ٻهڪائيو ڇڏين.

هيءُ شهر، هڪ جهاز جي حادثي ڪان شروع ٿيو جنهن مان ٻچيل ٻن مهاڻن هتي گهر ٺاهيو ۽ پوءِ پنهنجي ڪتن کي سڏي، هتي ٺاهيو ڳوٺ ٻڌائون.

جيئن ته هيءُ شهر ائمسٽل نديءَ جي ڇوڙ وٽ ٻڌل هو، ۽ ندي وقت بوقت پنهنجو وهڪرو متائيندي رهندي هئي، انڪري هتان جي رهاڪن کي ٻوڏ ڪان بچڻ لاءِ هڪ بند (Dam) ٺاهڻو پيو. ۽ ائين ائمسٽل ۽ ڊئم ملي، ائمسٽرڊام ٿي پيا.

ٽرام ۾ چڙهي اچي رجسڪ ميوزيم وٽ لٿاسين. رجسڪ ڏوري ڏوري ڏٺهه.....

ميوزيم معنيٰ عوام جو ميوزيم. هن ميوزيم جو پايو، باشاهه
لوئي بونا پارٽ جي زماني ۾، ۱۸۰۵ع ۾ پيو. هن ملڪ
۾ نه فقط هالنڊ جا، پر سڄيءَ دنيا جي مشهور فنڪارن جا
شاهڪار محفوظ آهن. عمارت پراڻي طرز جي آهي. هالنڊ،
توڙي يورپ جي ٻين ملڪن ۾ اسان ڏٺو ته هنڌ هنڌ ڇتين،
ساوڪ زوريءَ ڦٽي نڪري پوي. جاءِ جي ڇت هجي، يا فرش
جي سرن جي وچ ۾ وٿي، اتان ساوڪ ڦٽي نڪرندي. اهو
برسات جو ڪرشمو آهي. جيڪا هنن ملڪن ۾ ٻارهوئي
پوي. نه مٽيءَ جا طوفان. نه دز نه ڌوڙ. اسان وٽ ڏيهن
۾ ٽي ٽي دفعا ٻهاري ۽ چنڊ ڦوڪ جي ضرورت پوي، پر
هتي هفتن ڪان پوءِ اها ضرورت پيش اچي.
رجسڪ ميوزيم ڏي ويندي، گهڙيل پٿرن جي فرش جي وٿين
مان به ڇپر ڦٽي آئي هئي.
ميوزيم ۾ ڀهرين تصويرن، جنهن منهنجو ڌيان ڇڪايو، اها
هئي فرانس سنجيلر جي Still Life. عام طرح، مصور،
بي جان شين جي تصويرن کي اهو عنوان ڏيندا آهن: ڪوزا،
ڪتاب، عينڪ، گل، اهي سڀ بي جان شيون (Still Life)
آهن. هن تصوير جو موضوع به بي جان شيون هيون. پر
چڙ ڪائيندڙ. مثل پکي، مرده سهڙ. اهي هئا مصور جي
Still Life. اهي سڀ موت ڪان اڳ Life هئا، ته هاڻي Still.
نڪولس مريس جي هڪ دلچسپ تصوير آهي، Woman
Saying Grace ڪرستانن ۾ رواج آهي ته، ماني آڏو رکي،
پهرين خدا جو شڪرانو ادا ڪندا آهن ته تو رزق ڏنو، ۽

پوءِ ماني کائڻ شروع ڪندا آهن. هن تصوير ۾ هڪ عورت، ماني آڏو رکي، اکيون بند ڪري دعا گهري رهي آهي، ته پٺيان هڪ ٻلي، ٽپو ڏيئي، مانيءَ تي جهٽ هڻڻ لاءِ تيار بيٺي آهي. منهنجي خيال ۾، ان معاملي ۾ مسلمانن جي پاليسي صحيح آهي، جو هو ماني کائڻ کان پوءِ دعا گهري خدا جو شڪرانو بجا آڻيندا آهن. چوندا آهن ته:

There is always a Silp between cup and lip.

اها تصوير نه رڳو موضوع جي لحاظ کان انوکي آهي، پر ان ۾ ڪمال فنڪاريءَ سان عورت جي منهن تي سڪون ۽ اطمينان، ٻليءَ جي اکين ۾ لالچ، ۽ سندس ٽپي ڏيڻ ۽ جهٽ هڻڻ لاءِ تيار ٿيڻ جو پوز، ٽيبل تي قسمين قسمين کاڌا. رنگن، پاڇن ۽ خاڪن جو ڪمال آهن.

بارٿوليمينس (۱٦۱۳ع-۷۰) جي هڪ تصوير حقيقت پسند فن (Realistic Art) جو ڪمال آهي. انهيءَ دور ۾ انسان، پکي، جانور، وڻ، جبل، ۽ ٻيون هر قسم جون شيون، ائين ئي چٽڻ، جيئن نظر اچن ٿيون، اهو ڪئميرا جي ايجاد کان اڳ جو عظيم ڪارنامو آهي. پر بارٿوليمينس اهڙين شين جي چونڊ ڪئي، جيڪي رنگن جو عجيب غريب ميلاپ آهن. لوهه ۽ پتل، ٻرم، چمڙو، ۽ زري. لوهه ۽ پتل جو رنگ، ان رنگ جو چمڪو (Lusture) ۽ ان جا پاڇا نوان (Shade) رنگن جي قيد ۾ آڻڻ عظيم ڪارنامو آهي.

هن ميوزيم جي هڪ ٻي دلچسپ تصوير آهي، ميلڪوار جي ڏوري ڏوڙي ڏيهه....

Birds in Spark جنهن ۾ هن هڪ ڊنل ڪڪڙ، ۽ پڇندڙ چوزا ڏيکاريا آهن. ميلڪوار جو زمانو ١٦٣٦ – ١٦٥٥ع جو آهي. ان کان گهڻو پوءِ چارلس ڊارون ورهين جي اونهي اڀياس کان پوءِ (Expessions of Animals and Birds) جانورن ۽ پکين جي احساسن جي اظهار تي ڪتاب لکيو. پر ميلڪوار، گهٽ ۾ گهٽ ڪڪڙ، ۽ چوزي جي ڊپ واريءَ ڪيفيت جو گهرو اڀياس ڪيو ٿو پائنجي. ڊپ ۾ پڇڻ وقت انهن جا کنڀ، انهن جون اکيون، انهن جو مجموعي پوز. پڇڻ لاءِ تيار هجڻ. اهو ڪجهه سيڪنڊن جو مشاهدو آهي، جنهن جي ڇاپ کي مستقل حيثيت ڏيڻي، هن عظيم مصور رنگن ۽ پاڇن جي پڃري ۾ قيد ڪري ڇڏيو آهي.

رجسڪ ميوزيم ۾، گهڻي تعداد ۾، ڊچ مصور ريمبرانٽ جا شاهڪار آهن. ريمبرانٽ حقيقت پسنديءَ (Realism) جي دؤر جو جڳ مشهور فنڪار آهي. سندس تصويرن تي يورپ ۽ آمريڪا جو هر ميوزيم فخر محسوس ڪندو آهي. ائمسٽرڊام جو شهر ريمبرانٽ جو شهر آهي. ان شهر ۾ئي هن جڳ مشهور شاهڪار تخليق ڪيا. سندس فن جي خاص ڳالهه آهي ڳوڙهي ناسي رنگ جي پس منظر ۾ سونهري رنگن جي روشنين جو تضاد. ان تضاد مان ئي هو زندگي تخليق ڪري ٿو، هو ١٦٠٦ع ۾ ليڊن ۾ ڄائو. ننڍي هوندي کان ئي مصور ٿيڻ جو شوق هوس. ٢٥ سالن جي عمر ۾ هو ائمسٽرڊام آيو، ۽ هڪ پورٽريٽ ناهيندڙ جي

حيثيت ۾ مشهور ٿيو. شهري زندگيءَ جو ملمعو ڏسي هن پنهنجي ڪمائيءَ کان وڌيڪ خرچ ڪرڻ شروع ڪيو. ١٦٣٤ع ۾ هڪ خوشحال ڇوڪريءَ ساسيڪا سان پرڻيو. ١٦٤٢ع ۾ ساسيڪا گذاري ويئي، ۽ ريمبرانٽ پنهنجي ابهم پٽ ٽيٽس سان اڪيلو رهجي ويو.

آهستي آهستي هن جي شهرت گهٽجندي ويئي، ۽ ڏکيا ڏينهن ڏٺا پيس. ايسٽائين جو آخر هو ڏيوالو ٿي ويو.

١٦٦١ع ۾، ائمسٽرڊام جي ٽائون هال ۾ ريمبرانٽ جي چٽيل تصوير لڳائي ويئي، جيڪا هڪ سال کان پوءِ کيس واپس ڪري، ان جي جاءِ تي هڪ، ٻئي درجي جي، غير اهم فنڪار جي، غير معياري تصوير لڳائي ويئي. ان ڳالهه ريمبرانٽ کي وڏو صدمو پهچايو. جيئن جيئن سندس شهرت گهٽبي ويئي، تيئن تيئن سندس اقتصادي حالت ابتر ٿيندي ويئي. جيئن سندس اقتصادي حالت ابتر ٿيندي ويئي، تيئن هو دنيا کان الڳ ٿلڳ رهڻ لڳو. سنه ١٦٥٨ع ۾ سندس ملڪيت ۽ گهر نيلام ڪيا ويا. (اهو گهر، جيڪو هالنڊ لاءِ اڄ قومي يادگار آهي).

سن ١٦٦٤ع ۾، پنهنجي پٽ جي مرڻ کان هڪ سال پوءِ، هن هميشه لاءِ اکيون ٻوٽيون.

اهو آهي ريمبرانٽ جي حياتيءَ جو مختصر، احوال. اهو فنڪار، جنهن جي هڪ هڪ تصوير ملين ڊالرن جي قيمت رکي ٿي، ۽ ان تي يورپ ۽ آمريڪا جا جڳ مشهور ميوزيم فخر ڪن ٿا. ان جي حياتيءَ ۾ ئي ان جو گهر نيلام ٿيو،

ڏوري ڏوري ڏيهه.....

جيڪو اچلڪهه هالنڊ ۾ ويندڙ هر ٽوئرسٽ لاءِ ڏسڻ ضروري آهي، ۽ ڊچن لاءِ قومي يادگار آهي.
اسانجا فنڪار چون ٿا ته اسان وٽ فن جو قدر ناهي. پر يورپ جي فنڪارن جيڪي اذيتون ڏٺيون ۽ فن جي شمع کي ٻرندو رکيو، ڇا انهن اذيتن جي هڪ حصي کي به اسان جي فنڪارن برداشت ڪيو آهي؟
رجسڪ ميوزيم ۾ ريمبرانٽ جي هڪ چرڪائيندڙ تصوير آهي "مور" (Peacocks). مور جهڙو سهڻو پکي، اهو به ريمبرانٽ جي هٿ سان چٽيل. سندس سونهن جي هڪ هڪ ذري جي حقيقي جهرمر، سڀڪجهه موجود، پر زندگي ناپيد. اهي مور مئل، سندن ڳچيون لڙڪيل، سندن خوبصورت جسم مان رت جا ٽيپا ڳڙندڙ. ساهه ڏي سڪي ويو. ڇڻ ڪو ڏڪڙو آيو هجي. ايڏي سونهن ۽ ايڏي بيوسي. ايڏو ظلم. ايڏو قهر - ايڏو ڪيس.
ريمبرانٽ جي ٻي مشهور تصوير هئي Night watch . ان تصوير آڏو ڪنهڙو لڳل هو. جيئن ماڻهو ويجهو وڃڻ کان سواءِ، پري کان ئي ان تصوير کي ڏسن. ريمبرانٽ اها تصوير سنه ١٦٤٢ع ۾ ٺاهي. هن انکي ائمسٽرڊام جي سول گارڊ جي فرمائش تي چٽيو. ١١ فٽ ١١ انچ X ١٤ فٽ ٢/١ ١٤ انچ جي سائيز جي هن تصوير ۾، ان وقت جي سيني سول گارڊس جا مهانڊا آهن. هن تصوير ۾ ماڻهن جي بيهڪ، ۽ سندن هٿن ۾ هٿيارن جو مختلف طرفن ۾ وڃڻ سان هڪ قسم جي توازن جو احساس ٿو ٿئي. اهو توازن ئي هن تصوير

جي جان آهي.

ريمبرانٽ جي هڪ ٻي حسين تصوير آهي Portrait of Van Maria. هن تصوير ۾ حقيقت پسند چٽسائيءَ جي چوٽ ان عورت جي چولي جي فرل (Frill) جي چٽسائيءَ ۾ آهي. ان Frill جو هڪ هڪ باريڪ تفصيل (Minute Detail) ڪمال مهارت سان چٽيو ويو آهي. فرل ۾ سوراخ، گهنج، وڪڙ، الائي ڇا ڇا ٿيندو آهي. پر انهن سڀني شين کي فنڪار ڪيئن چٽيو آهي، اهو تصوير کي ويجهو وڃي ڏسڻ سان معلوم ٿو ٿئي. اهو به معلوم ٿو ٿئي ته ڪهڙا شيڊ استعمال ڪيا ويا آهن، ۽ برش جو اسٽروڪ ڪيئن ڏنو ويو آهي، ۽ ان مان ڪهڙو تاثر پيدا ٿيو آهي. انهن تصويرن مان ڪن جا فوٽوگراف منهنجا اڳ به ڏٺل هئا، پر تصوير ۽ ان جي نقل ۾ وڏو فرق آهي.

ريمبرانٽ جي هڪ ٻي تصوير — ’يرمياهه يروشلم جي تباهيءَ وقت‘ به ڪمال جي تصوير آهي. ان ۾ هڪ ڪراڙو ماڻهو، انتهائي افسوس جي ڪيفيت ۾، ڪنڌ هيٺ ڪري، مٿي کي هٿ ڏيو، نرڙ ۾ گهنج وجهيو ويٺو آهي.

رجسڪ ميوزيم مان نڪتاسين ته سامهون اطالوي آئيس ڪريم وارو هو. اطالوين جي آئيس ڪريم جي لذت سڄي يورپ ۾ مشهور آهي. مون ۽ قمر هڪ هڪ پيالو اطالويءَ جي آئيس ڪريم جو کاڌو، ۽ ڪانئس ’وان گوگ‘ ميوزيم جو ڏس پڇيو.

وان گوگ ميوزيم سڌ ۾ٿدي تي هئي. ٻ چن هيءَ ميوزيم، ڏوري ڏوري ڏٺم ....

پنهنجي عظيم فنڪار ’وان گوگ‘ جي ياد ۾ نهرايو آهي.
هن گهڻ ماڙ عمارت ۾ وان گوگ جون، ۽ ان جي متعلق تصويرون. وان گوگ آرٿ ڊيلر ۽ فوجي آفيسرن جي جي خاندان ۾ پيدا ٿيو. هن پهرن يائين آرٿ ڊيلر جو ڪم ڪيو، پوءِ ان مان بيزار ٿي، عيسائي مشنري (Missionary) ٿيو، ۽ ڪوئلي جي کاڻين جي مزدورن ۾ عيسائيت جي تبليغ ڪرڻ شروع ڪيائين. مزدورن جي گهٽ اجرت، ۽ گهٽي ڪم سبب ابتر حالت هئي. هنن جي صحت خراب هئي، هو اڌ بکيا، اڌ اگهاڙا هئا. وان گوگ پنهنجي نالي ماتر الائونس کي به هنن تي خرچ ڪيو ۽ اهڙيءَ ريت پنهنجي صحت جو به خانو خراب ڪري ڇڏيو. ايتري قدر جو سخت سياري ۾ پنهنجو ڪمبل هڪ مزدور مائيءَ جي بيمار ٻارن کي ڏيئي ڇڏيائين. سندس پوشاڪ ليڙون ٿي ويئي، ۽ مشنريءَ وارا جڏهن سندس ڪم ڏسڻ آيا، ته سندس پوشاڪ ۽ ڍنگ کي مشنريءَ لاءِ شرم جو باعث سڏيندي کيس ڪم کان جواب ڏيئي ڇڏيائون.
ٻه ٽي دفعا هن والهانه عشق به ڪيو، پر ڇوڪريون سندس غربت، پوشاڪ ۽ شڪل شبيهه سبب ڪانئس نه فقط ڪنارو ڪرڻ لڳيون پر سندس بي عزتي به ڪيائون.
نيٺ هن مصوريءَ سان شوق رکيو. پئسي موجود نه هجڻ جي حالت ۾، ريل جو ڀاڙو ڏيئي نه سگهيو، ۽ پنهنجي وقت جي مشهور مصورن سان اسي (٨٠) ڪلوميٽر پڪ تي پنڌ ڪري، بوٽ جا ترا گسائي، پير ڦٽي، وڃي ملاقات ڪئي.

سندس غربت جي دؤر ۾، سڄيءَ دنيا ۾ رڳو سندس ڀاءُ ٿيئو (Theo) هو، جيڪو سندس مالي مدد ڪندو رهيو ۽ کيس همٿائيندو رهيو.
هيگ ۾ مشهور مصورن ۽ آرٽ ڊيلرن مٿس سخت تنقيد ڪئي. پيرين محفلن ۾ سندس فن تي ٽوڪون ڪيون ويون. جتي ڪجهه وقت هن سان پال گاگي به شامل ٿيو ۽ ٻئي گڏ رهڻ لڳا. اتي ڏي هڪ طوائف سان پيار ٿي ويس جيڪا پيار مان کيس Fou you (بيوقوف ڳاڙهن وارن وارو) سڏڻ لڳي ۽ هو کيس (Pigeon) ڪبوتر سڏڻ لڳو. هن کيس چيو ته: جيڪڏهن مون وٽ اچڻ لاءِ تو وٽ پنج فرانڪ ناهن ته تون پنهنجو ڪن مونکي ڪپي ڏي. مونکي تنهنجا ڪن ڏاڍا وڻن ٿا. انتهائي غربت جي حالت ۾ وان گوگ پنهنجو ڪن ڪپي ان طوائف وٽ ڪٽي ويو.
ان کان پوءِ هن کي چريائپ جا دؤرا پوڻ لڳا. شهر جي ماڻهن درخواست ڪئي ته هو خطرناڪ پاڳل هو ۽ هن کي بند ڪيو وڃي.
هن کي سينٽ ريمي جي اسپتال ۾ داخل ڪيو ويو، جتي ڪجهه ڏينهن گذاري، صحتمند ٿي، هو پنهنجي ڀاءُ 'ٿيئو' وٽ پئرس موٽي آيو ۽ وري مصوري شروع ڪيائين. پئرس مان هو اورس (Auvers) ويو، جتي ڪجهه وقت مصوري ڪرڻ بعد روالور سان آپگهات ڪيائين. ٿيئو، سندس ڀاءُ جيڪو سندس دردناڪ حياتيءَ ۾ اڪيلو همدرد هو اهو به ڇهن مهينن بعد گذاري ويو.

هيگ ۾ ٿي ـ هڪ رات ، هڪ نائيٽ ڪيفي ۾ ڪرسٽين نالي هڪ Street Girl سان ملاقات ٿيس ، جنهنجو پيشو خراب هو ، پر دل اجري هئي . هن غربت جي حالت ۾ ، بنا پئسي وٺڻ جي سندس ماڊل ٿيڻ قبوليو . ساڻس گڏ رهي ، سندس ، ۽ سندس گهرجي سار سنڀال لڌائين ، ۽ جڏهن ڪرسٽين جي ويم لاءِ وان گوگ کي پئسا کپندا هئا ته سندس دوستن ، مائٽن ، آرٽ ڊيلرن ، اوڌر تي ڏيڻ کان به انڪار ڪيو .

وان گوگ ـ جيڪو پنهنجي حياتيءَ ۾ ، فقط هڪ تصويرٿي وڪڻي سگهيو ، ان جي تصوير اڄ دنيا جو ڪوبه ميوزيم لکين (Milllons) ڊالرن ۾ خريد ڪندو . ۽ سندس چٽيل تصوير جي موجودگي ، دنيا جي هر ميوزيم لاءِ فخر جو باعث آهي . وان گوگ ، جنهن تي چريائيءَ جا دورا پيا ، ان جي فن ، اڳتي هلي دنيا کي چريو ڪري ڇڏيو . سندس مصوري فن جي تاريخ ۾ اهم جڳهه والاري ٿي . توڙي جو سندس فنڪارانه تخليق جو عرصو تمام ٿورو آهي . هن ١٨٨٠ع ۾ مصوري شروع ڪئي ، ۽ ١٨٩٠ع تائين ٨٠٠ تصويرون ، ۽ ٧٠٠ ڊرائنگ مڪمل ڪري ورتائين . (١) هيگ کان پوءِ مختلف شهرن ۾ رلندو آخر پئرس ۾ رهيو ، ۽ اتي جي فنڪارن جي بوهيمين زندگيءَ ۾ شامل ٿي ويو . هن مشهور مصورن

(١) وان گوگ تي پڻ ارونگ اسٽون هڪ ناول Lust for life لکيو آهي .

سرت (Saurt) ۽ پال گاگي (Paul gaugin)، ۽ مشهور ليکڪ ايملي زولا سان دوستي رکي ۽ ساڻن گڏ فن ۽ ادب ۾ جدت پيدا ڪرڻ لاءِ ٻڪ ڏک تي جاءِ جهد ڪندو رهيو. پئرس کان پوءِ هو آرليس (Arles) نالي ننڍي ڳوٺ ۾ رهي، تصويرون چٽيندو رهيو.

هن جي فن ۾ ڪي رجحان اهم ۽ نادر آهن. هن رنگن کي ملائڻ، ۽ شيڊ ڏيڻ بدران الڳ الڳ رنگن جا هڪ ڪرا وڏا چٽا (Patches) استعمال ڪيا آهن. ان کان سواءِ فطري رنگن جي سٽا (Colour Scheme) بدران هن پنهنجي رنگن جي سٽا استعمال ڪئي آهي، جيڪا انوکي آهي. پيلو رنگ، جيڪو سندس وقت تائين، سرءُ جو رنگ سڏبو هو، ۽ مصور ان جي استعمال کان پاسو ڪندا هئا، وان گوگ ان رنگ جي جادوءَ کي جاڳايو. هن جا 'سورج مکي' (Sun Flowers) سونهري پيلي رنگ جي سونهن جو شاهڪار آهن. سندس پورٽريٽ به انفرادي اسٽائيل جا آهن. انهن ۾ به رنگن جون سِٽائون فطري ۽ حقيقي ناهن، پر تنهن هوندي به ڏاڍيون خوبصورت پيون لڳن.

اسان وٽ سنڌ ۾ عظيم لفظ تمام سستو آهي، پر يورپ ۾ عظمت ماڻڻ لاءِ صدين جي روايتن کي ختم ڪري، نين روايتن جو بنياد وجهڻو ٿو پوي. اهي نيون روايتون، جن کي دنيا قبول ڪري، ۽ انهن جي بنيان هلي-اتي ريمبرانٽ، مائيڪل اينجلو، وان گوگ، ۽ پال گاگيءَ وانگر سڄي زندگي ڏکن، بکن، تڪليفن ۽ اذيتن ۾ گذارڻي ٿي پوي.

ناقدريءَ ۽ نوڪبازيءَ جو نشانو ٿو بنجڻو پوي ، تڏهن به موت کان پوءِ ، مس مس عظمت حاصل ٿئي .

' وان گوگ ميوزيم ' جي فرشي طبقي (Ground floor) تي اهي تصويرون رکيل آهن ، جن کان وان گوگ متاثر ٿيو ، انهن ۾ هڪ جپاني تصوير 'برسات ۾ پل ' (Bridge in rain) ڏاڍي خوبصورت ۽ انفراديت جي حامل آهي . برسات جي ڏنڊ جي پويان پل جي تصوير .

ان ميوزيم جي پهرئين طبقي تي وان گوگ جون پنهنجون تصويرون آهن. انهن ۾ هڪ موهيندڙ تصوير آهي Olive trees. آسمان گلابي رنگ جي چٽن (Patches) سان چٽيل آهي . زمين ڳوڙهي ناسيءَ ، هلڪي ناسيءَ ، ۽ ڪاري رنگ جي چٽن سان چٽي وئي آهي. پاڻيءَ جا تلاءَ نيري ، ۽ آسماني رنگ جي چٽن سان ظاهر ڪيا ويا آهن . رنگن جي اها سٽا حقيقي ته ناهي، پر تڏهن به رنگن جو اهو ترنم ، اها موسيقي تي جاڳائي ، جو ڏسندڙ دنگ رهجيو وڃي .

وان گوگ جي هڪ عجيب غريب تصوير آهي " جوتن جو جوڙو " (Pair of Shoes) اهو موضوع ۽ اها تصوير بئي انوکا آهن . پراڻا ڦاٽل ۽ گهريل جوتا ، پر انهن تي ڪيل محنت ، انهن جي حقيقي چٽسالي ، ڪمال جي آهي .

وان گوگ جي تصوير 'باداميءَ جي وڻ جي ڦولاريل شاخ' (Branch of Almond tree in blossom) حسين تصويرن مان آهي. آسماني رنگ جي پس منظر ۾، سفيد رنگ جي چٽن سان ٽهيل باداميءَ جا گل. آسماني ۽ سفيد رنگ جو ردم.

وان گوگ جي هڪ جڳ مشهور تصوير آهي. ’ دگ سان
ڪيفي ‘ (Road Side cafe) هن تصوير ۾ وان گوگ وڏا
وڏا چٽا استعمال ڪيا آهن. گهري نيري رنگ جي چٽن،
۽ ڪاري رنگ جي چٽن سان آسمان. اڇن وڏن ڏيئن سان
آسمان ۾ تارا. چڻ ته ڦلا (Pop Corns) هجن، پيلي رنگ
جي چٽن سان جايون. ڪاري، نيري ۽ پيلي رنگ جي
ڌلهين ليڪن سان فرش، ۽ وڏن ڏيئن سان ڪرسيون ميزون
۽ ماڻهو چٽيا آهن. سڄو منظر ائين ٿو لڳي چڻ اونهي خمار
۾ وان گوگ ان رستي تان لنگهيو، اهو منظر ڏٺو آهي، ۽
ان سيڪنڊن جي ٿيڻ ’ (Happening) کي حافظي ۾ محفوظ
ڪري، ان جي تصوير چٽي. ان پل کي امر بنائي ڇڏيو
اٿائين. اهو پل ــ جڏهن ستارا چمڪندڙ نوڪدار ٽيڪن
بدران وڏا اڇا ڦلا يا ڪجهه جون پوٽيون لڳندا آهن.
ميوزيم جي ٽين ماڙيءَ تي وان گوگ جا ڪيل خاڪا
(Drawings) آهن ۽ چوٿين ماڙ تي انهن مصورن جون
تصويرون آهن جيڪي وان گوگ کان متاثر ٿيا. هن ميوزيم
۾ هڪ ننڍي لائبرري پڻ موجود آهي.
هن هڪڙي عمارت ۾، وان گوگ جي چاهيندڙن، توڙي
ان تي تحقيق ڪرڻ وارن کي هر قسم جو مواد ملي ٿو
وڃي.
وان گوگ ميوزيم کان ٻاهر نڪري ’ واهن واري تفريح ‘
(Canal cruise) لاءِ وياسين. ڏس پڇڻ تي معلوم ٿيو ته هتان
سڌ پند تي آهي. ۽ مون قسم کي فخر سان چيو ته ” ڏس،

ڏوري ڏوري ڏيهه.....

بنا گائيڊ جي توکي ڪيئن ائمسٽرڊام گھمايم.“

دنيا جا ٻيا شهر، رستن ذريعي، ڪار، بس، يا ٽرام ۾ چڙهي گھميا آهن، پر ائمسٽرڊام، ٻيڙيءَ يا لانچ ۾ چڙهي، واهن ذريعي گھمبو آهي. ٻين شهرن ۾، ڪنهن خاص جاءِ تي ڪنهن نه ڪنهن رستي ذريعي پهچبو آهي، ته ائمسٽرڊام ۾، ڪنهن خاص جاءِ تي پهچڻ لاءِ ڪو نه ڪو واهه وٺبو آهي. جيئن ٻين هنڌ رستن جا چونڪ ٿين، تيئن هت واهن جا چونڪ آهن. جيئن رستي تي ويندي، ڪو واهه ٽپڻ لاءِ ڪنهن نه ڪنهن پل مٿان لنگھڻو پوندو آهي، تيئن ائمسٽرڊام ۾، رستو پار ڪرڻ لاءِ ڪنهن نه ڪنهن پل هيٺان لنگھڻو پوندو آهي. ائمسٽرڊام- سوين واهن، ۽ هزارن پلين جو شهر، چڱو خوابن جو شهر آهي.

ٻيڙين جي سفر شروع ٿيڻ واريءَ جاءِ تي هڪ فوٽو گرافر ويٺو آهي، جيڪو هر ٽوئرسٽ جو فوٽو ڪڍندو آهي. جيئن ئي لانچ سفر تان واپس ايندي آهي ته اهي فوٽا هڪ بورڊ تي لڳا پيا هوندا آهن. فوٽو خريد ڪرڻ لازمي نه آهي. وڻيو ته وٺو، نه وڻي ته نه وٺو. اسان اهو فوٽو خريد ڪيو، (اهي فوٽو پولرائڊ ڪئميرا سان نه، پر رواجي ڪئميرا سان ڪڍندو آهي، ۽ اڌ ڪلاڪ اندر ڊيولپ ۽ پرنٽ ڪري بورڊ لڳائي ڇڏيندو آهي.

واهن جي تفريح ۾ گھڻو ڪري، سترهين ۽ ارڙهين صديءَ جون عمارتون ڏيکاريندا آهن. لاجر ڪئنال کان ٿيندا، اولاهين مناري (Western Tower) تائين آياسين. اهو منارو ٦٥ ميٽر

ڏکهو آهي ۽ سنہ ١٤٨٦ع ۾ ٺهيو. قديم يوروپي فن تعمير جو سهڻو مثال آهي. ان کان پوءِ Western church ڏٺي سين، جيڪا ١٦٣٢ع ۾ تعمير ٿي، ۽ جڳ مشهور فنڪار ريمبرانٽ کي ان چرچ ۾، سنہ ١٦٦٩ع ۾ دفن ڪيو ويو.

هن ئي ٽوئر ۾ اسان ريمبرانٽ جو گهر پڻ ڏٺو. ساد و عام يورپي گهر، جيڪو ڪنهن وقت ۾ نيلام ٿيو هيو. اڄڪلهہ قومي يادگار آهي.

ٽنجهند تائين سڄو شهر لانچ ذريعي گهمي، واپس هوٽل آياسين، ۽ سامان ٻڌي، ڪيس ۽ لڳيءَ ڏانهن هيگ وڃڻ جي تياري ڪئيسين. هوٽل جي ڪائونٽر واري کان پڇيوسين، "هيگ ڏانهن ٽرين ڪهڙي وقت ويندي؟" تہ ڏاڍيءَ ڪائيءَ مان جواب ڏنائين، "I am not railway inquiry"

مون چيس، "برابر، تون سچ ٿو چوين. رڳو ريلوي انڪوائريءَ جو نمبر ملائي ڏي تہ اسان پاڻ ٿا پڇون."

ٽائيم پڇي، ٽپڙ ڪٽي، ڪائونٽر واري کي چيوسين، "اسان هوٽل ڇڏي ٿا وڃون. رهيل ڏينهن جا پئسا بہ آيا ٿوڪي. اهو رڳو تنهنجي ترش روئيءَ (Rude behaviour) جي ڪري."

همراهہ ڪجهہ شرمندو ٿيو. اسان ٽڪڙا ٽڪڙا ٻاهر نڪري ويسين ۽ ٽرام ۾ چڙهي، ائمسٽرڊام انٽرنيشنل اسٽيشن تي پهتاسين.

هيگ واري ٽرين سڌي ۽ تيز رفتار هئي، جلد ئي هيگ پهچي وياسين. اسٽيشن تان ڪيس کي فون ڪئي سين، جنهن چيو

ڏوري ڏوري ڏيهہ ...

ته، ”مان اڃا تو پهچان.“ اسٽيشن کان ٻاهر نڪري ٻمر ڇيو ته، ”مون کي اڃ لڳي آهي، ڪوڪا ڪولا گهرائي ڪر.“ مون اسٽيشن کان ٻاهر نڪري قمر لاءِ ڪوڪا ڪولا جو ڏٻو ورتو، ۽ پاڻ اتي ئي سپ ڪرڻ شروع ڪيم. هيڏانهن هوڏانهن نهاريم، ڪائونٽر واري جي پٺيان پٽ تي شوڪيس ۾ هر ملڪ جا نوٽ لڳل هئا. مون چتائي ڏٺو ته پاڪستان جو نوٽ به آهي. هڪ رپئي وارو نوٽ اتي موجود هو، پر ميرو ۽ پراڻو. مونکي ياد آيو ته ڪراچي ڇڏڻ وقت هڪ نوٽ رپئي وارو بچيو هو، مون کيسي ۾ هٿ هڻي اهو ڪڍيو. اهو وڌيڪ ميرو ۽ وڌيڪ پراڻو هو. اصل اهڙو هو جو آڇيندي لڄ مران، انڪري مون اهو نوٽ ڪيس آڇيو ئي ڪونه.

هالنڊ ۾ ساقي بخيل نه پر رزاق هوندو آهي. بارٽينڊر ڇوڪريون 'وٽ سر گهرن وٺيون' وانگر بيئر جو گلاس ڪنن تائين ٿمٿار ڪري، اٿلندڙ گڄ ڪاٺ جي پٽيءَ سان اگهي ڏينديون آهن. چوندا آهن ته هالنڊ ۾ ڦريون ديڳ، گلاس ميز تان ڪڻڻ کان سواءِ، ٻوڙي پيئڻو پوندو آهي.
هيڏي هوڏي ڏٺم، ٽيبل تي ڪجهه مرد ۽ عورتون تاس راند ڪري رهيا هئا، ۽ هلڪا ٺهڪڙا ڏيئي رهيا هيا. ڪيڏي نه بي فڪريءَ آهي هنن وٽ. سڄي يورپ ۾ مون ڪو به ماڻهو موڙهل، منجهيل، يا گهٽيءَ ۾ ورتل ڪين ڏٺو. هنن جي دل به کليل ته اکيون به کليل. هنن جي زندگي آهي — ڪم ڪريو ۽ عيش ڪريو.

۽ان ڊبو ختم ڪري ٻاهر نڪتس. اسٽيشن تي پهچي خبر پئي ته ڪيس هاڻي هاڻي پهتو آهي.
ڪيس وڏو پاڪر پائي مليو. قمر ڪوڪا ڪولا جو ڊبو کولي ڪار ۾ ويهي رهي. ڪيس مونکي آڏو وهاري، ڪار اسٽارٽ ڪئي.
هلندي هلندي ڪيس هڪ شاندار عمارت وٽ ڪار روڪي.
”هيءَ بين الاقوامي انصاف جي عدالت آهي.“ هن فخر سان ڪنڌ مٿي ڪري چيو.
ان عدالت جي شاندار عمارت ڏسي منهنجو ڪنڌ جهڪي ويو. شرم کان – ادب ۽ احترام کان – يا ڏک کان، چئي نه ٿو سگهان. اندر مان اڌمو اٿيو، هيءَ بين الاقوامي عدالت آهي – هن ۾ ’قومن‘ سان انصاف ٿيندو آهي – ڇا هن عدالت کي اختيار آهي ته ’قوم‘ کي Define ڪري سگهي. قوم ڇاهي – ’قوم‘ ’ملڪ‘ ’حڪومت‘ ۽ ’رياست‘ ۾ ڪهڙو فرق آهي. ’حڪومتون‘، ’ملڪ‘، ۽ ’رياستون‘ ڪيئن ’قومن‘ جو ڪچومبر بنائي ڇڏينديون آهن. ڇا هن عدالت کي انهن تي به اختيار آهي؟ يورپ جي فن تعمير جي خوبصورت نموني تي ٺهيل هيءَ عالي شان، شاندار، ۽ رعبدار عمارت مونکي مکڻ جي ماڙي نظر آئي.
ڪيس جو گهر اچي ويو. ننڍڙو، خوبصورت بنگلو. بي انداز حسين، رنگبرنگي گلن سان سينگاريل. لڪي ڪار جو آواز ٻڌي، ٻاهر ڊوڙندي آئي، هن قربائتو پاڪر پاتي، ڇمي ڏيئي آجيان ڪئي. اما چمي نه عاشق معشوق واري چمي

ڏوري ڏوري ڏيهه ....

هئي، نہ ڀاءُ ڀيڻ واري، نہ ماءُ پٽ واري. ان چميءَ ۾ خلوص، پيار، پاڪيزگي، ۽ گرمائش هئي. اها چمي هڪ دوست جي طرفان ٻئي دوست کي هئي.

لڪي اکيون ڇنڀڻ لڳي، ڄڻ تہ جيڪي ڪجهہ ڏسي رهي هئي ان تي اعتبار نہ پئي آيس. آخر چيائين، ”هيءُ خواب نہ تہ آهي. اسان سڀ هتي مليا آهيون.“ (Is it not a dream ! We all have met here!)

مون چيو تہ، ”هيءُ خواب نہ آهي. پر هيءَ خواب کان بہ حسين حقيقت آهي، جو اسان هيگ ۾، توهان جي گهر گڏ يا آهيو ن. ڪي ساڀيائو ن خوابن کان بہ خو بصو ر ت ٿينديون آهن.“

سيڪو سپنا ماڻي
ساڀيا ماڻي ڪوڪو.

پوءِ مونکي لڪيءَ ۽ ڪيس سان خيرپور ۾ گهاريل قربائتا ۽ حسين ڏينهن ياد آيا. هفتي ۾ ٻہ ڏينهن وٽن فرينچ سکڻ ويندو هوس. مان ۽ لڪي شاگرد هوندا هئاسين ۽ ڪيس استاد. پر هو ڏاڍو ڪڙڪ استاد هو. وقت بوقت Test وٺندو هو. سختيءَ سان مارڪون ڏيندو هو، پر سالن ۾ سٺي فرينچ سيکاري ڇڏيائين. فرينچ سبق کان پوءِ رات جو دير تائين ڪچهري چمندي هئي. مهيني ۾ ٻہ ٽي دفعا پارٽي ٿيندي هئي — يا اسان وٽ يا هنن وٽ. ٿوري دير ٿيندي هئي، تہ قمر چوندي هئي، ”هائي هلو.“ ۽ لڪي سنڌي ’هاو‘ جو مطلب سمجهي ويئي هئي، ۽ يڪدم ڪي قمر کي چوندي

هئي No Halo ۽ ويٺي ويٺي، ڪڏهن ڪافي دير
تي ويندي هئي.
لڪي، آهستي آهستي، مٺيءَ مرڪ سان، هڪ هڪ لفظ
جهلي، الڳ الڳ، ۽ نرمائيءَ سان ڳالهائيندي آهي.
هن وري چيو، ”سچي خيرپور واري ڪلب هتي آهي.“
هنن وٽ مهدي، سندس زال، ۽ ٻار ٻه رهيل هئا.
مهدي ـ عراقي مهدي ـ ڪوٽ ڏيجيءَ جو زميندار مهدي ـ
اهو ٻه خيرپور ۾ اسانجو Common Friend هو، ۽ هاڻي فصل
ڪٽي، يورپ ۾ ڪٽنب سان ملڻ آيو هو. ٻت ۾ پريل، وارن
ڪان وانجهو، روشن خيال، حجائتو، ۽ قربائتو مهدي.
پنهنجي مهذب ۽ جهانديد زال سان موجود هو. سندس زال
۽ ٻارن سان اسان جي پهرين ملاقات هئي.
هيگ ۾ خيرپور ڪي ياد ڪيو سين. اجا سج بيٺو هو، ته
رات جي ماني ڏنائون. واچ ڏٺيسين ته رات جا سادا نو ٿيا
هئا. يورپ ۾ اونهاري ۾ سج ڏهين يارهين وڳي لهي، ۽
چئين وڳي ابري، ته سياري ۾ شام جو ساڍي ٽئين چئين
وڳي لهي وڃي. ڊاڪٽر نور احمد سومري جي امان پهريائين
ته ٻارن تي ڪاوڙبي هئي ته، ”اڄ رات جو گهر ٿا اچو.“
حالانڪ سياري جا پنج ڇهه مس ٿيا هوندا. سياري اونهاري
جي صبح شام ۾ ان وڏي فرق سبب سچو يورپ سج بدران
واچن تي هلي. سج بيٺي ڊنر ڪائڻ عجيب پئي لڳو. بهرحال
مانيءَ کان پوءِ محفل شروع ٿي. ڪيس ۽ لڪيءَ
يورپ جي سفر جا حال احوال ورتا. مون ائمسٽر ڊام ۾

ڏوري ڏوري ڏيهه ....

جيڪو ڪجهه ڏٺو هو ان متعلق پڇايس. هن چيو: اهو سڀ ڏٺو اٿو ته باقي بچايو ڇا؟ هو اسانتي ڏاڍو ناراض ٿيا جو هيگ لاءِ اسان فقط هڪ ڏينهن رکيو هيو. هنن جو اصرار هو ته هفتو کن وٽن گذاريون ها. مون سمجهاين ته ٽرين، پئرس جي هوٽل، سڀ بُڪ ٿيل آهن، ۽ تمام گهڻي ڪوشش جي باوجود به اهي تاريخون پوئتي نه ٿي سگهيون آهن.

رات جا ساڍا ڏهه لڳا ته مهديءَ ۽ سندس زال سمهڻ لاءِ اٿي کڙا ٿيا. مهديءَ وارن جي وڃڻ کان پوءِ لڪيءَ شرارت مان چيو ته، "پنهنجي زال جي موجودگيءَ ۾ مهدي ڏاڍو Discipline ۾ آهي." مونکي قائدِ اعظم جا اصول Unity, Faith, Discipline ياد آيا، ۽ قمر کي چيم ته "زالون گهٽ ۾ گهٽ قائدِ اعظم جي هڪ اصول تي ته عمل ڪرائي سگهن ٿيون."

جڏهن محفل رنگ تي پهتي ته لُڪيءَ ۽ ڪيس چيو ته، "هلو ته هاڻي گهمڻ هلون."

"رات جو هن وقت؟" ان وقت ڏيڍ لڳو هو. ڪيس چيو، "اوهان فقط هڪڙيئي رات هتي آهيو. جي هتان جي 'رات جي زندگي' (Night life) نه ڏٺو ته ڇا ڏٺو؟_"

۽ پوءِ هو ٻئي، اسان ٻنهي کي زوريءَ گهلي ٻاهر آيا. سندن ڪار، هيگ جون روشن، گلن سان جهنجهيل، سرهيون گهٽيون لتاڙيندي اچي هڪ نائيٽ ڪلب جي آڏو بيٺي. سڀ ڪلب ۾ داخل ٿياسين. اڌ روشن ماحول ۾ تيز

ميوزڪ جي گونج. جڏهن ڏنڌلي آسمان ۾ وڄ. رنگبرنگي لباس ۾ جوڙن جو سرمستيءَ وارو رقص. وجد آفرين ناچ. ائين پئي لڳو، ڄڻ رڳو راڳ آهي، رڳو ناچ آهي. ٻاهر ڪجهه به نه آهي. هيءُ پل امر آهي. هيءُ پل ابد آهي. اڇلون، ڦيرا - لمڪا - چال - لوڏا - سڀ رلمل - ڊسڪو - ڊسڪو - ڊسڪو - ڪيس ۽ لڪي ناچ ۾ شامل ٿيا. اسان کي به سڏ ڪيائون، پر اسان گهٻرايو. مٿان اسان ڪان ڪا پل ٿي وڃي، ۽ هيءُ سڀ ٻرڏيهي اسان تي کلن. اسان ناچ ۾ شامل نه ٿياسين، پر اسان جو من، لڪيءَ، ڪيس، ۽ ٻين نچڻ وارن سان اڇلون، چال، لمڪا، ۽ لوڏا ڏيندو رهيو. هيءُ رقص رندي ۽ سرمستي هو. هن رقص ۾ همه اويست جو تاثر هو. ڄڻ سڄي ڪائنات، ان جو تحرڪ، هڪ ازلي ۽ ابدي رقص هئي.

اسر جو گهر موٽياسين. لڪيءَ ۽ ڪيس پنهنجو بيڊروم اسان کي آڇيو. (يورپ ۾، ويجهي کان ويجهي دوست کي به بيڊروم ۾ قدم رکڻ نه ڏيندا، نظر وجهڻ به نه ڏيندا آهن.) اسان انڪار ڪندي چيو ته اسان ڊرائنگ روم جي غاليچي تي، آرام سان رات جو باقي حصو گذارينداسين. هنن چيو ته اسان ڪاوڙجي ويندا سين (پيو ڪمرو مهديءَ وارن جي حوالي هو.) اسان ٻنهي کي زوريءَ ڌڪلي پنهنجي بيڊروم ۾ آندو ۽ پاڻ ڊرائنگ روم جي غاليچي تي سمهاسين.

موڪلي صبح جو دير سان جاڳ ٿي. سڀ ناشتي جي ميز ڏوري ڏوري ڏيه....

ني هئا ۽ هالنڊ جي مشهور پنير (Cheese) سان ناشتو ڪري رهيا هئا. سندن زور ڪرڻ تي رڳو مشهور ڊچ پنير چکيم ۽ چاءِ پي ڪيس سان ڳالهيون ڪرڻ لڳس. قمر ۽ لڪيءَ جو پروگرام تيار هو. ٻهرين ڪين ڊورس جي ماءُ سان ملڻو هو، ۽ پوءِ سمنڊ جي ڪناري (Beach) تي وڃڻو هو. هو ناشتو ختم ڪري يڪدم نڪري ويون.

ڊورس ۽ رابرٽ ٻهريون ڊچ جوڙو آهي، جنهن سان اسانجي واقفيت ٿي. ڏاڍا پرخلوص ۽ قربائتا آهن. ڪيس وارن سان انهن جيئي ذريعي سان ملاقات ٿي. هو به اسانجا ويجها دوست آهن.

مان ۽ ڪيس، سستن وانگر، آرام سان، ٿورو دير سان تيار ٿي، بس ۾ چڙهڻ لاءِ، ڪيس جي گهر جي سامهون بس اسٽئنڊ تي آياسين. بس رڳو هڪ منٽ ليٽ ٿي ته اسٽئنڊ تي بيٺل ماڻهن واچون ڏسي پچڙو منهن بنائڻ شروع ڪيو.

هالنڊ لالہ جي گلن (Tulips) جو ملڪ آهي، ته هيگ گلن جو شهر آهي. جيترا پان جا دڪان اسانوٽ آهن، اوترا گلن جا دڪان هتن وٽ! هر موڙ، هلي گليءَ ـ هر چونڪ تي گلن جو دڪان. مون ڪيس کان پڇيو ته، ”هتي هر گهر ۾ هڪ ننڍڙو باغ آهي، ۽ هر ماڻهوءَ وٽ پنهنجا گل آهن، پوءِ هيترن گلن جي دڪانن جو ڇا مطلب؟!“ هن مرڪي چيو ته، ”هر ڪو ماڻهو هر قسم جا گل ته نه ٿو پوکي سگهي. هتن دڪانن تي اهي گل ملندا آهن جيڪي عام ماڻهو پنهنجي گهرن ۾ نه ٿا پوکي سگهن! ۽ انهن کي ٻاڻڻ لاءِ خاص مهارت کپي.

انڪري اهڙن گلن کي، عام ماڻهو دڪانن تان خريد ڪري پنهنجي گلدستن ۾ سينگاريندا آهن.“
شهر جي هر چونڪ تي شاهي ڪونڊيون رکيل آهن. روز سرڪاري ٽرڪون، گلن سان ڀرجي اچن، ۽ انهن ۾ تازا گل وجهي وڃن.
هالنڊ ۾ گلن جي شوق جو هڪ ٻيو دلچسپ واقعو معلوم ٿيو. ڪيس جو والد پوڙهو آهي، ۽ سرڪاري پينشن تي گذر ڪندو آهي، جيڪا هالنڊ ۾ هر ان پوڙهي کي ملندي آهي، جيڪو ڪم ڪار نه ڪري سگهندو آهي.
هن واند ڪائيءَ جي ونڊر طور پنهنجي بنگلي جي اڱڻ ۾ گل پوکيا ۽ آخر ان عمر کي اچي پهتو، جو انهن گلنجي سار سنڀال به نه ٿي لهي سگهيو. هن سرڪار کي لکيو ته:
’ هاڻي هو ايترو نحيف ٿي ويو آهي جو پنهنجي گلن جي سار سنڀال لهي نه ٿو سگهي. ۽ گلن سان بيحد پيار اٿس، انڪري حڪومت طرفان انهن گلن جي سنڀال لڏي وڃي.‘
۽ سرڪار ڪيس مالهي رکي ڏنو.
مان ۽ ڪيس پوسٽ آفيس آياسين، ۽ ٽڪليون خريد ڪري، سرمد، مارئيءَ، پارس، سرواڻ، سپيءَ، بابوءَ ۽ پٺاڻيءَ کي پڪچر ڪارڊ پوسٽ ڪياسين. اجا به وقت بچي پيو. ڪيس هڪ ڪافي هائوس ۾ وٺي ويو. ڪافي هائوس مان نڪرڻ وقت ٽائيم ڏٺم، ائمسٽرڊام ٽرين ڇٽڻ ۾ اجا ٿي ڪلاڪ ڪن هئا. ڪيس چيو، ”هلو ته هلي بيچ تي لڪيءَ وارن سان گڏجون. ڇڱو جو توکي بيچ ڏيکارڻ جو وقت نڪري

آيو."

بيچ ڏي ويندي، ڪيس مونکي رازداريءَ مان چيو، "جي هتي ڪي Topless (بنا انگيءَ) ڇوڪريون ڏسين، ته شرمائجانءِ نه."

مون واٽڙو ٿي چيس، "يلا مان ڇو شرمائيندس." هن ٺهڪ ڏيئي چيو، "هتي يورپ ۾ اهو نئون Topless جو فئشن نڪتو آهي. خاص ڪري بيچ تي، ڇوڪريون رڳو نڪر ۾ بنا انگيءَ جي گهمن. مون انهن کي ته ڪڏهن شرمائيندي نه ڏٺو آهي. انڪري سوچيم ته متان تون ئي شرمائين."

سمنڊ، جتي ڪٿي ساڳيو - اٿاهه ۽ نيرو. اڇيءَ اڇيءَ گجيءَ وارو. ڪراچيءَ جي هاڪس بي هجي، انگلنڊ جي هسٽنگان بيچ هجي، يا هيگ. ساڳي اٿل پٿل. ساڳيو لهرن جو شور.

لهرين لک لباس، پاڻي پسڻ هيڪڙو.

پاڻي ته هيڪڙو آهي، پر فرق آهي سينگار جو. فرق آهي ذوق جو. هتي ننڍا ننڍا تنبو کتل هئا، جن هيٺان ماڻهو واريءَ تي ليٽيا پيا هئا. ڇڻ آفيمي هجن، ڇڻ آرسي هجن. اهي ساڳيا ماڻهو، جيڪي هن وقت آفيمي ۽ آرسي ٿي لڳا، اهي ڪم جي وقت جِنَ آهن. اهو فقط انهن جو موڪل ملهائڻ جو طريقو آهي.

ننڍيون ننڍيون، رنگبرنگي، خوبصورت ڇٽيون، نانگ ڪنڀين وانگر پٽي لڳيون. انهن جي هيٺان، عورتون ۽ مرد پنڪيون ڪاٿي رهيا هئا.

ڪجھہ ٽاپ ليس (Top less) ڇوڪر يون بہ نظر آيون، پر نہ ڪنھن ھنن ڏي بکايل نظرن سان گھوريو، ۽ نہ ھنن ڏي شرمايو.
جلدئي لڪي ۽ قمر گڏجي ويون. سمنڊ جي ڪناري تي ڪاڌي ۽ مشروبن جا خوش ذوقيءَ سان سينگاريل دڪان ھئا.
اوچتو ڪيس چپني وڃائي، ”اوھان ڪڏھن ڪچي مڇي (Raw Fish) کاڌي آھي؟“
قمر الٽيءَ جھڙو منھن ٺاھي اوڪارو ڏنو، ”ڪچي مڇي — اوڪ — ڪير کائيندو.“
منھنجي ڪچي مڇي بدل ھئي. اھا خبر ھئي تہ ھالنڊ ۾ ڪچي مڇي کائيندا آھن.
”اھو تہ ھتي جو جو خاص کاڌو آھي. ڪچي مڇي نہ کاڌو تہ ڇڻ ھالنڊ ئي نہ آيؤ.“ ڪيس چيو.
قمر نپ انڪار ڪيو. مون ٺھہ ڦھہ چيو، ”مان کائيندس.“
ھر ملڪ جي ڪلچر کي سمجھڻ لاءِ اتان جي کاڌي، لباس، موسيقي، مصوري ۽ ادب جي ڄاڻ ضروري آھي. رڳو ان ملڪ کي ڏسڻ سان نہ.
ڪيس ڪچي مڇي وٺي آيو. ننڍيءَ ڪُرڙيءَ جھڙي ھئي. ان کي رڳو لوڻ لڳل ھو. چيائين، ”ڪنڊو ڪونہ لڳندو، منھن کان وٺي کائيندو وڃ آخر ۾ رڳو پڇ بچائجان.“
مون ائين ئي ڪيو. نرم نرم لوڻاٺيل ماس جو مزو بہ آيو، ۽ ڪجھہ ڪريہ بہ ٿي. پر مڇي سڄي کائي ويس ۽ آخر ۾ ڏوري ڏوري ڏٺم.....

رکيو وچي پيچ بچايم.
قمر بيچ تان خريداري ڪئي. سرمد لاءِ هڪ تمام ڊگهي پينسل، ۽ ڪاشيءَ جهڙي ڪم سان نمڪ داني.
هالنڊ ۾ ڪاشيءَ جهڙو ڪم ٿئي. عجب اهو آهي جو سرون ائش ٽري، نمڪدان، سڀ ساڳئي نيري رنگ وارا آهن، جيڪو سنڌ ۽ ملتان ۾ عام آهي. ان ڳالهه تي مونکي ڏاڍو عجب لڳو. سوچي سوچي ٿڪجي پيس ته ان مشابهت جو ڪو تاريخي سبب ملي، پر ڪوبه سبب ڌيان ۾ نه آيو.
بيچ تان موٽي، ڪيس جي سهڻن گلن واري گهر ۾ منجهند جي ماني کائڻ آياسين. ڪيس هالنڊ جو مشهور بيئر آندو ۽ گپ شپ ڪرڻ شروع ڪيو.
ٽرين جي وقت ۾ اڌ ڪلاڪ بچيو ته مان اٿي کڙو ٿيس ۽ قمر کي هلڻ لاءِ چيم. ڪيس چيو ته، "اجايو اسٽيشن تي بور ٿيو، ان کان بهتر آهي ته هتي ٿي ويهي ڳالهيون ڪريو."
مون ڪيس واچ ڏيکاريندي چيو، "ٽرين ڇٽڻ ۾ باقي رڳو اڌ ڪلاڪ آهي. جي هيءَ ٽرين هلي ويئي ته ائمسٽرڊام کان پئرس واري ٽرين به ڇٽي ويندي."
ڪيس وڏو ٽهڪ ڏنو ۽ چيائين، "هتان ڏهه منٽ اڳ نڪرنداسين. ٽرام اسٽيشن تائين پهچڻ ۾ ست منٽ وٺندي. پوءِ به پليٽ فارم تي اوهانجا ٽي منٽ اجايا ويندا."
مون سوچيو واقعي هي اسانجو ملڪ نه آهي جو بس، ٽئڪسي يا رڪشا جي انتظار ۾ ريلون ڇٽي وڃن. مونکي اها رات

ياد آئي جو لاڙڪاڻي مان سچ لتي ريل ۾ چڙهياسين. اها ليٽ نڪتي، انڪري حبيب ڪوٽ واري ٽرين ڇٽي ويئي. اتان جنهن گاڏيءَ ڪنيو اها به ليٽ نڪتي، ۽ روهڙي مان ٽرين ڇٽي ويئي. ڏ ڪا جهليندا، سانجهيءَ جا نڪتل، اسر جو اچي خيرپور پهتاسين. ستر ميلن جي سفر ۾ سڄي رات گذري ويئي.

مزي سان ڪچهري ڪري، ڏهه منٽ اڳ اٿياسين، ٺيڪ ٽائيم تي ٽرام آئي. ٺيڪ ٽائيم تي اسٽيشن پهتاسين. ٻه منٽ اڳ پليٽ فارم تي پهتاسين ته ٽرين آئي. ڪيس ٻڌايو ته ائمسٽرڊام کان پئرس ويندڙ ٽرين هتان ٿي لنگهندي. اسان کي هالنڊ جي جاگرافيءَ جي خبر نه هئي. هي ٽيون ڏفعو هيگ مان لنگهڻ ٿيندو. ٻيو سامان ائمسٽرڊام اسٽيشن تي لاڪر ۾ بند هو، ۽ بڪنگ ائمسرڊام کان پئرس جي هئي. انڪري واپس ائمسٽرڊام وڃي وري موٽڻو پيو.

گاڏي پليٽ فارم تي بيٺي ته مون ڪيس کي چيو، "هتي ته سڀڪجهه پروگرام مطابق ٿي رهيو آهي. تعجب آهي."
ان تي ڪيس وڏو ٽهڪ ڏنو.

مون ڪيس مشهور لطيفو ٻڌايو: "اسان وٽ هڪ ڏينهن ريل پوري وقت تي آئي. ماڻهو هڪ ٻئي کي مبارڪون ڏيڻ لڳا ته ريلوي وارا سڏ ريا آهن. اتان ڪو ان ريل جو جو گارڊ به لنگهيو. ان چيو، "خبر اٿو، اها ڪلهوڪي ٽرين آهي ۽ پورا چوويهه ڪلاڪ ليٽ آهي."
۽ ٽهڪن جي شور ۾ مون ۽ ڪيس خيرپور ۾ بيهر ملڻ لاءِ

ڊوري ڊوري ڏيهه....

موڪلايو.

ائمسٽرڊام اسٽيشن تان لاڪر مان ڳرو سامان ڪڍي، پليٽ فارم تي آياسين، ۽ پئرس وينديڙ گاڏيءَ ۾ پنهنجون سيٽون ڳوليون، ويهي رهياسين.

هيءَ تيز رفتار ٽرين هئي. سٺند وچ ڇهاڙ يندا. دريءَ ڪان نظارا ڏسندا رهياسين. اوچتو وڏ ڦڙو مينهن پوڻ شروع ٿيو. مون قمر کي برساتيون ياد ڏياريون، جيڪي هاروچ اسٽيشن تي ريل ۾ ڦٽي ڪري آيا هئاسين. مون قمر کي چيو ته، هاڻي برساتين ڪان سواءِ ڪم نه هلندو. اهي برساتيون، شفيق الرحمان جي برساتيءَ وانگر نه هيون، جيڪا وفاداريءَ سان مالڪ جو پيڇو ڪري. قمر چيو ڇڏ انهن برساتين کي، جي ضرورت پئي ته نيون وٺنداسين.

گاڏي ٿوري دير برسيلز اسٽيشن تي بيٺي ۽ پوءِ تيز رفتاريءَ اڳتي رواني ٿي. برسيلز کان ٿورو اڳتي هلياسين ته مينهن بند ٿي ويو. مون شڪر ڪيو جو برساتي جي ضرورت ٽري ويئي.

ٽرين ۾ ٽي ڪرنسيءَ جي ايڪسچينج وارا ڪلهن تي ڪنبيڪٽرن وانگر ٿيلها لٽڪائي آيا. اسان بچيل گلڊن ۽ ڊالر ڏيئي فرانڪ ورتا. منهن اونداهيءَ جو ٽرين پئرس جي اسٽيشن گاردي نار (Gare de Nord) ۾ داخل ٿي.

پئرس

پئرس ـ لاپاري ـ منهنجي تصورن جو شهر ـ ننڍپڻ کان ئي پڙهڻ جو شوق هو. جنهن جون ڪهاڻيون ننڍپڻ ۾ پڙهيون هيم. نوجوانيءَ ۾ فرينچ ادب جي شاهڪاريءَ جا هل پڙهيم. موپسان، بالزاڪ، وڪٽر هيوگو، بودليئر، سارتري، مئلارمي، رامبو، سينٽ جان پرس. انهيءَ ادب جي ترجمن پڙهڻ کان پوءِ فرينچ سکڻ جو شوق جاڳيم. آخر خيرپور ۾ لڪيءَ ۾ ڪيس کان فرينچ سکڻ شروع ڪيم. فرينچ ۽ فرانس منهنجو احساس ڪمتري آهن. اڄ ان فرانس جي ڌرتيءَ تي قدم رکيا اٿم. ان پئرس کي اکين سان ڏٺو اٿم. ننڍپڻ عمر پير جا خواب حقيقت ٿي پيا. اها رات، منهنجي زندگيءَ جي سمورن صبحن کان روشن هئي. پئرس منهنجي اکين آڏو ۽ پيرن هيٺان هئي.

گهڻو سامان اسٽيشن جي لاڪر ۾ رکڻ جو فن سکي ويو هوس. يڪدم ٻئگ ۽ ڪنجيءَ واري نشاني (Sign) جو جو پيڇو ڪري، گهڻو سامان لاڪر ۾ رکي، ٻن ٽن ڏينهن جيترو ضروري سامان ڪلهي ٿيلهن ۾ لڙڪائي، اچي ميٽرو (Metro) پهتاسين. (فرانس ۾ زير زمين ريلوي کي ميٽرو چون.)

مهڙو ٽي چڙهي، ٽوئر ڪمپنيءَ جي مئنيل لٽريچر جي هدايتن موجب پنهنجي هوٽل جي پر واريءَ اسٽيشن ٽرن (Tern) تي لٿاسين، هوٽل پرسان ڏي هئي، پر ڳولهڻ ۾ ڪلاڪ کن لڳي ويو. اهو انڪري جو ڪورن بلڪل ڏي مدد نه پئي ڪئي. آخر هڪ شيڊي، ڪافي دير اسان سان گڏ هوٽل ڳوليندو رهيو ۽ هوٽل ڳولي، پوءِ موٽيو. هو مزيدار ۽ زندهه دل. رستي تي ٽپا ڏيندو سيٽيون وڄائيندو ۽ زور زور سان گانا ڳائيندو ٿي هليو. صبوح جر ٽوئر ڪمپنيءَ جا ڪاغذ ڏسان ته انهن ۾ هوٽل تي پهچڻ لاءِ نقشي تي نشان به ڪيل هئا، ۽ منٽن ۾ هوٽل ڳولهي وڃي ها.

ٽيرن تي، مون فرينچ ڳالهائڻ جي پرئڪٽس شروع ڪئي. بئري کي فرينچ ۾ آرڊر ڏنم. ڪائونٽر واريءَ ڇوڪريءَ کان فرينچ ۾ ڪنهن ٽوئر ڪمپنيءَ جو ڏس پتو پڇيم. پوءِ ڪيس چيم ته، "معاف ڪجو مونکي ايتري گهڻي فرينچ نه ٿي اچي." ۽ پوءِ انگريزيءَ ۾ ڳالهائڻ لڳس، ته يڪدم ان ڇوڪريءَ فرينچ ۾ چيو، "اوهان کي سٺي فرينچ ٿي اچي، جيتري انگريزي مونکي اچي ٿي، اوهان ان کان بهتر فرينچ ٿا ڳالهايو. انڪري بهتر ٿيندو ته اوهان مون سان فرينچ ۾ ڳالهايو."

فرانس ۾ عملي طرح معلوم ٿيو ته ٻوليءَ جي ڪيڏي نه اهميت آهي. هن ملڪ ۾ فرينچ کان سواءِ ڇاڙهوئي ڪونهي. ڪو به فرينچ، ڄاڻندي به انگريزي يا ٻي ٻولي نه ڳالهائيندو ڇڱو جو ٿوري ٿوري فرينچ سکيل هوس. نه ته ٻئرس ۾

ڏاڍي مشڪل ۾ اچي وڃان ها.
ڪائونٽر واريءَ ڪان ڏس پڇي، ميٽرو ذريعي ريئُودي رووالي پهتاسين، جتي ٽوئر ڪمپني جي آفيس هئي. اتي منجهند کان پوءِ وارو ”تاريخي پئرس“ وارو ٽوئر بڪ ڪرائي، ڪئميرا جي رول وٺڻ لاءِ هڪ دڪان ۾ گهڙياسين، ته ڪائونٽر وارو، ٽيليفون تي سنڌي ڳالهائي رهيو هيو. خوشيءَ ۽ فخر سان من بود ۾ اچي ويو. مون قمر کي چپ رهڻ جو اشارو ڪيو. جڏهن هن گفتگو ختم ڪري ٽيليفون رکي ته مون يڪدم کيس سنڌيءَ ۾ چيو، ”ڪئميرا جو رول کپي.“
جيترو تعجب مونکي ۽ قمر کي هن جي سنڌي ڳالهائڻ تي ٿيو هيو، اوترو ئي هن کي ٿيو. خوشيءَ کان ٽڙندي هن چيو، ”سنڌي آهيو ڇا؟“
۽ پوءِ حال احوال ڏنا ورتاسين. هو مسٽر هاٿي راماڻي هو ۽ سندس ڪٽنب اصل شڪارپور مان لڏي پئرس آيو ۽ هو ٽن پيڙهين کان اتي ڌنڌو ڪن ٿا. بزنيس ڏاڍو سٺو ٿو هلي، پر سنڌ ڏسڻ جو ڏاڍو شوق اٿن. هن پنهنجو وزٽنگ ڪارڊ ڏنو، ۽ مون ڪائنس موڪلايو.
ريئودي رووالي، پئرس جي تاريخي گهٽي آهي. ان جي بزار جي سڀني دڪانن آڏو، قديم طرز تعمير جو اڌ گول جي ونگن وارو ورانڊو آهي جنهن تي گولن (Globe) جا بتين جا شيڊ لڳل آهن. فرينچ به انگريزن وانگر قديم تهذيب کي قائم رکيو اچن، ۽ ان سان هٿ چراند نه ڪن.

ريو دي رو ولي تان پنڌ ڪندا اچي پلاس دي ڪنڪارڊ (Place de Concord) تي پهتاسين. اهو شهر جو اهم چؤنڪ آهي، جنهن تي قديم مصري لکت سان پٿر (Qbelisque) لڳل آهي. ۽ پرسان ئي شاندار گنبذ واري عمارت انواليد (Les Invalides) آهي. ان عمارت ۾ نيپولين دفن ٿيل آهي.

منجهند کان پوءِ تاريخي پئرس وارو ٽوئر هو، وچ ۾ وقت خالي هو. انڪري جڳ مشهور ميوزيم لؤوُر (Louvre) ڏسڻ جو خيال ڪيوسين.

سِين (Sienne) نديءَ جي ڪناري هي جڳ مشهور ميوزم سڄيءَ دنيا جي ٽوئرسٽ، فنڪارن، ۽ باذوق ماڻهن جو قبلو آهي، ڇو ته هن ميوزيم، ۾، ٻين جڳ مشهور تصويرن سان گڏ، ليوناردو ڊاونچي جو جڳ مشهور امر شاهڪار 'مونالزا' موجود آهي.

ميوزيم جي ٻاهران ماڻهن جو ميڙاڪو هو (اسان وٽ اهڙو ميڙاڪو رڳو قبرن تي، ميلن جي وقت ٿيندو آهي.) هزارن جي تعداد ۾ ٽوئرسٽ آيل هئا. ڪلهي گس لڳي پئي هئي. هن ميوزيم جي عمارت، شاهاڻي، ۽ شان واري آهي، ۽ قديم فن تعمير جو هڪ خوبصورت نمونو آهي. فرينچ انقلاب کان اڳ، اها بادشاهن جي محلات هئي. فرينچ انقلاب دؤران، بادشاهه جي سسي وڍي ويئي، ۽ ان کان پوءِ ان عمارت کي عجائب گهر ۾ تبديل ڪيو ويو (يورپ ۾ پوپ جو ذاتي رهائش گاهه به ميوزم تي ويو (روم ۾) ته بادشاهه جي محلات به ميوزيم (پئرس ۾ به). هيءَ عمارت

سن ٥٤٧ ع ۾ نهڻ شروع ٿي، ۽ ١٨ صديءَ تائين اُن ۾ واڌارا ٿيندا رهيا، ۽ اُنئي صديءَ ۾ مڪمل ٿي.

فرينچ انقلاب — اهو انقلاب، سڄيءَ دنيا جي سوچ تي اثر انداز ٿيو. سڄيءَ دنيا جي سياست تي اثر انداز ٿيو. جمهوريت، آزاديءَ، سماجي ۽ اقتصادي انصاف، ۽ اظهار جي آزاديءَ جا قدر اِن انقلاب ڪان پوءِ دنيا ۾ ڦهليا. فرانس جي ڏاهن، روسو ۽ والٽيئر جا خيال سڄيءَ دنيا لاءِ انقلاب آفرين ثابت ٿيا.

نه رڳو سياست ۾، پر ادب ۾ به فرانس سڄيءَ دنيا ڪان اڳتي رهي. مختصر ڪهاڻيءَ ۾ بالزاڪ ۽ موپسان، شاعريءَ ۾ بودليئر ۽ مئلارمي، مصوريءَ ۾ پئبلوپڪاسو (جيڪو فرينچ نه هو پر فرانس ۾ ئي ڪم ڪيائين)

موسيقي هجي يا ڊراما، فئشن هجي يا خوشبو (Parfume) فرانس سڄيءَ دنيا ڪان اڳتي رهي آهي. آزاد نظم جي آسرفرانس ۾ ئي. تجريدي مصوريءَ جي ارتقا ان سر زمين تي ٿي. جديد ترين فلسفي، وجوديت (Existentialism) جو جڳ مشهور فلاسافر، نقاد ۽ ڏاهو، زان پال سارتري هن مٽيءَ مان نڪتو. اڄ فرانس — ان رهنما ۽ رهبر فرانس، جي عظيم ترين ميوزم، لوُور جي آڏو، سنڌ جو نماڻو شاعر، پنهنجي قمر سان بيٺو آهي.

فرانس، تنهنجي ڌرتيءَ کي سلام. تنهنجي آسمان کي سلام، تنهنجي موپسان، موليئر، روسو، والٽيئر، بودليئر مئلارمي، رامبو، پڪاسو، سينٽ جان پرس، سارتر، سيني کي سلام.

ميوزيم جي اندر وچڻ واري در وٽ وڏي قطار لڳل هئي. پهريِن سمجهيم ته هيءَ قطار ٽڪيٽن جي لاءِ آهي. پوءِ معلوم ٿيو ته هيءَ زرمبادلہ (Foriegn Exchange) جي دري آهي. مان به قطار ۾ بيهي رهيس ۽ ضرورت آهر ڊالرن جا متائي فرانڪ ورتم. هتي ڪيڏي نه سهوليت آهن. ڪٿي به، ڪنهن به ملڪ جو سڪو متائي سگهو ٿا. بنا تڪليف ۽ وقت وڃائڻ جي. ڪٿان به ڪهڙيءَ به جاءِ تي وڃڻ چاهجي، ٽرام، بس، ريل ٽئڪسي يا هوائي جهاز موجود. بنا رش ۽ دير جي. ڪٿي به ٽيلفون ڪرڻ چاهيو. سڏ پند تي پبلڪ بوٿ هوندي، جتان ڊئريڪٽ ڊائلنگ تي يورپ توڙي آمريڪا ۾ سيڪنڊن ۾ ڳالهائي سگهجي ٿو.

ميوزيم گهمڻ لاءِ هڪ گائيڊ جي بئچ تيار هئي. اسان ان سان شامل ٿي وياسين. پهريون پهريون يوناني گئلري ڏٺي سين. سنگتراشيءَ جو جڳ مشهور مجسمو، وينس (ecnus) اسانجي آڏو هو — وينس — سونهن جي ديوي — جنهن کي ڪنهن گمنام يوناني سنگتراش گهڙيو آهي. عورت جي جسم جو اهڙو خوبصورت تناسب، اج تائين ڪو به مصور پيش نه ڪري سگهيو آهي. هر ليڪ ۾ موسيقي، هر موڙ ۾ ردم — هر انگ، هر زاويي کان حسين. سڌو، آڏو، هيٺان، مٿان — مطلب ته هر زاويي کان هر انگ متناسب ۽ مترنم.

ائينس د صديون ق.م تباهه ٿي. وينس جو هي بت يونان ۾، ١٤ صديءَ ۾ بن ٽڪرن ۾ لڌو ويو. ان جي هڪ ٻانهن

ٻڳل آهي ۽ اهو ڏڪرو اڃا ڏاڍين نه لڌو آهي. هيءَ مجسمو فرانس جي بادشاهه لوئي ۱۸ کي سوکڙيءَ طور ڏنو ويو.
لوُور جي عجائب گهر جي هڪ ڪمري جي ڇت تي، موجوده دور جي مشهور فرانسيسي مصور براڪ (Braque) جي چٽسالي ٿيل آهي. براڪ، پڪاسو کان پوءِ ٻئي نمبر تي آهي.
هڪ هال ۾ اهي تاريخي شيون رکيل آهن، جيڪي بادشاهن جي استعمال ۾ رهيون آهن. ڪيترائي سون جا، ۽ هيرن جواهرن سان جڙيل تاج هئا، جيڪي ڪنهن وقت بادشاهن جي مٿي جي زينت هئا، اهي اڄ ماضيءَ جي تاريخ جي هڪ ورق جي صورت ۾، هن ميوزيم جي شوڪيس ۾ رکيل هئا. ان ۾ لوئي ۱۵ جو تاج پڻ هو.
گائيڊ ٻڌايو ته: فرانس جا ڪي بادشاهه اهڙا چور هئا، جو شاهي تاج مان اصلي هيرا ۽ جواهر ڪڍي، انهن جي جاءِ تي نقلي هڻائي ڇڏيا هيائون. ۽ اصلي پنهنجي ذاتي استعمال ۾ آڻي ڇڏيا هيائون.
سنگتراشيءَ جو هڪ ٻيو اهم مرقعو هو فتح (Victory).
ان مجسمي ۾ سنگ مرمر جي پٿر مان گهڙيل ڪپڙن جو هوا ۾ اڏامڻ جو تاثر فنڪاريءَ جو ڪمال هو.
جارج لاٽور جي ۱۷ صديءَ ۾ شروع ڪيل فائونٽين بلو جون تصويرون ڏسندا، اچي مونالزا واري هال ۾ پهتاسين، جتي رنگ ڀريل، ٽيٽين ۽ ٻين فنڪارن جا شاهڪار موجود هئا. ليونارڊو ڊاونچيءَ جي مونالزا، چند وانگر انهن سڀني ستارن

ڏوري ڏوري ڏيهه.....

جي جوت جهڪي ڪري ڇڏي آهي. ليونارڊو ڊاونچي ۾ جيڪو غيرقانوني پار هو.

ليونارڊو ڊاونچي جي مونا لزا- لازوال مرڪ، اڻ وسرندڙ تصوير. ان جهڙي موهيندڙ مرڪ نه اڳ تخليق ٿي، ۽ نه اڄ تائين صدين گذرڻ بعد تخليق ٿي آهي. هن پينٽنگ تي ڪئي ڪتاب لکيا ويا آهن. ان عورت جي اصليت متعلق ڪيترين ئي ڪهاڻيون گهڙيون ويون آهن. هر چاهيندڙ، پنهنجي محبوب جي مرڪ ۾ مونالزا جي مرڪ جو خواب ڏسندو آهي. معصوم، بي ساخته، روڪيل، ۽ حالم مرڪ. ان مرڪ جو ايڏيون ته تشبيهون ڏنيون ويون آهن، جو اها بذات خود هڪ تشبيهه بڻجي وئي آهي.

ان تصوير کي چورن چورائڻ چاهيو. نقالن ان جا انيڪ نقل ناهيا. پر اها ابدي مرڪ، جيڪا ڊاونچيءَ تخليق ڪئي آهي، هميشه لاءِ انسان ذات کي سڪون ڏيندي رهندي. انسان جي زخمن تي پهو رکندي رهندي. اها مرڪ نه رڳو مونالزا جي چپن تي آهي، پر ان جي اکين ۾ پڻ آهي.

ان تصوير جي مٿهه جو ڪاٺو رمليئن ڊالرن ۾ به ٿي نه ٿو سگهي. ان ۾ ڪيس سادا ڪپڙا پيل آهن، ۽ هڪ به زيور نه اٿس، منڊي به نه. اها تصوير، ان وقت جي پورٽريٽن جي روايت خلاف Outdoor آهي. ان جي پس منظر ۾ کليل آسمان آهي، هن نادر تصوير کي مڪمل ٿيڻ ۾ پنج سال لڳا، پر وقت سال.

لوورڪان ٻاهر اچي، فرانس جو ٿيٽر (Theatre de France)

ڏنوسين، جيڪو اتان سڌ پنڌ تي آهي. رگهو ٻاهران عمارت کي ڏنوسين. عمارت شاهاڻي شان واري آهي. ان ٿيئٽر ۾ اڇا ٽائين روزانو موليئر ۽ ٻين مشهور فرينچ ڊراما نگارن جا ڊراما اسٽيج ڪيا ويندا آهن.

منجهند جي ماني هڪ 'سيلف سروس' ريسٽورانٽ ۾ کاڌي، نوڙ ڪمپنيءَ جي بس 'تاريخي پئرس' جي سفر تي نڪتاسين.

پئرس — صاف سٿرو — سٺي ذوق وارن جو شهر — نئين ماڻهن جو شهر. گهٽيون سڌيون چونڪ تي گڏن. پر انهن گلن جي ترتيب انگلنڊ توڙي هالنڊ کان نرالي. اهڙيءَ ترتيب سان گل لڳايل، جو آڏو گلابي، وچ ۾ اڇا، ۽ پريان نيرا — جڻ ڪو غاليچو وڇايو پيو آهي.

رستن جي ٻنهي پاسي لڳل وڻن جون آڏيون ڦڏيون لامون ڪٽي، انهن کي سڌائيءَ ۾ بيهاريو ويو آهي. ٻوٽن کي ڇانگي، سهڻي بيهڪ ڏيندا آهن. اهڙي قسم جي باغن کي فرينچ باغ (French Garden) چوندا آهن.

نارڊ (Nord) جي چونڪ کان نيندا، لوور ميوزيم جي ٻاهرين قلعي نما پٽ ڏسندا، پئرس جي هڪ گهٽيءَ ۾ گهڙياسين، جتي خاص Typical پاريزن عمارتون هيون. انهن جي گرائونڊ فلور ۾ ونگ هئا. ٻهرئين فلور تي بالڪنيون هيون ۽ ٽيون فلور اوچائيءَ ۾ ٻنهي فلورن کان گهٽ هو. (پراڻيءَ ڪراچيءَ ۾ ٻه ڪي اهڙي قسم جون عمارتون نظر اينديون، جيڪي شايد پئرس جي فئشن تي ٺهيون ويون آهن.)

ايتوال (Etoil) ستاري وانگر، تيرهن شاهي رستن تي ملڻ جي

جاءِ آهي. ان ستاري کان ٽيرهن مختلف ڏسين ۾ رستا نڪرن ٿا ۽ سڀ سڌا ٿي سڌا وڃن. ايتوال تي بيهي بيهي، شهر جي ٽيرهن ئي رستن جو جائزو وٺي سگهجي ٿو. چيو وڃي ٿو ته اها تعمير فوجي نڪتہ نظر کان اهم آهي، جو هڪ ئي هنڌ تان ٽئنڪن ۽ توبن ذريعي سڄي شهر کي ڪنٽرول ۾ آڻي ٿو سگهجي.

ايتوال (ستاري) جي وچ ۾ 'فتح جو ونگ' (I'Arch de triumph) آهي.

فتح جو ونگ ١٨١٠–١٨٣٦ع ۾ ٺهيو، ۽ پنجاهہ فوٽ اوچو آهي، جنهن تي چوويهہ ئي ڪلاڪ بتي ٻرندي رهندي آهي. پيرسان ئي پلاس دي لا ڪنڪار آهي، جتي قديم مصري يادگار Obelisque لڳل آهي. اهو هڪ پٿر جو ڊگهو منارو آهي، جنهن تي مصري عبارت اُڪريل آهي. پيرسان ئي ليزانواليد (Les Invalide) جي سهڻي، گول خوبصورت گنبذ واري شاندار عمارت آهي، جنهن ۾ نيپولين کي دفن ڪيو ويو آهي.

ايتوال وٽان ٻين مشهور رستن سان گڏ، پئرس جي سڀ کان وڌيڪ فئشنيبل بازار شانزي ليزي (Champs elysee) پڻ شروع ٿي ٿئي.

نس گهمائيندي گهمائيندي، سئن ندي ۽ جي هڪ پراڻي ۽ پل وٽ پهتي، جنهن کي پان نف (Pont Neuf) يعني نئين پل چون. حالانڪ اها پل سن (١٥٧٨–١٦٠٤ع) ۾ ٺهي، ۽ اڄڪلهہ پئرس جي پراڻي ۾ پراڻي پل آهي. پر نالو اهو

ڏي 'نئين پل' اٿس. جيئن اسان وٽ خيرپور ۾ نئون ڳوٺ، سکر ۾ نئون سکر، ۽ ڪراچيءَ ۾ نوآباد سڀ پراڻا ۽ پُٽا ٿي ويا آهن، پوءِ به اُئين ئي سڏبا آهن - (شل نالي مٿاڻ واريءَ همٿ چراند ڪان بچن).

مشهور گرجا سئن شئپل (Saint Chappel) سنه ۱۲۴۸ ع ۾ ٺهي. اها سيتي (Cite) ٻيٽ (جيڪو سئن نديءَ جو ٻکر آهي) ۾ رهندڙ بادشاهن جي گرجا هئي. ان کي هاڻي ميوزيم بنائي ڇڏيو اٿن.

اهو ئي 'سيتي' ٻيٽ آهي، جنهن ۾ ٻه هزار سال اڳ پئرس جنم ورتو، ان ٻيٽ ۾ جيڪي ماڻهو رهندا هئا، اهي 'پاريزي' هئا، جنهن تان هن شهر تي 'پاريز' نالو پيو، جيڪو پوءِ 'پئرس' ٿيو. اڄ پئرس جي رهاڪن کي 'پاريزان' چو ندا آهن.

بس اچي ناٽر دام (Notre Dam) جي گرجا وٽ بيٺي. اسان بس مان لهي، ان جڳ مشهور گرجا کي ڏسڻ وياسين، ان گرجا متعلق ٺهيل فلم، (Hunchback of Notre Dam) سڄيءَ دنيا ۾ مشهور ٿي. هيءَ دنيا جي بهرين گوٿڪ (Gothic) چرچ آهي، جيڪا سنه ۱۲۲۵ع ۾ ٺهي. ناٽر معنيٰ اسان جي، ڊئم معنيٰ عورت.

هيءَ گرجا، گوٿڪ عمارت سازيءَ جو قديم ۽ حسين نمونو آهي. در دريون اڌ گول جي ونگ بدران سوڙهيءَ ڪنڊ جي ونگ وارا. درين جي شيشن ۾ ڪو بالٽ ڌاتوءَ جي آميزش سبب انهن جو رنگ خوبصورت نيرو آهي.

ان گرجا ۾، ٽوئرسٽ هزارن جي تعداد ۾ هئا، ته عبادت

ڏوري ڏوري ڏيهه....

ڪرڻ وارا ٿيهه چاليهه مس.

روم واريءَ سينٽ پيٽر جي گرجا وانگر، هن گرجا ۾ گهڙڻ کان اڳ ۾ گائيڊ عورتن کي ڪلهن کي ڍڪڻ لاءِ چيو.

گرجا کان موٽي، اسان سيئن نديءَ جي ڪناري تي، بس جي پرسان اچي بيٺاسين، ”جيسين سڀ ٽوئرسٽ جمع ٿين ۽ بس هلي. اسان سئن نديءَ ڏي ڏنو — ’سئن سنڌوءَ کان ڪهڙي ريت وڌيڪ حسين آهي؟‘“ مون قمر کان پڇيو.

قمر چيو، ”سيئن نديءَ جي ڪنارن تي رهندڙ ماڻهو ڏس. سونهن انهن جي من ۾ آهي، سيئن نديءَ ۾ ناهي. هنن سيئن نديءَ جي ڪناري تي تعمير ڪيل عمارتن، سيئن نديءَ ۾ ترندڙ ٻيڙين، ٻنهي ڪنارن تي ٺوڙي پيٽ ۾ وسندڙ شهر کي خوبصورتي ۽ رونق ڏني آهي. اسان وٽ ساڌ ٻيلي جو حشر ڇا ٿيو. بکر ڪهڙي حال ۾ آهي. بندر روڊ ڪارين ميندين سان ڀريو پيو آهي. اسان ڀاڻ مير واهه جي ڪناري تي رهون ٿا، ان تي ڪيڏي دز ۽ ڌوڙ آهي.“

بس اڳتي وڌي. گائيڊ ٻڌايو ته: اسان لئٽن ڪوارٽرس ۾ پهتا آهيون. منهنجا طاق لڳي ويا. پئرس جا لئٽن ڪوارٽر ٻڌا ته هئم، اڄ اکين سان ڏٺم. پئرس ۾، ۽ لئٽن ڪوارٽر؟ هيءُ فرينچ، جيڪي فرينچ کان سواءِ ٻي ٻولي ڳالهائڻ ته ٺهيو، ٻڌڻ به پسند نه ڪن، اهي پنهنجي شهر ۾ لاطيني ٻوليءَ جي نالي ڪوارٽر ڪيئن ٿا برداشت ڪن. گائيڊ اها مشڪل آسان ڪئي. ٻڌايائين ته: ”هتي جي جڳ مشهور سوربون (Sorbonne) يونيورسٽي ۱۳ صدي عيسويءَ ۾

ٿِي. ان وقت جي رواج موجب تعليم جو ذريعو لاطيني
ٻولي هوندي هئي. ان ڪري هن ايراضيءَ جو نالو لئٽن
ڪوارٽرس پيو، جو اتي يونيورسٽيءَ جا استاد ۽ شاگرد رهندا
هئا. پر پوءِ ۱۶ صديءَ ۾ فرينچ تعليمي زبان ٿي، ۽ لئٽن
ختم ڪئي ويئي.

ان ڳالهه تي مونکي اچانڪ وڏيڪ عجب لڳو — لئٽن (لاطيني)
ٻولي ته ختم ٿي ويئي، پر ڏهين هوندي به فرينچن انهيءَ
ايراضيءَ جو نالو مٽائي 'فرينچ ڪوارٽر' نه ڪيو. ڪمال
آهي ان قوم جو. سلام آهي ان قوم کي. هو تاريخ سان
هٿ چراند نه ٿا ڪن. جي هو ان ايراضيءَ جو نالو مٽائي
'فرينچ ڪوارٽر' رکن ها ته اها ڳالهه تاريخ مان ڊهي
وڃي ها ڇا، ته ۱۶ صديءَ کان اڳ فرانس ۾ لاطيني تعليم
جو ذريعو هئي.

اسان نيپئر روڊ، فريئر روڊ، برنس روڊ، مئڪلوڊ روڊ جو
نالو مٽائي ڇڏيو. فريئر گارڊن جو نالو مٽايو. گانڌي
گارڊن کي مسلمان ڪيو. ڇا تاريخ جون اڻ مٽجندڙ ليڪون
ڊهي ويون؟ ڇا اسان انگريزن جي دور حڪومت تاريخ
مان ڪڍي ڇڏيو؟

زنده قومون، بهادر قومون، احساس ڪمتريءَ کان ٻاهر
قومون ئي تاريخ جي تلخ حقيقتن سان اکيون ملائي سگهنديون
آهن. هلڪڙيون، ٽرڙيون، احساس ڪمتريءَ ۾ ورتل قومون
تاريخي حقيقتن کي لڪائڻ ۽ دٻائڻ جي ناڪام ڪوشش
۾ پنهنجا ٻول ٻڏرا ڪري ڇڏينديون آهن.

جي اسان نيپئر رو ڊ جو نالو مٽائيو ته ڇا اها حقيقت ڊهي ويندي ته سر چارلس نيپئر سنڌ فتح ڪئي هئي؟ جي فريئر روڊ، فريئر هال، ۽ فريئر گارڊن جو نالو مٽايوسين ته، ڇا سر بارٽل فريئر جي سنڌي ٻولي جي ڪيل خدمتن تي هميشه لاءِ پردو وجهي سگهنداسين؟ جي سيتا، جيمس آباد، جيڪب آباد جا نالا مٽائينداسين ته ڇا انگريزن ۽ هندن کي سنڌ جي تاريخ مان هميشه جي نيڪالي ملي ويندي؟ ڪڏهن مان ڪو يقين ٿيو آهي. ايمٽا مان ڪڏهن ٽيل نڪتو آهي؟

لگزمبرو گارڊن. هڪ خاص فرينچ طرز جو باغ آهي.

هن باغ جي سٽاءَ، سونهن، وڻن ۽ گلن جي ترتيب، وڻن ۽ ٻوٽن کي ڪٽي، ڇانگي، سهڻي بيهڪ ڏيڻ ۾ فرينچن ڪمال ڪري ڇڏيو آهي. ڇٻر ڇهڇ سائي، غاليچي ڪان به وڌ يڪ لسي ۽ نرم، گول، بيضوي ۽ مخروطي وڻن جون قطارون، (اسان وٽ مشرق ۾ ته شاعرن سرو، شمشاد ۽ صنوبر جي بيهڪ ۽ قامت تي دفتر لکيا آهن، پر هتان جي وڻن ڀڃن (پائين) ٻيو پليئر (پاپليئر) سيشن (اوڪ) ايترا (بيچ) ساپڻن (فر) مان هر هڪ جي نرالي بيهڪ ۽ شڪل آهي.

فرانس جي مشهور فنڪار بختولتي جو جڳ مشهور 'آزاديءَ جو پتلو' آمريڪا ۾ آهي. ان ساڳئي ئي فنڪار، ساڳيو ئي 'آزاديءَ جو پتلو' ننڍيءَ سائيز ۾ ٺاهيو آهي، جيڪو هتي هڪ باغ ۾ آهي.

لاٽين ڪوارٽر جي ريوبانا پارٽ ۾ ٻه ڪيفي آهن. ڪيفي فلور ۽ ڪيفي ڊيو مئگو (Deux Magot) اهي ٻئي ڪيفي، فرانس جي شاعرن اديبن ۽ انٽليڪچوئل جو اڏو آهن. جڳ مشهور

ڏاهو، اديب ۽ فلاسافر ژان پال سارتري، انهن ڪيفي ٽي وهندو آهي.

سارتر، جنهن لاءِ ڊي گال چيو، "سارتر به ته فرانس آهي." سارتر، جيڪو آلجيريا جي قوم پرستن جي حق ۾، ۽ پنهنجيءَ قوم جي خلاف لکندو رهيو، ۽ جدوجهد ڪندو رهيو. ان جي موت ۾، سندس ئي قوم جي انتهاپسندن مٿس خوني حملا ڪيا. هن کي نوبل پرائيز مليو، جيڪا هن ٺڪرائي ڇڏي. جڏهن اسان پئرس ۾ هئاسين، ته هو زنده هيو. خبر هجي ها ته ايترو جلد مري ويندو، ته ملاقات نه سهي، دور کان ديدار ئي ڪيون ها. سارتري جي شهر ۾، سندس ئي گهٽيءَ ۾، ۽ سندس ئي ڪيفي تائين آياسين، پر هن صديءَ جي عظيم شخصيت جي ديدار کان محروم رهجي وياسين. وقت واريءَ وانگر هٿن جي وٿين مان وهي ويو.

ان ريوبونا پارٽ ۾ قديم شين (Antiques) جا دڪان آهن، جتي سڄيءَ دنيا جون قديم ۽ نادر شيون وڪرو ٿينديون آهن.

لئٽن ڪواٽر ۾، سئن نديءَ جي ڪناري، قديم ڪتابن جا دڪان پڻ آهن.

بس لطيف فنن جي اڪيڊميءَ کان ٿيندي، اچي هڪ ٻئي فتح جي ونگ وٽ بيٺي. اهو فتح جو ونگ، ١٨٠٨ع ۾ ٺهرايو ويو، ۽ ايتوال جي فتح جي ونگ جي بلڪل سڌائيءَ ۾ آهي. هن ونگ هيٺان بيهي، ايتوال وارو ونگ ڏسي سگهجي ٿو. گائيڊ ٻڌايو ته انهن ٻنهي ونگن جي وچ ۾ هڪ محلات هئي ۽ رستي کي موڙ هيو. ان محلات کي ڊاهي، رستو سڌو

ڪيو ويو، جيئن ٻئي ونگ هڪ ٻئي جي سامهون نظر اچن.
موليئر جو ڪاميڊي ٿيئٽر ڏسندا، واپس هوٽل پهچي وياسين،
موٽندي، هوٽل جي هيمان واري فروٽ مارڪيٽ مان هڪ
گدرو ورتوسين. گدرو ڏاڍو مهانگو هيو، پر جڏهن مٿي
هوٽل ۾ ان کي ڪٽي ڪاڏوسين، ته پڇتاءُ ٿيو ته اهڙا ته
ٿي گدرا ڇو نه ورتاسين. ايڏو لذيذ ۽ مٺو گدرو اسان عمر
۾ نه کاڌو.

پئرس جي ان لذيذ گدري جي حسب نسب معلوم ڪرڻ
تي خبر پئي ته اهو اسرائيل کان آيل آهي.

.... يا بني اسرائيل اذڪرو نعمتي التي ....

پوءِ خبر پيئي ته اتي رکيل ننڍي سائيز وارن لذيذ ۽ مٺن
هندائڻ جو شجرو به اسرائيل سان ئي مليو. انهن هندائڻ جي
باري ۾ اسانجي ملڪ ۾ چوندا آهن ته انهن جو ٻج مديني
پاڪ مان آيو آهي. انڪري ان جنس جو نالوئي "مدني"
رکيو اٿائون.

مان دم بخود رهجي ويس، سڀ نعمتون اسرائيلين کي....!

گل پھینکے ہیں اوروں کی طرف اور ثمر بھی

اے خانہ برانداز چمن کچھ تو ادھر بھی

۽ پوءِ، پنهنجي ملڪ ۾، زراعت جي ماهرن ٻڌايو ته اسرائيل
زراعت ۾ ايڏو ته اڳتي آهي، جو سڄيءَ دنيا جي رهبري
ٿو ڪري. خود پاڪستان مان، زراعت جا ماهر اتي
ٽريننگ وٺڻ ويندا آهن.

ان مارڪيٽ جي باري ۾ ٻي هڪ اهم ڳالهه: فروٽ ۽

ٻاهرين جي دڪانن وٽ، هڪ انڌو فقير، ڪرسيءَ تي ڪاري عينڪ پائي، اڪارڊين وڄائيندو هو، ۽ ماڻهو، سندس پير ۾ پيل پيالي ۾ سڪا وجهندا هئا. اسان به ڪڏهن ڪڏهن ڪيس خيرات ڏيندا هئاسين.

هڪ ڏينهن اتان لنگهندي، سندس ڪرسي خالي ڏٺيسين. اسان کي عجب لڳو ته هو ڪاڏي هليو ويو. ٿورو اڳتي وڌياسين ته سامهون هو لڪڻ تي هلندو نظر آيو. ڪائنس خوش خير عافيت بعد پڇيوسين ته، ”ڇو هو اڄ پنهنجي جاءِ تي موجود نه آهي.“ هن مرڪي چيو، ”توهان کي خبر ناهي ته اڄ آچر آهي. موڪل جو ڏينهن آهي.“ سو يورپ ۾، آچر ڏينهن، فقير به پنهنجي موڪل ڪندا آهن. اسان وٽ ته جمعي، عيد ۽ ٻين موڪلن تي فقيرن جي جي پيگهي مچندي آهي.

اهو پهريون ۽ آخري فقير هو، جيڪو اسان پئرس ۾ ڏٺو.

گدرو ڪائي، قمر ننڊاکڙي ٿي، ليٽي پيئي، ۽ مان هوٽل جي بالڪنيءَ ۾ ويهي رهيس.

پئرس ۽ تنوير— عجب!

سامهون هڪ وڏي بلڊنگ هئي. ان جي ڪن ڪن فليٽن ۾ اڇا روشني هئي. اونداهيون ۽ روشن دريون ڪنهن آڏ اڪريءَ ڳجهارت (Cross Word Puzzle) وانگر پئي لڳيون. هيٺ ڪا ڪلب هئي، جتان مردن ۽ عورتن جي مليل جليل ٽهڪن جا آواز پئي آيا. ٿوريءَ دير کان پوءِ تيز لئه واري موسيقي شروع ٿي، ۽ ڳائڻ جو آواز آيو. ٽهڪن ٽوڙي

راڳ ۾ اڏين پئي لڳو، ته مردن ۽ عورتن جو آواز هڪ پئي ڪي پاڪر ۾ وٺي، ناچ ڪري رهيو آهي.
يورپ ۾، هر ڪس تي، هر موڙ تي، مرد ۽ عورت گڏ آهن. هڪ ٻئي سان هٿ هٿ ۾ ملايو هلن. اسان وٽ مرداني ڪچهري ڌار ته زناني حويلي ڌار - ٻنهي ۾ گنديون ڳالهيون هلن. ۽ جي هتي وانگر پنهنجون پرايون عورتون موجود هجن، ته موضوع سنجيده، شائسته ۽ مهذب هجن.
رات جو دير تائين بالڪنيءَ ۾ ويٺو رهيس. فلئٽن جون بتيون، هڪ هڪ تي وسامنديون رهيون. ڪڏهن ڪڏهن ڪنهن اپسرا دريءَ مان جهاتي تي پاتي. ڪڏهن ڪو جوڙو پاڪر پائي، بالڪنيءَ ۾ نڪري آيو. مان رات جو دير تائين انهن پرانهن آوازن ۽ موسيقيءَ جي ڪمپنيءَ جي سهاري ويٺو رهيس. ايستائين جو ستارا ڪچهه جي پوٺين وانگر نظر اچڻ لڳا. فلئٽن جون روشنيون ڌڙڪڻ لڳيون. ۽ مونکي ننڊ اچڻ لڳي.
صبوح جو مون ۽ قمر فيصلو ڪيو ته پئرس ۾ هڪ ڏينهن وڌيڪ گذارجي. ناشتو ڪري، هوٽل واري کان پڇيوسين ته ڪمرو هڪ وڌيڪ ڏينهن لاءِ ملي سگهندو؟ هن پنهنجا ڪتاب ڏسي هائو ڪار ڪئي. اسان هن کان ايئر فرانس جي آفيس جي پڇا ڪئي، جيئن هڪ ڏينهن پوءِ واري فلائيٽ بڪ ڪرايون. هن چيو، ”ايئر فرانس جي آفيس، هتي ڏي، سامهون شانزي ليزي ۾ آهي.“
”شانزي ليزي هتان ويجهي آهي؟“ مون عجب مان پڇيو.

چيائين، ”هائو، ايتوال کان ئي ته شانزي ليزي شروع ٿي ٿئي.

۽ مونکي پاڻ تي عجب، ڏک، ڪاوڙ، سڀڪجهه محسوس ٿيو. اجايو شانزي ليزي وڃڻ لاءِ ميترو تي چڙهندا هئاسين. پوءِ قمر ۽ مان پنڌ پياسين. واقعي ايتوال کان پوءِ شانزي ليزي شروع ٿي. اهو پنڌ مشڪل سان پنجن منٽن جو هو. ايئر فرانس کان اڳ ۾ هڪ ڏينهن پوئتي ڪرائي، قمر جي شاپنگ جو شوق پورو ڪري، اچي ٿورو ٿڪجي، هڪ فوٽ پاٿ واريءَ ڪيفي تي ويٺاسين. ڪاليج جي زماني ۾، امتحان ويجها هوندا هئا، ته رات جو دير تائين پڙهي، مان ۽ علي گوهر لغاري، انهن ’ڪيفي ڊي فٽ پاٿ‘ تي چانهه پيئڻ ايندا هئاسين. حيدرآباد ۾، پين هوٽلن جي مقابلي ۾ اهي سستيون هونديون هيون. شانزي ليزي جي ان ڪيفي تي ويهندي، مونکي حيدرآباد واريون ’ ڪيفي ڊي فٽ پاٿ‘ ياد آيون.

پئرس يورپ جو مهانگو شهر آهي، ته شانزي، ليزي، پئرس جي مهانگي ۾ مهانگي گهٽي. قمر هڪ نفيس ۽ قيمتي ساڙهي ورتي هئي. مون هن فٽ پاٿ واريءَ ڪيفي کي انڪري چونڊيو هيو جو سو چيو هيم ته اها سستي هوندي. (انڪري ئي اگهن وارو بورڊ نه پڙهيم.) سڄي ڪيفي ڪچا ڪچ پريل هئي. ويٺلن جون ڪرسيون رستي جي ويندڙ ٽرئفڪ جي طرف هيون، ۽ سڀ ٽرئفڪ جو نظارو ڪندي، مشروبن جو چسڪيون وٺي رهيا هئا. اسان به وهندڙ ٽرئفڪ ڏوري ڏوري ڏيهه.....

ڏي منهن ڪري، خالي ٽيبل وٽ وڃي واري. مون فرينچ جي 'مهارت' ڏيکاريندي آرڊر ڏنو. ۽ ٿوري دير تائين پيتي، قمر سان ڳالهيون ڪندي، ٽرئفڪ جو نظارو ڪندو رهيس.

عمر پنهنجو جوس جو گلاس ختم ڪري چيو، "هلو." مون بيري کي فرينچ ۾ چيو Garc,on - L'addition (ڇوڪرا - بل. فرينچ ۾ بيري کي اسان وانگر 'ڇوڪرا' (Garc,on) ڪري سڏڪن)

بل جو بل ڏسي حيرت ۾ اچي ويس. حساب لڳايم ته اسان جا پنجهتر ربيا ته واهه جا ٿيندا. ان کان سواءِ 'ڇوڪري' (Garc,on) جي ڏهه سيڪڙو Pour boire (پيئڻ لاءِ) ملائي اسي کان مٿي ربيا ٿي ويا. (فرينچ بخشش، خرچيءَ، يا ٽپ کي چون 'پيئڻ لاءِ' — مطلب اهو ته ان خرچيءَ مان ڪجهه پي وڃي عيش ڪر.)

بهرحال بل پري، منجهند جي مانيءَ لاءِ ڪنهن اهڙيءَ هوٽل جي تلاش ۾ نڪتاسين جتي ايتري مهانگي ماني نه هجي. ايتوال جي پرسان ئي هڪ سيلف سروس ريسٽورانٽ مليو، هر ريسٽورانٽ جي در تي قيمتن جي لسٽ لڳل هوندي آهي. (فرينچ نالا مان به پڙهي ٿي سگهيس.) انڪري اهو مسئلو نه هوندو آهي ته هتي ڪيترو خرچ ايندو. سليف سروس ريسٽورانٽ جو اهو به فائدو آهي ته ڊش سامهون پئي آهي، اوهان ڏسي سگهو ٿا ته ڪڪڙ آهي يا مڇي. پاڻ کڻي ٽري ۾ وجهي، ٽيبل تي کڻي اچي کائو — اها نوبت نه ٿي اچي

جو ڪڪڙ گهرائڻ لاءِ ٻانگون ڏيئيون پون ۽ بيدي گهرائڻ لاءِ ڪاڪرائڻو پوي.

رات ڪان، منهنجي هوٽل ۾ سور پيو هو، جيڪو هن وقت تائين ڏاڍو وڏي ويو هيو. انڪري، مون فقط مڻو ۽ فرينچ مشروب ڪنيو. قمر پنهنجي لاءِ ڪڪڙ چونڊيو. ماني ڪائي، جڏهن ڪائونٽر تي بل ڏيڻ وياسين، ته ڪائونٽر واري ڇوڪري عجب ۾ پنهجي ويئي، چيائين، ”ٻه ڇڻا آهيو – ۽ ڪڪڙ جي فقط هڪ پليٽ. اهو ڪيئن تو تي سگهي.“

مون ٽٽل ڦٽل فرينچ ۾ سمجهايس ته، ”هوٽل ۾ سور آهي، انڪري ڪڪڙ ڪائي نه تو سگهان.“

هوءَ وڃي هڪ همراهه کي وٺي آئي، ۽ ان کي سڄي ڳالهه ٻڌايائين ته “ Monsieur ne mange pas poulet ” ان همراهه ٻه عجب مان اهو جملو دهرايو، ”مسيو نه مانج پا پؤلي.“ (يعني مسٽر – (صاحب) ڪڪڙ نه تو ڪائي.)

پوءِ ته قمر منهنجي چيڙ ناهي ڇڏي. گهڙيءَ گهڙيءَ پئي چوي، ”مسيو نه مانج پا پولي.“

ماني ڪائي، تورو آرام ڪري، ايفل ٽاور گهمڻ لاءِ سنيرياسين.

ميٽرو اسٽيشن تي پهتاسين ته بڪنگ آفيس بند هئي. سڀ ماڻهو آٽوميٽڪ مشين مان ٽڪيٽون ڪڍي رهيا هئا. اسان بن ٽڪيٽن جا پئسا وڌا، ته ٽڪيٽون نه نڪتيون – الٽو پئسا واپس نڪري آيا. هڪ ٻه ٻيا ٽوئرسٽ آيا. (شايد آمريڪن هئا). انهن سان به ساڳي حالت ٿي. بڪنگ آفيس

بند هئي. سڀ ماڻهو آٽوميٽڪ مشين مان ٽڪيٽون ڪڍي رهيا هئا. اسان ٻن ٽڪيٽن جا پئسا وڌا، ته ٽڪيٽون نه نڪتيون. الٽو پئسا واپس نڪري آيا. هڪ ٻه ٻيا ٽوئرسٽ آيا (شايد آمريڪن هئا). انهن سان به ساڳي حالت ٿي. بڪنگ آفيس بند ٿي ويئي هئي، پر اتي هڪ ڇوڪري اڃا موجود هئي، ۽ لنچ بريڪ ڪرڻ لاءِ ٽپڙ سهيڙي رهي هئي. قمر ڪائنس مدد وٺڻ لاءِ ويئي. هن 'بند' واري بورڊ ڏي اشارو ڪيو ۽ اشارن ۾ ڇيائين، "منهنجو وقت ختم ٿي ويو آهي، مان ڪابه مدد نه ٿي ڪري سگهان."

قمر کي ڏاڍي ڪاوڙ لڳي. مون کيس ٿڌو ڪري وري مشين وٽ آندو.

هڪ آمريڪن سياح پئسا وڌا، ۽ ٽڪيٽن جو هڪ ڪتاب نڪري آيو. هن ڇيو ته آٽوميٽڪ مشين مان رڳو ٽڪيٽن جو ڪتاب ئي نڪرندو آهي. هڪ يا ٻه ٽڪيٽون نه اينديون آهن. (جيئن انگلنڊ ۾ ٿيندو آهي). هن هڪ ٽڪيٽ ڪتاب مان ڦاڙي، باقي ٽڪيٽون ڦٽي ٿي ڪيون ته اسان ڇيس، "اهي ٽڪيٽون ڦٽيون ڇو ٿو ڪرين. اسان کي ڏي."

پوءِ اسان، ۽ اسان وانگر منجهيل ٻين سياحن ڪائنس اهي ٽڪيٽون خريد ڪيون. ان وقت اسان ڏٺو، ته بڪنگ آفيس واري ڇوڪري ٽپڙ سهيڙي چڪي هئي، ۽ وڃي رهي هئي. قمر ان کي ڏسي ڇيو ته، "جي هي ڇوري اها ڳالهه سمجهائي ها ته ڪهڙو ٻرو چڙهيس ها."

ايفل ٽاور ۽ پئرس - لازم ۽ ملزوم ٿي ويا آهن. هي ۳۰۶

ميٽر ڊگھو فولادي منارو ١٨٨٧ع کان ١٨٨٩ع ۾ ٺهيو.
هن مناري جا ٽي طبقا آهن. مٿي وڃڻ لاءِ لفٽ آهي، پر
اها عمودي ڪونهي. چوته ايفل ٽاور هيٺ بنياد وٽ ويڪرو
۽ مٿي سوڙهو آهي، انڪري ان جا پاوا ڪجهه لڙيل آهن.
ان سبب جي ڪري، لفٽ به سڌي مٿي نه ٿي وڃي، پر
ڪجهه لاڙو ڪري، ٿي وڃي.
مٿي ٽي طبقا آهن، جن تي ڪيفي ۽ يادگارن (Souvenir)
جا دڪان آهن. ٽاور تان پئرس شهر جو سهڻو منظر ٿو ڏسڻ
۾ اچي. سئن ندي، انواليد، پئي فتح جا ونگ، لوور جي عمارت
مطلب ته هرخوبصورت ۽ اهم عمارتان ٽاور تان نظر اچي.
شام جو شانزي ليزي جو چڪر هنيوسين. ١٧ جولاءِ فرينچن
جو قومي ڏينهن هيو — ان شام، شانزي ليزي تي هشام
ماڻهن جا — آتشبازي - رنگبرنگي روشنيون — "اڻ جاتي" سپاهيءَ
جي مزار تي گلن جا انبار — ائين پئي لڳو ته هي جشن
سرڪاري نه، پر عوامي هو — هر فرينچ ان ۾ جذباتي توڙي
ذهني طور شامل هو.
پئي ڏينهن اٿينس جي اڏام هئي. نيرن ڪري، اچي گارڊي
نارد اسٽيشن تي پهتاسين. پئرس کي خدا حافظ نه. پر
Au Revoir چيوسين. لاڪر مان سامان ڪڍي، ريل تي
چڙهي، اچي شادِي گو (فرينچ چارلس ڊي گال جو اچار
ائين ڪن) ايئر پورٽ تي پهتاسين. اهو ايئر پورٽ دنيا جي
خوبصورت ترين ايئر پورٽن مان آهي. گولائيءَ تي ٺهيل
آهي، ڊيوٽي فري دڪان آهن، پر انهن تي رکيل شيون

لنڊن جي آڪسفورڊ اسٽريٽ ۾ وڏيڪ سسٽيون تي مليوں.
پڪچر ڪارڊ پئرس مان ورتا هياسين، اهي ٻارن کي ايئر
پورٽ جي پوسٽ آفيس مان پوسٽ ڪياسين. ان بعد، جهاز
جي انتظار ۾ ڊيوٽي فري دڪانن جا چڪر لڳائي، ڪيفي
۾ ڪجهه کائي پي، اميگريشن ۽ ڪسٽم مان واندا ٿي،
ڊپارچر لائونج تائين پهتا سين، پر سامان سوڊو هلندڙ پٽي تي
ڇڏي آياسين.

ڊپارچر لائونج عالي شان، خوبصورت، صاف ۽ سٿرو هو.
ايئر فرانس جي جهاز ٽيڪ آف ڪيو، ته مون اٿينس جي
باري ۾ سوچڻ شروع ڪيو.

ائينس

يونان جي سر زمين تي هيءُ پهرو پيرو قدم رکيوسين. يورپ جو پهريون سج به ائينس جي ايئر پورٽ تي اڀريو هيو. رات جو دير سان ائينس پهتاسين. اميگريشن وارن هين سڀني کي چڙهي ڏنو، رکو اسان پنهي (مون ۽ قمر) ۽ هڪ ٻئي پاڪستانيءَ کي الڳ بيهاري ڇڏيو. جڏهن سڄي قطار ختم ٿي ته اميگريشن آفيسر نهايت باريڪ بينيءَ سان اسانجا ڪاغذ چيڪ ڪيا، ۽ پوءِ آڌي پڇا شروع ڪيائين، ”گهڻا ڏينهن رهندو.“ ”گهڻا پئسا اٿو؟“ جڏهن اسان هن کي هر طرح مطمئن ڪيو ته هن پنهي جي موت جي باري ۾ ڳالهائڻ شروع ڪيو. اسان قسم کڻي جند ڇڏائي، ته ان ڳالهه ۾ اسانجو ذرو به هٿ نه آهي، پوءِ مون تاريخ جا ياد ڪيل سبق دهرايا ته سڪندر اعظم مهرباني ڪري اسان تي حملو ڪيو هيو، ۽ سندس جرنل به سنڌ ۾ رهيو، تڏهن مس مس جند ڇڏيائين.

ايئر پورٽ تان ڊالرن جا ’درام‘ مٽائي، ٽورسٽ انفرميشن واري ڪائونٽر تي آياسين، ۽ اتان هوٽل بڪ ڪرائي ڇڏيسين. ڪائونٽر واري چيو ته هوٽل جو ڪمرو صبح جو ستين وڳي خالي ٿيندو. هن وقت ٽئڪسي به گهڻا پئسا وٺندو.

انڪري صبوح جو ڇهين واريءَ بس ۾ وڃو ته بهتر ٿيندو، ان وقت رات جو ڏيڍ ٿيو هيو. مون سوچيو سامان لاڪر ۾ رکائيندي به ادائي ٿي ويندا. انڪري مونکي سندس صلاح ۾ سياڻپ نظر آئي.

لائونج ۾ ئي، صوفن تي ڊگها ٿي، سمهي رهياسين.

صبوح جي پهرئين ڪرڻي سان بس آئي. مون ٻاهر نهاريو، اٿينس جو صبح چمڪي رهيو هيو. اٿينس ــ جنهن اونداهي دؤر ۾ جڳ کي روشني ڏني هئي. جتي سقراط سچ تان صديقي ٿيو. ان اٿينس ۾ اڄ اسانجو صبح ٿيو هو.

بس ۾ چڙهي، شهر ڏانهن روانا ٿياسين. قمر شهر جو نمونو ڏسي چيو، ”هيءَ جهڙي ڪراچيءَ جي ناظم آباد.“

واقعي لڳو به ائين پئي. به ماڙ، ننڍا ۽ خوبصورت بنگلا، لنڊن پئرس توڙي ائمسٽرڊام وارين هوٽلن کان پيٽو ڪشادو، ته ڪرايو انهن سڀني کان گهٽ.

رات جو اوجاڳو هيو، منجهند ڌائين هوٽل ۾ آرام ڪيوسين، منجهند جو ٻاهر نڪتاسين ته، امونٿا چوڪ وٽان ٽي ٽوئر ڪمپنيءَ جي بس ڪئيو، ۽ شهر جو چڪر هڻاياڻين.

اٿينس به روم وانگر آهي، هتي به ماضي ۽ حال هٿ هٿ ۾ ڏيئي ٽا هلن. هزارين سال پراڻا آثار به آهن، ته جديد عمارتون پڻ. هتان جو زيوس جو مندر وڏي ۾ وڏو مندر آهي ــ هتي هيروڊيس جو ٿيئٽر آهي.

اٿينس ۾، روز سج لٿي مهل، 'آواز ۽ روشنيءَ جو ڏيک' (Light and sound Show) ٿئي. هڪ ٽڪريءَ تي ڪرسيون

رکيون آهن • جنهن جي سامهون واريءَ ٽڪريءَ تي اٿينس جي قديم شهرجا آثار آهن، انهن کي اڪرو پولس (Acropolis) چون ـ اڪرو معنيٰ متاهون، پولس معنيٰ شهر• اٿينس جا قديم آثار متاهينءَ ٽڪريءَ تي آهن، ان ڪري انهن جو نالو اڪروپولس رکيو اٿائون •

هزارن جي تعداد ۾ ٽوئرسٽ، ان اڻ سينگاريل ٽڪريءَ تي پيل ڪرسين تي ويهجي ويندا آهن، ۽ رات ٿيڻ سان شو شروع ٿيندو آهي• قديم شهر جي آثارن تي، مختلف زاوين کان، مختلف قسم جي رنگن جي روشني وڌي ويندي آهي، ۽ ٽڪرين ۾ لڪل لائوڊ اسپيڪرن مان آواز ايندو آهي، ڪڏهن ويجهو، ڪڏهن پري، ڪڏهن ساڄي ته ڪڏهن کابي ته ڪڏهن اڳيان ته ڪڏهن پوئتان• انهن لائوڊ اسپيڪرن مان اٿينس پنهنجي تاريخ ٻڌائيندي آهي• آواز واقعن جي تاثر آهر ويجهو يا پري، ڌيمو يا زورائتو ٿيندو آهي، ۽ ان سان گڏ قديم آثارن تي روشنيون پونديون آهن• اهڙيءَ ريت، جيئن ڪهاڻيءَ جي ٿاٽ ۽ ماڳن ۾ بيان ٿيندو ويندو آهي• روشنيءَ جي رنگ ۽ زاوين جي تبديلي، آواز جي لاهه ۽ چاڙهه سان اهڙو جادو جاڳي پوندو آهي، جو ائين لڳندو آهي ته سچ پچ اٿينس پنهنجي تاريخ دهرائي رهي آهي•

اهو شو ڏيڍ ڪلاڪ کن هلندو آهي• ان جي شروعات هيئن ٿيندي آهي:

I am Athens, O truth seekers of world, come to me."

(”مان اٿينس آهيان. او دنيا ۾ جا سچ جا متلاشيو ، مون ڏانهن اچو.“)

پوءِ اٿينس جي تعمير جو ذڪر ٿيندو آهي. ۴۸۰ ق.م. ۾ بازنطينين جي هٿان اٿينس جي تباهه ٿيڻ جو بيان ٿيندو آهي. ان وقت گهوڙن جي ٽاپن جا آواز ايندا آهن - ”هنن اٿينس کي باهه ڏني.“ لائوڊ اسپيڪر تي ان جملي جي اچڻ سان ئي ائڪرو پولس تي ڳاڙهي روشني وڌي ويندي آهي. ائين لڳندو آهي ڄڻ اٿينس ٻري رهي آهي.

ان بعد عظيم انجنيئر ۽ آرڪيٽيڪٽ ، پيريڪلس جو آٿت ڏيندڙ آواز گونجندو آهي ، ”مان اٿينس جي ٻيهر تعمير ڪندس.“

(هن ۴۲۳ ق.م. تائين اٿينس جي ٻيهر تعمير ڪئي. ان جا سنگمرمر جا مندر ، ٻيهر ٺاهيا. اٿينس جي عظمت وري موٽي آئي.)

اٿينس وارن ان شو جي ذريعي ، سڄيءَ دنيا کي پنهنجي تاريخ جي عظمت کان واقف ڪيو آهي.

ڇا ، سنڌ ۾ مڪليءَ ، موهن جي دڙي ، ڪوٽ ڏيجيءَ يا رني ڪوٽ تي اهڙو شو نه ٿو ڪري سگهجي؟

رات جو پروگرام هو. ’اٿينس باءِ نائيٽ‘ ان لاءِ مون اهڙي ڏ ئيٽ ڪلب جو انتخاب ڪيو هيو ، جنهن ۾ اٿينس جي روايتي موسيقي ، ناچ ، ۽ ڊنر هئي. ٽوئرسٽ بس هڪ ڪشادي رستي تي لاٿو. گائيڊ اڳيان ۽ اسان ۽ ٻيا گروپ جا ٽوئرسٽ پٺيان - سنهين ، اونداهين ، ورن وڪڙن وارين

گهٽين مان ٿيندا، هڪ تمام تنگ گهٽيءَ ۾ اچي پهتاسين.
اهو حال ڏسي مونکي حيدرآباد جون گهٽيون ياد آيون. هوبهو اهڙيون ئي تنگ، تاريڪ، ورن وڪڙن واريون، منجهائيندڙ گهٽيون. فرق رڳو اهو هو، ته اٿينس جي گهٽين ۾، درن وٽ، سينگاريل عورتون ويٺل نه هيون.

گائيڊ آخر هڪ پراڻي طرز جي عمارت وٽ وٺي آيو، ۽ ان جي ڏاڪڻ چڙهڻ شروع ڪيائين. گائيڊ اڳيان، ۽ اسان، ۽ گروپ جا ٻيا ٽوئرسٽ پٺيان، وياسين ڏاڪڻين تي ڏاڪڻيون چڙهندا. اٽانهيون ۽ اڀيون ڏاڪڻيون. هڪ هڪ ڏاڪو فٽ کن ته واهه جو اوچو هوندو. ۽ وري سوڙهيون، اونداهيون، ۽ ورن وڪڙن واريون. غزل جي روايتي معشوق جي وارن وانگر. هڪ يا ٻه نه، پر چار ماڙيون چڙهڻيون پيون. منهنجو ته ساهه نه هيٺ نه مٿي. سهڪو (Dyspnea) ٿي پيو. قمر جي حالت مونکان ابتر هئي، سهڪندا سهڪندا، پنهنجي قسمت کي پٽيندا، اچي ڇت (Terrace) تي پهتاسين. اهو پاڙو — اها عمارت، اهي ڏاڪڻيون ڏسي، مون خيال ڪيو ته منهنجي چوند غلط آهي. يونان جي روايتي موسيقي ۽ ناچ جي، هن واهيات قسم جي ماحول ۾ ڪهڙي خبر پوندي. پر ڇت تي پهچندي سمي ٽڪ ٿي لهي وئي. ڪرسيون ۽ ميزون سليقي سان سينگاريل هيون.

ناچ شروع ٿيا. موسيقارن جي هٿن ۾ دنبوري جي قسم جو هڪ ساز هيو. يوناني ناچ، جديد يورپي ناچ کان مختلف هئا، ۽ ڪجهه ڪجهه مشرقي رنگ هئن. سندن موسيقيءَ

جا ڪجهہ انگ اسانجي تلنگ سان مليا ٿي.
اتي مونکي هڪ يوناني موسيقيءَ جو ماهر ياد آيو، جيڪو حيدرآباد جي ريڊيو اسٽيشن ۾، شيخ غلام حسين وٽ مليو هيو، ۽ سنڌي تلنگ ۽ يوناني موسيقيءَ جي هڪجهڙائيءَ تي حيران هو، ۽ ان لاءِ ڪو تاريخي سبب ڳولهي رهيو هيو. مون کيس سڪندر جي سنڌ تي ڪاهہ، ۽ سندس جرنلن جي سنڌ ۾ رهڻ جي باري ۾ ٻڌايو تہ هو مطمئن ٿي ويو.
يوناني ناچ ۽ موسيقيءَ ۾ پنهنجو رس آهي. پنهنجو رچاءُ آهي، ، هندستاني ڪلاسيڪي موسيقيءَ ۽ رقص وانگر، جيوٽيڪ انهن ۾ پيچيدهہ تفصيل ناهن، پر تنهن هوندي بہ هو باقاعدي فن وانگر محسوس پئي ٿيا، جنهن جا ڪجهہ قاعدا قانون هجن، صفا بي راهہ روي نہ پئي محسوس ٿي.
بهرحال اسان جي موسيقيءَ جي ماهرن کي، يوناني ۽ سنڌي موسيقيءَ جي هڪجهڙائيءَ تي تفصيل سان ڪم ڪرڻ گهرجي، جيئن سنڌي ۽ اسپيني موسيقيءَ تي ٿيو آهي.
آخري ناچ ۾، سڀني کي عام دعوت هئي، ڪيترائي ٽوئرسٽ ناچ ۾ شامل ٿي ويا، هوا ۾ ڪيترائي رنگبرنگي ڦوڪڻا ڇڏيا ويا. اڻ ڏٺل، اڻ ڄاتل، اڻ واقف ماڻهو، هڪ اوپري ديس ۾ هڪ ٻئي لاءِ اجنبي نہ رهيا. هڪ ئي تال تي، سڀ جهومي رهيا هئا، نچي رهيا هئا: 'من تو شدم تو من شدي،' وارو ماحول هو. قطرا بحر ۾ گم هئا، سمنڊ لهرون هڻندو رهيو. هيءَ ڪهڙي عجيب ۽ حسين ماجرا آهي. پراوا بہ پنهنجا، اسان وٽ پنهنجا بہ پراوا، ڏٺل بہ اڻ واقف.

ٻئي ڏينهن اٿينس جي آثار قديمه جو ميوزيم ڏٺوسين.
هن ميوزيم ۾ شيون، تاريخ وار ترتيب سان رکيل آهن.
قديم ترين سنگتراش، ٨ صدي ق.م ۾ اهڙا بت تراشيندا هئا، جيڪي واقعي 'بتن' وانگر جامد هئا. انهن ۾ حرڪت جو ڪو به احساس نه هوندو هو. اکيون پوريل، هٿ پير سڌا.
٦ صدي ق.م ۾ ناهيل بتن جي هڪ ٽنگ اڳتي، ته هڪ پوئتي. جڻ ناهيل بت اڳتي قدم کڻڻ جي ڪوشش ڪري رهيو آهي. وار پڻ توازن قائم رکڻ ۾ مدد ڪندا هئا، انڪري اهي بت سولائيءَ سان نه ڪرندا هئا، ۽ محفوظ هئا.
بتن جي چپن تي مرڪ به ٦ صدي ق.م ۾ آئي، پر اڃا اها پربور مرڪ نه هئي. پٿر جي ذريعي احساس جي اظهار جي اها پهرين ڪوشش هئي.
سمنڊ جي ديوتا پوسيڊان جو مجسمو ڏسي، محسوس ٿو ٿئي ته يوناني سنگتراش پٿر ۾، حقيقت جي اظهار کي ڳولي لڌو آهي. ان مجسمي ۾ اڻاتامي، تيحرڪ، احساس جي اظهار، خوبصورتيءَ، باريڪ بينيءَ، انهن سڀني ڳالهين جي موجودگي آهي. هڪ هڪ مشڪ (Muscle) متناسب آهي. ايتري قدر جو ساڄيءَ ٻانهن جون مشڪون کاٻيءَ ٻانهن جي مشڪن کان وڌيڪ سوڪيون ۽ مظبوط آهن. پير جون فقط به آڱريون زمين تي آهن، ۽ ڪڙي مٿي کنيل آهي، ٻئي ٻانهون کليل آهن، تنهن هوندي به ان شاهڪار ۾ ايڏو توازن (Balance) آهي، جو بنا ڪنهن سهاري جي

ڏوري ڏوري ڏيهه ....

ڏنو بيٺو آهي ــ نه لڙي ٿو، نه لڏي ٿو، ۽ نه ڪري ٿو.
اکيون ۽ ڀرون ته نهيو، پنبڻيون به چٽيل آهن. بُتڪيءَ جي سهڻي ۽ ٻولائتي تراش ڪيل آهي.

٥١٠ ق.م ۾ تراشيل هڪ پٿر تي، ماڻهن کي هاڪي راند ڪندي ڏيکاريو ويو آهي. هاڪي راند ايتري پراڻي آهي، جو هي پٿر ان جو ثبوت آهي.

هن ميوزيم ۾، سنڌ جي چوکنڊيءَ جي مشهور قبرستان وانگر، قبرن جي ڪتبن تي تصويرون پڻ اڪريل آهن. جن تصويرن مان ان قبر ۾ پوريل لاش جي حيثيت ۽ موت، جو سبب پڻ ظاهر ٿئي ٿو. (عجيب ڳالهه آهي، تحقيق طلب پڻ. ڇا سنڌ جا اهي قبرستان يوناني اثر هيٺ ته نه ٺهيا آهن؟ محققن کي ان ڳالهه کي به ڌيان ۾ رکڻ گهرجي).

گائيڊ ٻڌايو (مونکي اڳي ئي خبر هئي) ته يوناني ۽ رومن سنگتراشيءَ جو فرق مجسمي جي پيرن مان ظاهر ٿيندو آهي. يوناني پيرن ۾ ڏسٽي، سيني آڱرين کان ڊگهي هوندي آهي. جنهن پير جي ڏسٽي سيني کان ڊگهي هوندي آهي، ان کي يوناني پير (Greek foot) چوندا آهن ۽ اهو خوبصورت ترين پير هوندو آهي، (مون قمر کي چيو ڏس، منهنجو پير Greek foot آهي.) ان جي برعڪس رومن پير ۾ آڱوٺو سيني کان وڌيڪ ڊگهو هوندو آهي. (مهاتما ٻڌ جي پيرن کي هميشه ڪنول جي گل سان تشبيهه ڏني ويندي آهي.)

يوناني گائيڊ وڌيڪ ٻڌايو ته، ”رومن سنگتراش، مختلف پوزن ۾، منڊيءَ کان سواءِ مجسما گهڙي رکندا هئا. ۽

بادشاهن کان آرڊر ملڻ تي، انهن ڍهيل ڍڪيل (Ready Made) مجسمن لاءِ رڳو منڍيون تراشيون، ان ۾ فٽ ڪري ڇڏيندا هئا، پر يوناني سنگتراش ائين نه ڪندا هئا. هو جسم جي هر عضوي جي حقيقت پسنديءَ سان تراش ڪندا هئا. اڪثر رومن مجسمن ۾ منڍي ۽ باقي بت غير متوازن (Disproportionote) آهن. (ڪنهن ڪي وقت هجي، جو ان دعويٰ جي سچائيءَ جي تحقيق ڪري.)

ميوزيم ۾ ٻي دلچسپ ڳالهه هئي قديم زيور.

ميوزيم کان ٻاهر انهن قديم زيورن جا نقل (Replica) وڪامي رهيا هئا. اتي وري مونکي وطن ياد آيو. موهن جي دڙي، ۽ ڀنڀور، يا ٻين اهڙين جاين تي اهڙا ريپليڪا ڇو نه ٺاهي وڪري لاءِ رکيا وڃن؟

پرديس ۾ هر هر ديس جي ياد ٿي اچي.

منجهند جي مانيءَ لاءِ هڪ خاص روايتي يوناني ڪيفي ڳولي لڌيسين. سيخ تي پڪل گوشت جا ٽڪرا، جهڙا اسان وٽ ٺاهيندا آهن. مصالحو به ڪجهه تيز. ٽڪا ڪاڏا ڪائي ڪائي تنگ ٿي ويا هياسين، هفتن کان پوءِ صحيح معنيٰ ۾ 'ڇهر' ٿي. مان ته به ٿي سيخون يوناني مشروب سان هضم ڪري ويس.

ماني کائي، آهستي آهستي ٿيلندا اچي سنٽگما چوڪ (Repuplic square) تي پهتاسين. اتي يونان جو پارليامينٽ هائوس آهي. (عمارت شاندار آهي، پر سنڌ اسيمبلي بلڊنگ وڏيڪ شان ۽ وقار واري آهي). هن عمارت وٽ به لنڊن جي

ڏوري ڏوري ڏيهه...

ٽرئفلگر اسڪوائر وانگر هزارين ڪبوتر موجود آهن. اتي ٻه هڪ 'اڻ ڄاتي سپاهيءَ' جي مزار آهي. ان ڇونڪ ڪان اٿينس جو ن بزارون شروع ٿين ٿيون، جن ۾ وڏي ۾ وڏا شاپنگ سينٽر آهن. مون ڪي ٻن شين جي کولها هئي. هڪ Alabostor (بي داغ سنگمرمر) ۾ ٺهيل وينس جي مجسمي جي. (جيڪو مون وٽ هو، ۽ ڪنهن بدذوق ظالم ٻليءَ ٻچي ڇڏيو)، ۽ ٻيو بقراط جي مجسمي جي جيڪو يورپ ويندي مهل ايئر پورٽ تي ڏٺو هئم. ٻنهي مان هڪ به شيءِ نه ملي. هر دڪان تي رکيو يونانين جو هڪ روايتي مجسمو ٻيو هيو، جنهن جو مردانو عضوو سندس جسم جي تناسب کان ڏهوڻو هو.

قمر فقط هڪ ٻه روايتي قديم چٽسالي‌ءَ سان چٽيل ٿانو (Pottery) خريد ڪيا، جيڪو سندس شوق آهي. انهن تي پيلي ۽ ڪاري رنگ ۾ روايتي نقاشي آهي (قمر جو شوق ڪراڪري [Crockery] آهي.)

اٿينس ۾ اسان اهو محسوس ڪيو ته ڌارين مسافرن (Foriegn Tourists) جي ايتري ته رش آهي جو يوناني اتي اڻ لوڻ وانگر ٿي لڳا. ان هوندي به مون ريسٽورانن، رستن ۾ ٻين جاين تي جديد يونان کي ڳولڻ جي ڪوشش ٿي ڪئي. من ڪا وينس ديويءَ جهڙي ڇوڪري نظر اچي. من ڪو پوسيڊان جهڙو حسين، خوبصورت ۽ متناسب جسم وارو جوان نظر اچي. من ڪو سوفوڪليز، ڪو هومر، ڪو سقراط، ڪو بقراط گڏجي وڃي. مون محسوس ڪيو ته

ڳوڻان اسان جي سنڌ وانگر رڳو ماضي آهي. حال ۽ مستقبل ناهي. يونان کان اولمپڪ رانديون شروع ٿيون ـ اڄ اولمپڪ جا چئمپئن غير يوناني آهن. يونان جي بقراط جديد ۽ Rational طب جو بنياد وڌو، اڄ بهترين طبيب انگلنڊ، آمريڪا ۽ روس ۾ آهن. يونان ۾ فلسفي جو بنياد پيو. اڄ بهترين فلسفو سارٽري وٽ آهي. ڊراما، سنگتراشي، شاعري، رياضي، سڀ علم يونان مان نڪتا، ۽ اڄ جو يونان انهن فنن ۾ ڪا به حيثيت نه ٿو رکي. اڄوڪو يونان آهي رڳو جهاز راني ۽ ٽوئرزم، هڪ ڪمزور، نحيف ۽ غريب قوم، جيڪا رڳو ماضيءَ تي، رڳو تاريخ تي، رڳو ميوزم تي فخر ڪري سگهي ٿي. پر حال تي شرمنده آهي، ۽ ان جو مستقبل غير يقيني آهي. اسان موهن جي دڙي جا وارث به ساڳئي حال ۾ آهيون. رڳو ماضيءَ تي پناهه هٺي سگهون ٿا. پر نه حال اٿئون نه مستقبل.

ائينس جي گهٽين ۽ بازارن ۾ گهمندي مون ڏٺو، ته بورڊ يوناني ٻوليءَ ۾ هئا. بيٽا، ٿيٽا، پاءِ (β θ π) جا حرف جيڪي اسان وٽ فزڪس ۽ رياضيءَ جي فارمولن ۾ استعمال ٿيندا آهن، اهي بورڊن تي ڏسي عجب پئي لڳو. مون قمر کي چيو، "ڏس، مٿي فارمولن جا بورڊ لڳا پيا آهن."

قمر پهرين ته ڳالهه نه سمجهي، ۽ عجب مان چيائين، "اهي فارمولا بورڊن تي ڇو لکيا اٿائون." پر پوءِ ڳالهه سمجهي ويئي.

يونان ۾، ' يوناني دواخانو ' هوندي ته. مون سوچيو. اسان جي
هنن جي ماضيءَ کي قائم رکيو آهي. اسان وٽ اڃا تائين
هزارين يوناني دواخانا ۽ يوناني حڪيم آهن.
پوءِ مون سوچيو: ته شام ۾ ' شامي ڪباب ' ۽ ترڪيءَ ۾
' ترڪي ٽوپي ' به ته نه آهي. اسان وٽ اهي ٻئي شيون
اڃا موجود آهن.

' اڪيڊمي آف ايٿنس ' وٽان لنگهيا سين. اڪيڊمي جي
هڪ طرف افلاطون ۽ سقراط جو مجسمو نصب ٿيل هو ته
ٻئي پاسي اپولو ۽ ايٿنا جو. پر ان اڪيڊميءَ جو اهو معيار
آهي جيڪو سقراط ۽ افلاطون جي وقت ۾ هو؟

ايٿنس جو جديد اولمپڪ اسٽيڊيم سنه ١٨٩٦ع ۾ تعمير ٿيو.
اهو سڄو اسٽيڊيم سنگمرمر جو آهي. اهو اسٽيڊيم، قديم
اولمپڪ اسٽيڊيم جي مٿان ٺهيل آهي، جنهن ۾، پهريون
پهريون، سنه ٧٧٣ ق.م ۾ اولمپڪ رانديون ٿيون.

شهر جي هڪ اهم رستي سان انگريزيءَ جي مشهور شاعر
لارڊ بائرن جو مجسمو آهي. ان مجسمي ۾، يونان، ماءُ
جي صورت ۾، بائرن کي آسيس پيو ڏئي. لارڊ بائرن يونان
جي آزاديءَ جي لڙائيءَ ۾ وڙهيو، ۽ اتي ئي سندس موت ٿيو.
شاعر جي احترام ۽ يادگيريءَ طور، يونانين هيءُ مجسمو
تعمير ڪيو آهي.

صدارتي محل وٽان لنگهيا سين ته، اتي بيٺل گارڊن جو
يونيفارم ڏسي عجب لڳو. اهو ساڳيوئي يونيفارم، سڪندر
اعظم جي تصويرن، ۽ قديم يونان متعلق فلمن ۾ ڏسندا

رهيا آهيون. يونانين اهو روايتي يونيفارم قائم رکيو آهي. اهي ڏي لوهي ٽوپ، جن مٿان ڪارن وارن جي نرڙ کان وٺي ڪياڙيءَ تائين ليڪ.

شام جو، هوٽل مان نڪري، اچي امونئا چوڪ جي هڪ ڪيفي تي ويٺاسين. چوڪ جي وچ تي لڳل شاهي ڦوهارو روشنين ۾ جرڪي رهيو هو. اليڪٽرڪ بسن ۽ موٽرن جي ٽرئفڪ. ٻاهرين ملڪن جي ٽوئرسٽ جا ننڍا ننڍا ٽولا. ڀانت ڀانت جا ماڻهو ڏسندي، آهستي آهستي ڳالهيون ڪندي، اهي ڏي سيخ تي پڪل گوشت جا ٽڪرا کائيندي، نيڻ ننڊ جي خمار سان ڀرجي ويا، ۽ دير سان هوٽل ۾ اچي سمهي پياسين.

ٻئي ڏينهن صبح جو اٿينس شهر کان ٻاهر، سمنڊ جي ڪناري هڪ قديم مندر ڏسڻ وياسين. ٽوئرسٽ بس شهر مان جنهن به اهم جاءِ تان پئي لنگهي، گائيڊ ان جي باري ۾ ٻڌائيندو پئي ويو. پهرين هن اٿينس جي باري ۾ ٻڌايو.

”اٿينس جو نالو، ديويءَ اٿينا جي نالي پيو. ان کي ۴۸۰ ق.م ۾ بازنطينين تباهه ڪيو. ۽ پيريڪليس ۴۴۸ ق.م ۾ پهر تعمير ڪيو. اٿينس جي ڀرسان ٽي جبل آهن. هتي سال ۾ سراسري ۲۲ انچ مينهن پوي ٿو. ان جي آدم شماري ۳۰ لک آهي. ۱۸۳۴ع ۾ آزاديءَ جي جنگ لڳي هئي. هتي ست ڪروڙ پنجاهه لک زيتون جا وڻ آهن (وڻ شماري عجيب ڳالهه آهي) هتي ديوتا زيوس (زحل، ڇنڇر- سڀني ديوتائن جو وڏو) جو مندر ايشيا (يورپ يا ايشيا) جو

وڏي ۾ وڏو مندر آهي. هو سامهون ’انڊيا گيٽ‘ (هندستان جو دروازو) آهي، جيڪو ٢ صدي عيسويءَ ۾ تعمير ٿيو.“ (ان دروازي وٽان هندستان ڏي رستو ايندو هوندو.)

بس هلندي، هلندي، اچي ’الي موس‘ تي، سمنڊ جي ڪناري تي پهتي.

گائيڊ ٻڌايو، ”هتي زراعت جي ديوي آهي، ۽ يونان جون عورتون هر سال هتي تقريب ملهائڻ اينديون آهن.“

”سامهون پستن جا وڻ آهن.“

مون ڏٺو ته انهن ۾ اڇا اڇا، خوبصورت گل جهومي رهيا هئا، گائيڊ ٻڌايو، ”پستا ٻن سالن ۾ هڪ دفعو ڦر ڏيندا آهن.“

بس هلندي رهي، مان دريءَ مان هيڏي هوڏي نهاريندو رهيس. نيرو سمنڊ اسانجي ساڄي پاسي هو. اٿاهه سمنڊ، جيڪو سڀني کنڊن کي ڇهي ٿو، جنهن جا ڪنارا يورپ، آمريڪا، ايشيا، آفريڪا ۽ آسٽريليا کي ڇُهن ٿا. سمنڊ — اٿاهه سمنڊ، پيار وانگر اٿاهه آهي، جيڪو سڀ ويڇا، سڀ فاصلا ختم ڪيو ڇڏي.

لهرن لڪ لباس، پاڻيءَ پسڻ هيڪڙو.

سمنڊ جو ڪنارو ڇڏي، بس هڪ جبل تي چڙهڻ لڳي، جابلو رستو. اتاهون، ورن وڪڙن وارو، ۽ ڏکيو هيو. جهڙو ڪوئٽا کان چمن وارو رستو. اهڙن رستن تي مونکي ڏاڍو ڀؤ ٿيندو آهي. منهنجو ساهه نه هيٺ نه مٿي، قمر ڪلڻ لڳي. پر اها منهنجي ڪمزوري آهي، رستي کان هيٺ ڏس، ته

هزارن ٽوئرن تي سمنڊ، اصل پنهوائتي وڌي ويٺي.

جڏهن بس، مٿي مندر وٽ پهتي، ته ساهه سامت ۾ آيو. عجب لڳو، ته ايتري دور دراز ۽ ويران علائقي ۾. هڪ فرسٽ ڪلاس ڪيفي پڻ هئي، جنهن ۾ کاڌي پيئي جي هر شيءِ موجود هئي.

ڪرسيون، ٻاهر اس ۾ به پيل هيون، ۽ اندر سهڻي ۽ سينگاريل هال ۾ پڻ. ڏيمي سريلي موسيقي پئي وڄي. من بود ۾ اچي ويو. اتي مونکي رني ڪوٽ ۽ ساڌ ٻيلي جي مهيب تنهائي ياد آئي.

اهو مندر ٠٠ ٤ ق.م جو تعمير ٿيل آهي، ۽ سمنڊ جي ديوي ءَ پوسيڊان (Possidon) جي نالي منسوب آهي. سنگمر مر جا بلند ٿنڀا تراشيل آهن، ڇت ڊهي وئي آهي.

ان مندر جي ٻي خاص ۽ تاريخي اهميت واري ڳالهه هيءَ آهي ته اتي هڪ پٿر تي، انگريزيءَ جي مشهور شاعر، لارڊ بائرن، پنهنجي هٿ سان پنهنجو نالو اڪيريو آهي.

چون ٿا ته لارڊ بائرن اڪثر انهيءَ مندر ۾ ايندو هو، ۽ اتي، سانت ۽ سوچ ۾ پنهنجو وقت گذاريندو هو. مون گائيڊ جي هدايت موجب ويجهو وڃي ڏٺو، هڪ ديوار جي سنگمرمر جي پٿر تي ڪنهن چاقوءَ يا تيز اوزار سان انگريزي ۾ اڪريل هو ــ BYRON.

خبر هئي بائرن کي ته، سندس ان ٻاراڻيءَ حرڪت کي ايتري اهميت ملندي، جو روزانو هزارين ٽوئرسٽ، ان مندر ۾ رڳو سندس هٿ سان اڪريل نالي کي ڏسڻ ايندا هئا.

مونندي، گائيڊ هڪ جبل ڏي اشارو ڪري چيو، "هن جبل جو نالو ارميٽس جبل آهي، ۽ هن ۾ چار سو ماکيءَ جا مانارا آهن (وڻ شماريءَ کان پوءِ 'ماکي شماريءَ' تي به عجب لڳو.) مون سو چيو، "هن جبل جو نالو ٿي 'ماکي جبل' هئڻ گهرجي ها."

ائٿنس ۾ باقي سياڻڪو ڏينهن هو، ائين ڪئي چئجي ته اڌ ڏينهن - جو ته K.L.M جي ٽائم منجهند جو هئي، جنهن ذريعي واپس وطن اچڻو هو. مان ائٿنس ۾ آيو هوس سقراط، افلاطون، هومر ۽ بقراط جي ناتي - ٽوئرسٽ ڪمپنيءَ جي آفيس وڃي ۽ يوناني چوڪريءَ کان انهن شخصيتن جا پار پتا پڇيم، ۽ اهو معلوم ڪرڻ جي ڪوشش ڪيم ته انهن جا يادگار ڪٿي ڪٿي ڏسي سگهان.

ڪائونٽر واريءَ يوناني چوڪريءَ چيو، "You Know much about Greece." (توکي يونان جي باري ۾ گهڻي معلومات آهي.)

مون چيس، "توکي خبر ناهي ته يونانين اسانجي سنڌ تي ڪاهه ڪئي هئي. اسانجو توهان سان تاريخي رشتو آهي."

هوءَ مرڪي، ۽ چيائين، "بقراط، ۽ افلاطون جي اڪيڊميءَ لاءِ توهان کي هڪ ڏينهن وڌيڪ ترسي، ائٿنس کان ٻاهر وڃڻو پوندو. باقي سقراط جو جبل اڪروپولس جي پرسان ٿي آهي، جتي توهان سياڻي وڃي رهيا آهيو، ڏسي اچجو."

مون ۽ قمر صلاح ڪئي، هڪ ڏينهن وڌيڪ ترسڻ ناممڪن هو. انڪري سوچيوسين، سياڻي اڪروپولس گهمندي، سقراط

جو جيل ڏسي ونداسين.

ٻئي ڏينهن صبح جو سويل اٿياسين. سويل اٿڻ منهنجي لاءِ مسئلو آهي، ڇو ته زندگيءَ ۾ آڱرين تي ڳڻڻ جيترا دفعا ئي سويل اٿيو هوندس. سويل اٿڻ جو سبب هو، فون ڪري گهر اطلاع ڏيڻ ته، اسان فلاڻيءَ فلائيٽ ۾ پهچون ٿا، ۽ پوءِ سقراط جو جيل ڏسڻ. ٽوئرسٽ بس ساڍي نوين وڳي اچڻي هئي. پوسٽ آفيس امونيا چوڪ تي، ميٽروپول هوٽل جي هيٺان ئي هئي. ستين وڳي ڪال بڪ ڪئي سين، نوين وڳي تائين ڪال نه ملي. لاچار شوڪت کي ٽيليڪس ڪئي سين، جيڪا ڏهن منٽن ۾ ملي ويئي. ان کي اعجاز کي فون ڪرڻ جو نياپو ڏيئي، بس ۾ سوار ٿياسين.

بس اڪروپولس جي هيٺان ڇڏيو. جتان اڪروپولس تي چڙهڻ لاءِ چاڙهي آهي. اڪروپولس هڪ اتانهينءَ ٽڪريءَ تي آهي. ان ئي ٽڪريءَ تي قديم ٿيئٽر آهي. ان ٿيئٽر ۾، پٿر جون ٿلهيون بينچون لهواري طريقي سان ٺهيل آهن، جيئن سڀني کان پوئتي ويٺل به ڊرامو چڱيءَ طرح ڏسي سگهن. يونانين کي قبل مسيح دور ۾ به ايڏو ذوق ۽ ايترو عقل هو. اتي فلو پوپس جو يادگار پڻ آهي، جنهن ايٿنس شهر جي تعمير ۾ مدد ڏني.

اڪروپولس تي پهچڻ لاءِ وڏي، اتانهين ۽ ڏکي چاڙهي چڙهي، سهڪندا مٿي پهتاسين.

ديويءَ ايٿينا جو مندر، جنهن جي پويان هن شهر تي ايٿنس نالو پيو. اهو مندر ٻه دفعا تباهه ٿيو، ۽ ٻئي دفعا وري تعمير

ثيو. اهو مندر قديم فن تعمير جو يگانو شاهڪار آهي. تمام اتاهان ۽ اوچا، تيهه چاليهه فٽ بلند، سنگمر مر جا ٿنڀا، خوبصورت، متناسب ۽ عظيم. ان مندر کي پهريون دفعو 'فيڊاس' تعمير ڪيو، ان ۾ اٿينيا ديويءَ جو وڏو مجسمو هو، جنهن جا ڪپڙا سون جا ٺهيل هئا ۽ بازنطيني باد شاهه ان کي قسطنطنيه (هاڻي انقره) کڻي ويا. (محمود غزنويءَ شايد انهن کان سبق سکيو.)

اٿينس کي پهرين فلپ (سڪندر اعظم جي پيءُ) ۽ پوءِ بازنطينين تباهه ڪيو.

ان مندر ۾ جانور قربان ڪيا ويندا هئا، انهن جانورن جي رت کي ٻاهر ڪڍڻ لاءِ هڪ خاص نالي ٺهيل آهي.

اڪرو پولس ۾ فتح (Victory) جو مجسمو پڻ آهي، پر ان جا پر ڪٽيل آهن، جيئن اها اڏامي نه سگهي، ۽ سدائين اٿينس ۾ ٿي رهي. (چڱو جو اها سون جي ٺهيل نه آهي، نه ته جي پاڻ اڏري نه سگهي ها، ته لالچي بادشاهه ضرور اڏائي وڃن ها.)

مونکي اڪرو پولس کي تفصيل سان ڏسڻ جي خواهش ته هئي، پر سقراط جو جيل منهنجي لاءِ سڀ کان وڌيڪ اهم هو. مون گائيڊ کان ان جو ڏس پڇيو. هن هيٺ اشارو ڪندي چيو ته، "سامهون چوڪ تان ٽورو اڳتي وڃي کٻي مڙو، ته اتي پهچي ويندؤ." هن وري تاڪيد ڪندي چيو ته، "ڪلاڪ اندر موٽي اچجو. بس ڪلاڪ کان پوءِ هلي ويندي."

اسان باقي ٽوئر ڇڏي، ٽڪرو ٽڪرو ٽڪريءَ تان لهندي، رستي تي آياسين. چوڪ وٽ هڪ ڪيفي هئي، ان ڪيفي واري ڪان ڏس پڇيوسين. هن بيپرواهيءَ سان اشارو ڪندي چيو، ”هن پاسي.“

مون قمر کي چيو، ”عجب آهي.“ ائٿينس وارن هن عظيم ڏاهي کي وساري ڇڏيو آهي. ٽوئر ڪمپنيءَ جي ڪنهن به ٽوئر ۾ سقراط جي قيد جو پروگرام ڪونهي. لائيٽ اينڊ سائونڊ شو، ائڪروپولس ٽوڙي ٻين جاين تي اسان سان گڏ هزارين ٽوئرسٽ هئا، پر سقراط جي قيد ڏي رڳو ٻه ڄڻا اسان ٻه سنڌي ئي وڃون. ائٿينس وارن الائي ڇو پنهنجي شهيد کي وساري ڇڏيو آهي. الائي ڇو هنن ان جاءِ کي Project نه ڪيو آهي، جو ٻاهران ايندڙ ٽوئرسٽ اتي اچن. ائٿينس جي نقشي ۾ (جيڪو ٽوئر ڪمپنيءَ وٽان مليو) سقراط جو قيد ته ڏيکاريل آهي، پر ان ڪمپنيءَ ڪنهن به پروگرام ۾ ان کي شامل نه ڪيو آهي. هنن لاءِ ائٿينيا يا پوسيڊان جا مندر اهم آهن، پر سڄيءَ دنيا لاءِ سقراط جو پيغام ۽ ان جو قيد عظيم آهي، جتي هو سچ تان صدقو ٿيو. ٽوڙي جو ان ۾ عمارت سازيءَ جي فن جي ڪا به خوبي نه آهي.

رستي کان ڪاٻي مڙياسين. ٽڪريءَ جي هيٺان هڪ غار سقراط جو قيد هئي. جنهن کي هڪ لوهي سيخن وارو دروازو هو. ان غار ۾ ٿي سقراط، هيملاڪ جي پيالي پيئڻ کان پوءِ آخري پساهه کنيا هئا. اتي ٿي هن پهريدار طرفان ٿيل پڇي وڃڻ جي آڇ کي رد ڪري، رائج قانون کي غلط سڏيندي

به ، رائج قانون جو احترام ڪندي ، زهر جو پيالو پي جان ڏني ـــ ان لاءِ جو هن هڪ سٺي شهريءَ جي حيثيت ۾ قانون جي بجا آوري ڪرڻ پنهنجو فرض سمجهيو. اتي ئي سچ ۽ موت جو ازلي ۽ ابدي ميلاپ ٿيو. اتان ئي اهو سلسلو شروع ٿيو ، جو منصور ، سرمد ، شاهه عنايت ، ۽ مخدوم بلاول ان جون ڪڙيون بڻجي پيا.

مون کي لائيٽ اٿينس سٽو نيز شهر جا شروعاتي لفظ ياد آيا :

I am Athense - O truth seekers of world, come to me!

پوءِ هو هزارين ٽوئرسٽ هتي ڇو نه آيا؟ ڇا دنيا ۾ سچ جا ڳولائو ڪٿي ويا آهن. هتي رڳو اسان ٻه ـــ مان ۽ قمر ڇو بيٺا آهيون؟

سنڌ جي جديد شاعريءَ ۾ ، سقراط جو نالو منصور ، مخدوم بلاول ، سرمد ۽ شاهه عنايت سان گڏ ايندو آهي. پر پنهنجي ملڪ ۾ هو اڪيلو ڇو آهي.

مون کي نورجهان جو شعر ياد آيو ، جيڪو هن پنهنجي ئي قبر جي باري ۾ اڳڪٿيءَ طور چيو هو :

بر مزار ما غريبان ني چراغ ني گل
ني پر پروانه سوزد ، ني صدائي بلبل

هيءَ سقراط جي مزار نه هئي ، پر ان جو لافاني يادگار ته هو.

مون ۽ قمر اتي هڪٻئي جا فوٽا ڪڍيا ، ۽ پوءِ ڪجهه گهڙيون خاموش ٿي ، تاريخ جي ان عظيم هستيءَ جي باري ۾ سوچيندا رهيا هئاسين.

جڏهن واپس آياسين ته ائڪروپولس تان اسانجي بس وارا ٽوئرسٽ هيٺ لهي رهيا هئا. اسان پنهنجي بس وٽ اچي ويٺاسين، اتي هڪ نوجوان ڇوڪري اڪيلي ويٺي هئي. هوءَ پنهنجي پوشاڪ ۽ مهانڊن مان پاڪستاني پئي لڳي. مون ويجهو وڃي ڪانئس پڇيو، ”پاڪستاني آهيو؟“

هن جواب ڏنو، ”پنجابي.“

مون ٻيو سوال ڪيو، ”مشرقي پنجاب جا آهيو يا مغربي پنجاب جا؟“

ان ڳالهه جو هن ڪوبه جواب نه ڏنو ۽ پنهنجي اسڪالرشپ ۽ يونيورسٽيءَ جي باري ۾ ڳالهائڻ لڳي. مون ۽ قمر هڪ ٻئي ڏي حيرت مان ڏٺو، ۽ اچي بس ۾ ويٺاسين.

هوٽل مان سامان کڻي، بجليءَ جي بس ذريعي اچي ايئرپورٽ تي پهتاسين.

ڪي-ايل-ايم جي اڏام ڏيڍ ڪلاڪ دير سان آئي. اهو وقت مون ڊيوٽي فري ڪينٽي تي شغل ۾ گذاريو، ۽ قمر سئنڊوچ تي گذارو ڪيو. جهاز ۾ چڙهياسين ته اڏامي ڏي نه. اڌ ڪلاڪ وڌيڪ گذري ويو. اوچتو ڳول ڳولان شروع ٿي، سڄي جهاز جو عملو ٻڇ پڇان ۾ هو. ڪو مسافر جهاز ۾ نه پهتو هو. لائونج مان بورڊنگ ڪارڊ وٺي، ٻاهر هوائي جهاز ڏي ته آيو هيو، پر هاڻي نظر نه پيو اچي. سندس ساٿي پريشان هو. آخر ڳولهي وڃي فرسٽ ڪلاس مان هٿ ڪيائونس. همراه پل ۾ وڃي فرسٽ ڪلاس ۾

بالم تي ويهي رهيو ، ۽ آڌام ۾ دير ٿيڻ ڪري، ۽ جهاز جي عملي جي وٺ پڪڙ ڏسي ڏاڍيءَ معصوميت مان چيائين، ”چاجي وٺ پڪڙ لاتي اٿو. جهاز ڇو نہ ٿا اُڏايو؟“
اتي سندس ساٿيءَ ڪيس سڃاڻي ورتو . چيائينس، ”ڪمبخت، تنهنجي ڪري تہ دير ٿي آهي ، نوڪي ڏي تہ گهرايون ٿا.“
۽ پوءِ وٺي اچي اڪانامي ڪلاس ۾ وهاريائونس .
اتي مون قمر کي پيرائي پنهري جو شعر پڙهايو .
ڪنڊو لڳس پير ۾ ، ڪوٺيائونس گوڏو
ڏئي ڏاڙهيءَ کي لوڏو ، ڪڍيائونس ڪنڊ مان .

جهاز اڏاڻو ، هن دفعي قمر ۽ مون ، هرهڪ کي ٻہ ٻہ ٿيلها هئا. جيڪي هنج ۾ ۽ پيرن هينان هئا. ڪڪڙ ٿيا وينا سين. ڪرسٽل، جنهنجو قمر کي شوق آهي لنڊن مان خريد ڪري، ڪلهي ٿيلهن ۾ لڙڪائي ، پاڻ سان گڏ ائمسٽرڊام ، پئرس ۽ ائٿينس کان ڪراچيءَ کان خيرپور تائين آندوسين. صحيح سلامت. پر هتي آهستي آهستي پڇي رهيو آهي. (چڱو جو گهر ۾ ٿو پڇي. پورا تہ گهر ۾ ڏي هوندا .)
انهن ٿيلهن سان گڏ منهنجا ڪتاب بہ هئا. جيڪي ٿيلهن ۾ ، سوٽ ڪيسن ۾ وڌاسين ، جيڪي بچيا ، اهي هٿن ۾ . ٿيلها ڪلهن تي ، ڪتاب هٿن ۾ . ائين جهاز ۾ چڙهياسين، ائين جهاز ۾ ويٺاسين. پر ڪرسٽل ۽ ڪتاب گهر تائين صحيح سلامت پهچاياسين .
جهاز اڏاڻو ، ساڳي ائٿينس . جنهن ۾ يورپ جو پهريون سج

ايريو هو، ان ڏي ائينس ۾، اسانجي هن سفر جو آخري سج لهي رهيو هيو. سمنڊ ــ سرمائي سمنڊ، ۽ ان جي پرسان ائينس جو خوابن جهڙو شهر.

ٻي وڳي رات جو، جهاز جي ڦيٿن ڪراچيءَ جي زمين کي ڇهيو. وطن جي زمين سان ڳانڍاپي تي جسم مان بجليءَ جي لهر جهڙي درڙي نڪري ويئي. پنهنجو ملڪ، پنهنجي زمين.

ايئر پورٽ تي اعجاز ۽ ممتاز موجود هئا.

گهر پهچي گهڙي ننڊ اچي ويئي.

سهڻي پبليڪيشنس حيدرآباد جا پڻ شايع ٿيل ڪتاب

موهن ڪلپنا
جو نالو سنڌيءَ جي وڏن ڪهاڻيڪارن ۾ شمار ٿئي ٿو

اُها شام

انهيءَ وڏي ڪهاڻيڪار جي ڪهاڻين جو مجموعو آهي.
محبت جي موضوع تي موهن ڪلپنا جون بهترين ڪهاڻيون
سهڻو ٽائيٽل قيمت ١٠-٠٠

سنڌيءَ ۾ پنهنجي موضوع جي لحاظ کان يگانو ڪتاب

ولي رام ولڀ

جو سهيڙيل

پيار سنڌي ڪهاڻيءَ ۾

پيار جي موضوع تي سنڌيءَ جون چونڊ ڪهاڻيون
هيٺين ڪهاڻيڪارن جون ڪهاڻيون هن مجموعي ۾ شامل آهن.
لالچند امر ڏنو مل جڳتياڻي، شيخ اياز، جمال ابڙو، زينت چنا، پوپٽي هيراننداڻي، سگڻ آهوجا، سندري اتم چنداڻي، اياز قادري، شيخ حفيظ، ڪمل پيامي، ڪرشن کٽواڻي، جڳديش ايس لڇاڻي، بشير مورياڻي، سراج، تارا مير چنداڻي، موهن ڪلپنا، علي بابا، حميد سنڌي، غياث جوڻيجو، طارق اشرف، نظير شيخ، ڪلا پرڪاش، ماهتاب محبوب، مانڪ، ظفر حسن، ولي رام ولڀ، حليم بروهي ۽ زيب سنڌي.
صفحا ٢٠٨ سهڻو ٽائيٽل قيمت ١٢-٠٠

سهڻي پبليڪيشنس جو جلد نڪرندڙ ڪتاب

اندر جو چاننڊو

ايشور چندر

سنڌيءَ جو هڪ منفرد ڪهاڻيڪار آهي.
هيءُ سندس ڪهاڻيون جو نئون مجموعو آهي
ايشورچندر جون ڪهاڻيون سنڌيءَ ۾ مٿاهون درجو رکن ٿيون
صفحا ۾ سئو سهڻو ٽائيٽل

سهڻي پرنٽرز

هر قسم جي سادي ۽ رنگين ڇپائي
شادي ڪارڊ، عيد ڪارڊ، وزيٽنگ ڪارڊ، رائٽنگ پيڊ،
ڪيش ميمو، رجسٽر، بل بڪ.
هر قسم جي سنڌي، اردو ۽ انگريزي ڇپائي اوهين هتان
ڪرائي سگهو ٿا.

سهڻي پرنٽرز
الهندو ڪڇو (گاڏي کاتو)
حيدرآباد سنڌ.

سھڻي پبليڪيشنس

جا شايع ٿيل ڪتاب

١- اسانجي سنڌ (ڪھاڻيون) مختلف ڪھاڻيڪار ختم ٿيل
٢- اڻوسرندڙ ڪھاڻيون (") مختلف ڪھاڻيڪار "
٣- وايون وڻجارن جون (سفرنامو) الطاف شيخ "
٤- بندر بازاريون (") الطاف شيخ "
٥- غدار (ناوليٽ) ڪرشن چندر "
٦- سونھن، پٽ ۽ پيار (ڪھاڻيون) طارق اشرف "
٧- ميرو ڏاڙيل (ناول) طارق اشرف "
٨- ڳاڙھا ھٿ پيلا چھرا (شعر) ذوالفقار سيال ١٦-٠٠
٩- رشتا ناتا (ڪھاڻيون) نجم عباسي "
١٠- پيار جي پري (") غلام رباني "
١١- بدمعاش (") جمال ابڙو "
١٢- سفيد وحشي (") شيخ اياز "
١٣- سمونڊ جي ساٿيھ (سفرنامو) الطاف شيخ "
١٤- منھنجي حياتيءَ جا سونا روپا ورق
(آتم ڪھاڻي) پوپٽي هيرانندائي "
١٥- جاني تہ جھاز ۾ (سفرنامو) الطاف شيخ "
١٦- آھا شام (ڪھاڻيون) موھن ڪلپنا ١٠-٠٠
١٧- ٻار سنڌي ڪھاڻيءَ ۾
(ڪھاڻيون) مختلف ڪھاڻيڪار ١٢-٠٠

اسٽرئفورڊ اپان ائون جڳ مشهور شاعر شيڪسپيئر جو شهر آهي. شهر جي سڀ کان اهم چوڪ تي شيڪسپيئر جو تمام وڏو مجسمو نصب ٿيل آهي. اسان ان جي هيٺان بيهي فوٽو ڪڍايو. شهر جي پرسان ائون (Avon) ندي نڪري وهي، ان ۾ سهڻيون، سينگاريل لانچون ٽوئرسٽ کي نديءَ جي سير ڪرائڻ لاءِ موجود آهن. مطلب ته

تنوير عباسي ۽ قمر عباسي
(شيڪسپيئر جي مجسمي هيٺان)

ٽوئرسٽ اچن ته معلومات به ملي، ۽ پڪنڪ به ٿئي. (ڇا پٽ شاهه جي ڪراڙ ڍنڍ کي اهڙو خوبصورت نه ٿو بڻائي سگهجي.)

شهر ۾، هر دڪان تي، هر جاءِ تي شيڪسپيئر جي ڇاپ لڳل آهي. جي ڪپڙن جو دڪان آهي، ته ان ۾ شيڪسپيئر جي ڪردارن جا ڪپڙا ملندا. جي برتنن جو دڪان آهي، ته ان ۾ شيڪسپيئر جي دور جا برتن، ڪوپ، ساسريون، ڪٽليون، چمچا، ڪانٽا وغيره ملندا. ڪتابن جي دڪان تي شيڪسپيئر جا، ۽ شيڪسپيئر جي متعلق ڪتاب. ائش ٽري هجي، بٽڻ هجي، قلم هجي، پيپر ويٽ هجي، هر شيءِ تي شيڪسپيئر جو پورٽريٽ.

('ڏوري ڏوري ڏيهه' مان ورتل)